

ประชุมพระราชนิพนธ์ในรัชกาลที่ ๔

และ

นิพนธ์ของพระอมราภิรักขิต (เกิด)

วัดบรมนิวาส

พิมพ์เป็นอนุสรณ์ในงานพระราชทานเพลิงศพ

พระธรรมดิลก

ทองคำ จนฺทูปโม ป.ธ.๗)

ณ เมรุหน้าพลับพลาราชอิสริยาภรณ์วัดเทพศิรินทราวาส

วันที่ ๒๔ มีนาคม ๒๕๑๖

ประชุมพระราชนิพนธ์ในรัชกาลที่ ๔

และ

นิพนธ์ของพระอมราภิรักขิต (เกิด)

วัดบรมนิวาส
พิมพ์เป็นอนุสรณ์ในงานพระราชทานเพลิงศพ

พระธรรมดิลก

(ทองคำ จนฺทูปโม ป.ธ. ๗)

ณ เมรุหน้าพลับพลาราชอิสริยาภรณ์วัดเทพศิรินทราวาส
วันที่ ๒๔ มีนาคม ๒๕๑๖

พระธรรมดิลก จันทูปมเถร

เจ้าอาวาสวัดบรมนิวาสองค์ที่ ๗

๒๕๐๐ - ๒๕๑๕

คำนำ

วัดบรมนิวาสราชวรวิหาร พระอารามหลวงชั้นโท พระบาท-สมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ ๔ ทรงสร้างสมัยยังทรงผนวชอยู่ที่วัดสมอราย คือวัดราชาธิวาสวิหาร ประมาณปีที่ทรงสร้างขึ้นใน พ.ศ. ๒๓๗๗ เดิมทีเรียกกันว่าวัดนอก

ตามตำนานวัดบวรนิเวศวิหาร หน้า ๒๔ ว่า "เมื่อพระสงฆ์ในในสำนักเจริญขึ้นแล้วทรงส่งพระศิษย์หลวงเดิม คือ พระญาณรักขิต (ธมฺมสิริ สุข) ไปเป็นเจ้าสำนัก นับเป็นเจ้าอาวาสองค์ที่ ๑ ของวัด-บรมนิวาสนี้

พระอมราภิรักขิต (อมรเถร เกิด ป.ธ. ๙) เดิมเป็นพระปลัดฐานานุกรมในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้า ฯ ครั้งยังทรงผนวชอยู่วัด-บวรนิเวศ เป็นเจ้าอาวาสองค์ที่ ๒ ตั้งแต่ พ.ศ. ๒๓๙๕ ถึง พ.ศ. ๒๔๑๒ รวม ๑๗ ปี

พระพรหมมุนี (เหมือน ป.ธ. ๙) มาจากวัดโสมนัสวิหาร เป็นเจ้าอาวาสองค์ที่ ๓ ระหว่าง พ.ศ. ๒๔๑๓ ถึง พ.ศ. ๒๔๔๔ รวม ๓๑ ปี

พระวินัยรักขิต (จันทร์) เดิมเป็นพระครูปลัดฐานานุกรมพระพรหมมุนี (เหมือน) เป็นเจ้าอาวาสองค์ที่ ๔ พ.ศ. ๒๔๔๕ ถึง พ.ศ. ๒๔๔๖ รวม ๒ ปี

พระอุบาลีคุณูปมาจารย์ (สิริจนฺทเถร จันทร์ ป.ธ. ๔) เป็นเจ้าอาวาสองค์ที่ ๕ พ.ศ. ๒๔๔๗ ถึงพ.ศ. ๒๔๗๕ รวม ๒๘ ปี

สมเด็จพระมหาวีรวงศ์ (ติสฺสเถร อ้วน) เปรียญโท เป็นเจ้าอาวาสองค์ที่ ๖ พ.ศ. ๒๔๗๕ ถึงพ.ศ. ๒๔๙๙ รวม ๒๔ ปี

พระธรรมดิลก (จนฺทูปมเถร ทองคำ ป.ธ. ๗) เป็นเจ้าอาวาสองค์ที่ ๗ ตั้งแต่วันที่ ๑๑ กุมภาพันธ์ พ.ศ. ๒๕๐๐ ถึงวันที่ ๒๘ สิงหาคม พ.ศ. ๒๕๑๕ รวม ๑๕ ปี

ตั้งแต่สร้างวัดมา พ.ศ. ๒๓๗๗ ถึง พ.ศ. ๒๕๑๖ เป็นเวลา ๑๓๙ ปี มีเจ้าอาวาสรวม ๘ องค์

วัดบรมนิวาส สมัยท่านเจ้าคุณพระธรรมดิลก เจ้าอาวาสองค์ที่ ๗ ได้ซ่อมแซมปฏิสังขรณ์เสนาสนะ ถาวรวัตถุทั้งในเขตพุทธาวาส และสังฆาวาส

สร้างกำแพงคอนกรีตเสริมเหล็ก ปรับปรุงถนนภายในบริเวณวัดให้สะอาดเรียบร้อย

ปรับปรุงที่ธรณีสงฆ์ ซึ่งเดิมมีห้องแถวชั้นเดียว ๑๐ ห้อง ห้องแถว ๒ ชั้น ๒๗ ห้อง เรือน ๑๒ หลัง ,เมื่อปรับปรุงบริเวณที่ธรณีสงฆ์ปลูกอาคารร้านค้าบ้านเช่าขึ้นใหม่ได้ตึกแถว ๓ ชั้น

ในงานพระราชทานเพลิงศพ ณ เมรุหน้าพลับพลาอิศริยาภรณ์ วัดเทพศิรินทราวาส วันที่ ๒๔ มีนาคม ๒๕๑๖ ทางวัดได้พิจารณาเห็น

ว่า ท่านเจ้าคุณพระธรรมดิลกได้มีความสัมพันธ์กับมหามกุฏราชวิทยาลัยและการคณะธรรมยุตมาเป็นเวลานาน จึงมอบให้ทางมหามกุฏฯพิจารณาคัดเลือกหนังสือต่าง ๆ ที่จะจัดพิมพ์เป็นอนุสรณ์ต่อไป

มหามกุฏราชวิทยาลัย มีมติให้จัดพิมพ์หนังสือเหล่านี้ขึ้นในงานนี้ คือ

๑. วิสุทธิมรรค แปลตอนจบ พิมพ์จำนวน ๓,๐๐๐ เล่ม มหามกุฏฯ เป็นเจ้าภาพ

๒. พระราชนิพนธ์ในรัชกาลที่ ๔ เกี่ยวกับโบราณคดีกับหนังสือของเจ้าคุณพระอมราภิรักขิต (เกิด) รวม ๑ เล่ม พิมพ์จำนวน ๓,๐๐๐ เล่ม วัดบรมนิวาส เป็นเจ้าภาพ

๓. พระธรรมเทศนาบางเรื่องของพระธรรมดิลก รวม ๑ เล่ม พิมพ์จำนวน ๓,๐๐๐ เล่ม ร.ต.ท. จำรัส และนางศรีสอางค์ พาชีรัตน์ เป็นเจ้าภาพ

วัดบรมนิวาสสำนึกในความเอื้อเฟื้อของมหามกุฏราชวิทยาลัย ที่ได้ช่วยขวนขวายจัดพิมพ์หนังสือ ดังกล่าวจนสำเร็จ เป็นอนุสรณียวัตถุ เป็นเกียรติแด่ท่านเจ้าอาวาสองค์ที่ ๗ ดังกล่าวมา

วัดบรมนิวาสซาบซึ้งในเมตตากรุณาของบรรดาสหธัมมิก ศิษยานุศิษย์ ผู้เคารพนับถือในท่านเจ้าคุณพระธรรมดิลก ได้มาบำเพ็ญกุศลอุทิศถวายทั้งที่เป็นส่วนตน ส่วนคณะ ตั้งแต่วันมรณภาพ จนถึงวันรับ พระราชทานเพลิงโดยตลอด ขอโมทนาสาธุการโดยทั่วกัน

ขออำนาจแห่งกุศลทานทั้งปวงนี้ จงรวมเป็นกำลังอำนวยความสุข อิฏฐวิบูลย์มนูญผลสัมฤทธิ์แด่ ท่านเจ้าคุณ พระธรรมดิลก (จนฺทูปมเถร ทองคำ ป.ธ. ๗) เจ้าอาวาสองค์ที่ ๗ ตามควรแก่คติวิสัยจงทุกประการ เทอญ.

วัดบรมนิวาส

๒๘ มีนาคม ๒๕๑๖

ประวัติของพระธรรมดิลก

(จนฺทูปมเถร ทองคำ ป.ธ. ๗)

เจ้าอาวาสวัดบรมนิวาส องค์ที่ ๗

ตำบลรองเมือง อำเภอปทุมวัน กรุงเทพมหานคร

ภูมิลำเนาเดิม

ท่านเป็นชาวตำบลบ้านค่าย อำเภอเมือง จังหวัดระยอง เป็นบุตรนายเหลียว นางหลิ่น เหลียวพานิช ซึ่งมีอาชีพเป็นพ่อค้าเรือใบรับซื้อสินค้าพื้นบ้าน นำส่งเข้ามาขายในกรุงเทพ ฯ เป็นเจ้าของสวนพริกไทยบ้านแลง ฯ ล ฯ

พระธรรมดิลก เกิดปีชวด แรม ๑๐ ค่ำ เดือน ๑๐ จ.ศ. ๑๒๖๒ ตรงกับวันอังคารที่ ๑๘ กันยายน พ.ศ. ๒๔๔๓ มีพี่สาว ๓ พี่ชาย ๑ รวมเป็น ๕ คือ :–

๑. นางสาวติ้น เหลียวพานิช ถึงแก่กรรม
๒. นางตุ๊กตุ้ย ศิริพงศ์ ,,
๓. นางผิว แก้วกระจ่าง ,,
๔. นายทองแดง เหลียวพาณิช ,,
๕. พระธรรมดิลก (ทองคำ)

การศึกษาเบื้องต้น

เมื่ออายุ ๘–๙ ขวบ มีนิสัยชอบเรียนหนังสือ ชอบติดตามพี่ชายไปโรงเรียน ซึ่งมีครูชมเป็นผู้สอน แต่ทางโรงเรียนไม่ให้เข้าห้องเรียน เพราะอายุยังไม่ถึงกำหนดที่ทางราชการกำหนดไว้ ถึงอย่างนั้นด้วยความขยันมีนิสัยอยากรู้ รักการศึกษามาแต่เด็ก ได้ติดตามพี่ชายไปโรงเรียนทุกวัน เรียนอยู่ข้างนอกห้องเรียน เขียนหนังสือกับพื้นทราย ครูอดทนในความสงสารไม่ได้ ก็ให้เข้าเรียนในห้อง จนสอบประถมปีที่ ๓ ได้เมื่ออายุ ๑๑ พร้อมกับพี่ชาย มารดาบิดาเห็นว่า ลูกชายทั้งสองรักหนังสือเอาใจใส่ในการเรียน อนาคตของเขาคงจะก้าวหน้าเป็นแน่นอน คิดที่จะส่งเข้ากรุงเทพ ฯ

บารมีของคนเราสั่งสมมาไม่เหมือนกัน ครั้นแล้วบุญมาวาสนาส่งก็มาถึงเอง ไม่ต้องวิ่งเต้นขวนขวายอย่างไร สมัยนี้ก็คงว่าเป็นเพราะดวงดี กล่าวคือ ท่านเจ้าคุณพระอุบาลีคุณูปมาจารย์ (สิริจันทรเถร) วัดบรมนิวาส สมัยทำการในหน้าที่เจ้าคณะมณฑลจันทบุรี แทนสมเด็จพระสังฆราชเจ้า กรมหลวงวชิรญาณวงศ์ วัดบวรนิเวศวิหาร พร้อมด้วยพระปราจีนมุนี (กิตฺติงฺกรเถร เพ็ง) เลขานุการ เดินทางไปตรวจการคณะสงฆ์ เมื่อมาถึงจังหวัดระยอง ผู้ปกครองได้โอกาสจึงนำตัวถวายติดเป็นกัณฑ์เทศน์แด่ท่าน ๆ ก็ยินดีรับ เมื่อท่านเดินทางกลับมาทางบกเพื่อหนีการเมาคลื่นทางเรือ ด.ช. ทองดำ ยังเล็กอยู่ไม่สามารถเดินทางตามท่านเจ้าคุณเข้ามาได้ ผู้ปกครองจึงส่งมาทางเรือตามมาทีหลัง มาอยู่เป็นศิษย์วัดบรมนิวาส และได้เรียนต่อจบประถมปีที่ ๔ ในปี พ.ศ. ๒๔๕๔

บรรพชาเป็นสามเณร

เมื่อวันที่ ๑๘ ธันวาคม พ.ศ. ๒๔๕๕ อายุ ๑๓ ปี ที่วัดบรมนิวาส ตำบลรองเมือง อำเภอปทุมวัน จังหวัดพระนคร พระอุบาลีคุณูปมาจารย์ เป็นพระอุปัชฌาย์ พระธรรมเสนานี (เงิน) เป็นพระศีลาจารย์ เป็นสามเณรอยู่ ๗ พรรษา

อุปสมบท

เมื่ออายุครบ ๒๐ ปีแล้ว ณ วันที่ ๒๙ เมษายน พ.ศ. ๒๔๖๓ ปีวอกโทศก ตรงกับวันพฤหัสบดีขึ้น ๑๒ ค่ำ เดือน ๖ อุปสมบท มีพระอุบาลีคุณูปมาจารย์ (สิริจันทเถร) เป็นพระอุปัชฌาย์ พระอมราภิรักขิต (ชิตมารเถร ชัย) เป็นพระกรรมวาจาจารย์ เวลา ๑๕.๓๐ น. มีนามฉายาว่า "จนฺทูปโม" ณ วัดบรมนิวาส

การศึกษา

ความรู้สามัญ	จบประถมปีที่ ๔	(สมัยรัชกาลที่ ๕)
สอบไล่ได้	น.ธ. ตรี	พ.ศ. ๒๔๕๖
,,	น.ธ. โท	พ.ศ. ๒๔๖๔
,,	น.ธ. เอก	พ.ศ. ๒๔๗๐
,,	ป.ธ. ๓	พ.ศ. ๒๔๖๓
,,	ป.ธ. ๔	พ.ศ. ๒๔๖๕

สอบไล่ได้	ป.ธ. ๕	พ.ศ. ๒๔๖๖
,,	ป.ธ. ๖	พ.ศ. ๒๔๖๘
,,	ป.ธ. ๗	พ.ศ. ๒๔๗๕

มีความรู้พิเศษเกี่ยวกับปักขคณนาตามแบบของ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ ๔ เป็นกรรมการตรวจสอบการเดินปักษ์ทำปฏิทินปักษ์ของมหามกุฏราชวิทยาลัย ทุก ๆ ปี จนถึงปีมรณภาพ

ตำแหน่งที่ได้รับแต่งตั้งตามพระราชบัญญัติคณะสงฆ์

๑. พระวินัยธรชั้นอุธรณ์ พ.ศ. ๒๔๘๕ – พ.ศ. ๒๔๘๘

๒. เจ้าคณะผู้ช่วยภาค ๒ พ.ศ. ๒๔๘๕ – พ.ศ. ๒๔๙๔

๓. พระวินัยธรชั้นฎีกา พ.ศ. ๒๔๘๘ – พ.ศ. ๒๕๐๔

๔. สมาชิกสังฆสภา ๑๕ ม.ค. ๒๔๙๐ – ๒๕ ม.ค. ๒๕๐๕

๕. เจ้าคณะธรรมยุตผู้ช่วยภาค ๑–๒–๖ รูปที่ ๓ วันรับ พ.ศ. ๒๔๙๔ วันพ้น๒๖ ก.พ. ๒๕๐๔

๖. รักษาการในตำแหน่งประธานคณะวินัยธร วันรับ ๒๗ ก.ย. ๒๔๙๙ และหัวหน้าคณะวินัยธรชั้นฎีกาฝ่ายธรรมยุต วันพ้น ๒๕ ธ.ค. ๒๕๐๕

๗. เป็นพระอุปัชฌาย์ พ.ศ. ๒๔๘๙

๘. เป็นเจ้าอาวาสวัดบรมนิวาส ๑๑ ก.พ. ๒๕๐๐

พระมหาทองดำ ป.๖
อายุ ๓๒ พรรษา ๑๒

สมณศักดิ์

๑. พระราชาคณะชั้นสามัญ ที่ พระอมราภิรักขิต วันที่ ๑ มีนาคม พ.ศ. ๒๔๘๔

๒. ,, ชั้นราช ในนามเดิม ,, ๑ มีนาคม พ.ศ. ๒๔๘๙

๓. ,, ชั้นเทพ ,, ,, ๕ ธันวาคม พ.ศ. ๒๔๙๕

๔. ,, ชั้นธรรม ที่ พระธรรมดิลก ,, ๕ ธันวาคม พ.ศ. ๒๔๙๙

ตำแหน่งหน้าที่การงาน

การศึกษาในวัดและนอกวัด

พ.ศ. ๒๔๖๓ เป็นครูสอนบาลีไวยากรณ์ในวัด ถึง พ.ศ. ๒๔๖๕ เพิ่มสอนธรรมบทชั้นต้น

พ.ศ. ๒๔๖๖–๗ เพิ่มสอนธรรมบทตอนปลาย

พ.ศ. ๒๔๖๙ ไปช่วยการพระศาสนาที่จังหวัดระยอง ณ วัดจันทรอุดม (เก่ง) ปัจจุบันเป็นโรงพยาบาลจังหวัดระยอง

ช่วยสอน น.ธ. ตรี วัดป่าประดู่ อำเภอเมือง และวัดบ้านค่าย อำเภอบ้านค่าย

พ.ศ. ๒๔๗๖	ไปช่วยการพระศาสนาที่จังหวัดระยอง เป็นครั้งที่ ๒
พ.ศ. ๒๔๗๗–๗๘	เป็นครูสอนปริยัติธรรม สอน ป.ธ. ๖ ป.ธ. ๗ ในวัดบรมนิวาส
พ.ศ. ๒๔๖๗–๖๙	เป็นกรรมการตรวจธรรมสนามหลวง เป็นกรรมการสนามหลวงแผนกบาลี
พ.ศ. ๒๔๘๘	เป็นกรรมการสภาการศึกษา มหามกุฏ-ราชวิทยาลัย มหาวิทยาลัยสงฆ์

การปกครอง

พ.ศ. ๒๔๖๙	ไปช่วยแนะนำและอบรมเพิ่มความรู้เจ้า-อาวาสวัดต่าง ๆ ในจังหวัดระยอง และออกไปเยี่ยมเยียนวัดและชาวบ้านตามตำบลต่าง ๆ
พ.ศ. ๒๔๗๖	ออกไปช่วยครั้งที่ ๒
พ.ศ. ๒๔๗๐	เจ้าคุณอุบาลีคุณูปมาจารย์ ส่งไปเชียงตุง ประเทศพม่าจำพรรษาที่วัดหัวข่วง สอน น.ธ.ตรีและสอนภาษาไทยแก่ชาวเชียงตุง
พ.ศ. ๒๔๗๑	ไปช่วยการคณะจังหวัดปราจีนบุรี เป็นครูสอนปริยัติธรรมวัดมะกอก อำเภอเมือง และวัดบ้านโง้ง อำเภอประจันตคาม

พ.ศ. ๒๔๗๒–๓	ไปช่วยการคณะที่จังหวัดราชบุรี พักที่วัดสัตตนาถปริวัตร เป็นครูสอนพระปริยัติธรรม
พ.ศ. ๒๔๗๙	เป็นกรรมการคณะธรรมยุต
พ.ศ. ๒๔๘๕	เป็นผู้ช่วยเจ้าคณะภาค ๒
พ.ศ. ๒๔๘๙	เป็นกรรมการเถรสมาคมคณะธรรมยุต เป็นกรรมการสอบหน้าที่พระอุปัชฌาย์ติดต่อกันมาจนถึงมรณภาพ

การเผยแผ่

พ.ศ. ๒๔๖๘	บันทึกพระธรรมเทศนาต่าง ๆ ของท่านเจ้าคุณพระอุบาลีคุณูปมาจารย์
พ.ศ. ๒๔๗๐	เป็นพระธรรมทูตไปจำพรรษา ณ วัดหัวข่วง เชียงตุงประเทศพม่าตามคำอาราธนาของเจ้าฟ้าเชียงตุง
พ.ศ. ๒๔๗๙	เป็นกรรมการเจ้าหน้าที่ธรรมจักษุ มหามกุฏราชวิทยาลัย เป็นเจ้าหน้าที่แผนกตำรา ชำระหนังสือแบบเรียนและแบบประกอบ เป็นผู้ตรวจปรู๊ฟพิศูจน์อักษรหนังสือต่าง ๆ ของโรงพิมพ์ มหามกุฏ ฯ เป็นกรรมการมหามกุฏราชวิทยาลัย เป็น

กรรมการกองอำนวยการ เป็นกรรมการชำระพระไตรปิฎก ฉบับสยามรัฐ ที่มหามกุฏฯ จัดพิมพ์เล่มที่ขาดลง

พ.ศ. ๒๔๘๕ เป็นหัวหน้าแผนกตำราตลอดจนถึงมรณภาพ

เป็นพระคณาจารย์เอกทางเทศนา แสดงธรรมตามวันธรรมสวนะ ในวัดบรมนิวาส แสดงพระธรรมเทศนาทางวิทยุกระจายเสียง เป็นกรรมการออกไปอบรมประชาชนในการตรวจการคณะสงฆ์

พ.ศ. ๒๔๙๐ จัดพิมพ์พระธรรมเทศนาของพระอุบาลีคุณูปมาจารย์ พระอุปัชฌาย์ ที่บันทึกไว้จัดเป็นภาค ๑–๒ พิมพ์อยู่หลายครั้ง

พ.ศ. ๒๔๙๙ การพิเศษนั่งหัตถบาสในพระราชพิธีทรงผนวช พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ ๙ ณ พระอุโบสถวัดพระศรีรัตนศาสดาราม วันที่ ๒๒ ตุลาคม ๒๔๙๙

การสาธารณูปการ

เป็นนวกรรมิกะ ซ่อมแซมปฏิสังขรณ์เสนาสนะถาวรวัตถุปรับปรุงแหล่งเสื่อมโทรมในพระอาราม ดัดแปลงแก้ไข ตบแต่งบริเวณพระอารามให้เรียบร้อย

สร้างกำแพงคอนกรีตเสริมเหล็กแบ่งปันเขตสังฆาวาสและพุทธาวาส สร้างถนนทั่วพระอาราม

ทำเขื่อนกั้นดินริมคลองหน้าวัด ปฏิสังขรณ์พระอุโบสถ ศาลาการเปรียญและถาวรวัตถุต่าง ๆ อื่น ๆ

ปรับปรุงจัดผลประโยชน์ในที่ดินของวัด สร้างอาคารร้านค้า ปรับปรุงค่าเช่า กำหนดสัญญาเช่า วางระเบียบในการจัดผลประโยชน์ควบคุมดูแลกวดขันเร่งรัดทำรายได้ให้แก่วัดเพิ่มพูนขึ้นโดยลำดับ ดังที่เป็นอยู่ในปัจจุบันนี้

แบ่งผลประโยชน์ที่เหลือจากการจ่ายประจำเดือน เป็นค่าใช้สอยของวัดให้ไวยาวัจกรนำมาฝากมหามกุฏฯ จัดผลประโยชน์ให้งอกเงยยิ่งขึ้น

เรื่องจัดผลประโยชน์ของวัดนี้ เกิดไปขัดผลประโยชน์ของคนอื่น ถูกกล่าวหามีเรื่องราว แต่อาศัยด้วยการทำอย่างบริสุทธิ์ใจและเป็นประโยชน์แก่วัดจริง ๆ จึงได้พ้นจากข้อกล่าวหานั้น ๆ

นอกจากนี้ได้หาทุนนำไปก่อสร้างอุโบสถวัดตรีรัตนาราม อำเภอเมือง จังหวัดระยอง และสร้างถาวรวัตถุในวัดต่าง ๆ ในจังหวัดระยอง ตามสมควรแก่กำลัง

สรุปแล้วได้ความว่า ในชีวิตสมณเพศของท่านได้ทำหน้าที่สังคมสงเคราะห์ในด้านการศึกษา การปกครอง การเผยแผ่ และสาธารณูปการตลอดมาจนกล่าวได้ว่าชีวิตอยู่คู่กับงานจริง ๆ.

ริเริ่มหาทุนบูรณะเสนาสนะ

เมื่อประมาณ พ.ศ. ๒๔๘๖ ระหว่างสงครามมหาเอเชียบูรพา เจ้าพระคุณสมเด็จพระมหาวีรวงศ์ ติสฺสเถร เจ้าอาวาสในสมัยนั้น ได้ไปพำนักอยู่ ณ วัดสุปัฏนาราม จังหวัดอุบลราชธานี พระญาณรักขิต (บี่ยธโร หรั่ง ป.ธ.๕) เป็นผู้รักษาการแทนเจ้าอาวาสอยู่ระยะหนึ่ง ภายหลังถึงมรณภาพ พระธรรมดิลก จึงเป็นผู้รักษาการแทนเจ้าอาวาสสืบต่อมา

พ.ศ. ๒๔๘๗ วัดบรมนิวาส ถูกระเบิด กุฏิพังพินาศ ๒ หลัง นอกจากนี้เสนาสนะต่าง ๆ เช่น พระอุโบสถ ศาลาการเปรียญ, โรงเรียนพระปริยัติธรรม และกุฏิ เป็นต้น ได้รับความกระทบกระเทือนจากระเบิดนั้นเป็นอย่างมาก เครื่องมุงและประตูหน้าต่างชำรุดเสียหายเป็นส่วนมาก

พระธรรมดิลก ในฐานะผู้รักษาการแทนเจ้าอาวาส พร้อมด้วยพระเถระของวัดในยุคนั้น มีพระมหาใจ โชติปญฺโญ ป.ธ. ๖ (ภายหลังเป็น พระเทพญาณวิศิษฏ์) พระครูพินิจวิหารการ (ภายหลังเป็น

พระภัทรสังวรคุณ) พระมหาสิงห์ ชาคโร ป.ธ. ๖ (ปัจจุบันเป็น พระเทพวรคุณ) พระมหาลัภ ปิยทสฺสี ป.ธ. ๘ (ภายหลังเป็น พระปิยทัสสี) พระมหาปู่ สุจิณฺโณ ป.ธ. ๙ (ปัจจุบันเป็น พระราชสุเมธี) พระครูวิมลสรสิทธิ์ (ปัจจุบันเป็น พระครูวิรุฬหสังฆกิจ) และ พระครูสิลิฏฐสรคุณ (ภายหลังเป็น พระครูวิมลสรสิทธิ์ ทอง) เป็นต้น ได้ร่วมกันพยายามหาทุนโดยวิธีต่าง ๆ เพื่อบูรณะเสนาสนะที่ชำรุดทรุดโทรมนั้น

พ.ศ. ๒๔๘๘ ได้จัดหาทุนบูรณะวัด โดยจัดงานของวัดขึ้น เสร็จงานแล้วได้ทุนสำหรับบูรณะวัด ประมาณ ๑๖๐,๐๐๐.– บาทเศษ

พ.ศ. ๒๔๘๙ ในขณะที่ยังเป็นผู้รักษาการแทนเจ้าอาวาสอยู่นั้น พระธรรมดิลก พร้อมด้วยพระเถรานุเถระของวัดดังกล่าวนั้น ได้อนุมัติให้เปิดตลาดขายผ้าขึ้นในบริเวณหน้าวัด ด้วยวัตถุประสงค์ ๒ อย่าง คือ

๑. เพื่อให้บริเวณหน้าวัด ซึ่งขณะนั้นรกรุงรังไปด้วยวัชพืช เพราะวัดไม่มีทุนสำหรับบำรุงรักษา

๒. เพื่อให้มีทุนสำหรับบำรุงพระภิกษุสามเณรด้วยปัจจัย ๔ ซึ่งขณะนั้นกำลังขาดแคลนมากและเพื่อให้มีทุนสำหรับบูรณะเสนาสนะ ซึ่งกำลังทรุดโทรมเพราะภัยสงคราม

การเปิดตลาดขายผ้าขึ้นในบริเวณหน้าวัด ครั้งนั้นได้รับความนิยม ทำให้วัดมีรายได้วันละประมาณ ๑๗๐ บาท

การติดตลาดผ้าครั้งนั้น ได้รับความนิยมจากบรรดาพ่อค้าผ้าทั้งหลายเกินความคาดหมาย มีผู้สัญจรไปมาเพื่อการซื้อและการขายวันละมาก ๆ เป็นสาเหตุส่วนหนึ่งทำให้พระภิกษุสามเณรไม่ได้รับความสะดวกอยู่บ้าง บริเวณวัดสกปรกไม่สะอาด.

ประกอบทั้งเมื่อ พ.ศ. ๒๔๘๙ เจ้าพระคุณสมเด็จพระมหาวีรวงศ์ ติสฺสเถร จะย้ายกลับมาวัดบรมนิวาส พระเถรานุเถระในวัดจึงเห็นสมควรย้ายตลาดออกไปอยู่นอกวัด และให้ไปตั้งอยู่ตลาดโบ๊เบ๊ ซึ่งเป็นที่ดินเขตจัดผลประโยชน์ของวัดบรมนิวาส แต่ขณะนั้น กรมการศาสนายังเป็นผู้จัดผลประโยชน์แทนวัดอยู่ ซึ่งขณะนั้นได้รับผลประโยชน์เพียงเดือนละ๒๙๐.– บาท (ปัจจุบันได้รับประโยชน์เฉลี่ยเดือนละ ๖๒,๖๕๒.– บาท)

เมื่อย้ายตลาดผ้าออกไปตั้งอยู่ที่ตลาดโบ๊เบ๊แล้ว พระธรรมดิลก ในฐานะผู้ช่วยเจ้าอาวาส และเป็นหัวหน้าควบคุมการจัดผลประโยชน์ของวัด จึงได้ดำเนินการขออำนาจการจัดผลประโยชน์คืนจากกรมการศาสนา โดยมีกรรมการควบคุมการจัดผลประโยชน์คณะหนึ่ง

ตลาดโบ๊เบ๊ ซึ่งเป็นเขตจัดผลประโยชน์ของวัด ก็ถึงซึ่งความเจริญขึ้นโดยลำดับ อันเป็นเหตุให้มีทุนสำหรับบูรณะเสนาสนะของวัดบรมนิวาสมาจนถึงปัจจุบันนี้.

การบูรณะเสนาสนะ

นับแต่สงครามมหาเอเชียบูรพาเป็นต้นมาจนถึง พ.ศ. ๒๔๙๘ เสนาสนะของวัดทรุดโทรมเพราะภัยธรรมชาติบ้าง ทรุดโทรมเพราะภัยแห่งสงครามบ้าง ประกอบทั้งระยะนั้นชาวบ้านก็ขาดแคลน วัดจึงพลอยทรุดโทรมไปด้วย ทางวัดจึงได้บูรณะพอที่จะอาศัยอยู่ได้เท่านั้น

การบูรณะวัด เพิ่งจะได้ดำเนินการอย่างแท้จริงเมื่อพ.ศ. ๒๔๙๙ ดังมีรายการบูรณะ ดังนี้—

พ.ศ. ๒๔๙๙ บูรณะช่อฟ้า ใบระกา พระอุโบสถ สิ้นเงินประมาณ ๑๐๐,๐๐๐.— บาทเศษ

พ.ศ. ๒๕๐๐ บูรณะพระอุโบสถ วิหารคด และวิหาร ๒ หลัง สิ้นเงินประมาณ ๑๒๐,๐๐๐.— บาทเศษ

พ.ศ. ๒๕๐๑ บูรณะพระเจดีย์ โดยนางทองอยู่ เปรมปาน เป็นผู้บริจาค สิ้นเงิน ๑๐,๐๐๐.— บาทเศษ

พ.ศ. ๒๕๐๓ บูรณะศาลาอุรุพงศ์สิ้นเงิน ๔๐,๐๐๐.-บาทเศษ

พ.ศ. ๒๕๐๔ บูรณะกุฏิกัณฑ์เทศน์ สิ้นเงินประมาณ ๔๐,๐๐๐.— บาทเศษ

พ.ศ. ๒๕๐๕ บูรณะกุฏีในคณะกุฏิด้านตะวันออก ๖ หลัง สิ้นเงิน ๖๐,๐๐๐.– บาทเศษ

พ.ศ. ๒๕๐๖ บูรณะกุฏีในคณะด้านตะวันตก ๘ หลัง สิ้นเงิน ๘๐,๐๐๐.– บาทเศษ

พ.ศ. ๒๕๐๗ บูรณะกุฏี ๔ หลัง คือ กุฏิวิเศษศิริ, กุฏิผ่องคำรง, กุฏิพันธุสโมสร, และกุฏิเสงี่ยม สิ้นเงิน ๒๑๔,๖๙๔.๘๑ บาท

พ.ศ. ๒๕๐๘ บูรณะกุฏิ ๔ หลัง คือ กุฏิอุทยานานนท์, กุฏิยุภา, กุฏิคำรงนุกูล และกุฏิแทมราช สิ้นเงิน ๑๘๙,๘๗๔.๗๓ บาท

พ.ศ. ๒๕๐๙ บูรณะกุฏิ ๑๐ หลัง คือ กุฏิกัณฑ์เทศน์, กุฏิเพิ่มโชฎึก, กุฏิอุทยานานนท์, กุฏิบุญมี, กุฏิโอฐอ่อน, กุฏิชมประดิษฐ์, กุฏิภูริพัฒน์, กุฏิปลิกขรัวยาย, กุฏิ ล. พิทักษ์, และกุฏิขำอัลพร สิ้นเงิน ๒๑๑,๕๒๗.๓๓บาท

พ.ศ. ๒๕๑๐ บูรณะกุฏิสุ่น – ถนอม, กุฏิวรจักรธรานุภาพ และโรงเรียนพระปริยัติธรรม(โรงเรียนสุ่นวิทยานุกูล) สิ้นเงิน ๒๑๔,๐๐๔.๒๙ บาท

พ.ศ. ๒๕๑๔ บูรณะกุฏิวิเศษศิริ สิ้นเงิน ๗๓,๘๐๙.– บาท

พ.ศ. ๒๕๑๕ บูรณะโรงเรียนสุ่นวิทยานุกูลครั้งที่ ๒. สิ้นเงิน ๒๒๓,๐๓๒.๕๐ บาท

บูรณะกุฏิ ผ่องธรรมาชีวะ สิ้นเงิน ๔๔,๔๑๖.– บาท

การก่อสร้างเสนาสนะ

พ.ศ. ๒๕๐๔ ก่อสร้างกุฏิตึก ๒ ชั้น ๑ หลัง (กุฏิสิริจันทรานุสรณ์) สิ้นเงินค่าก่อสร้างประมาณ ๕๐,๐๐๐.–บาทเศษ โดยทุนของเทศบาลนครกรุงเทพ

พ.ศ. ๒๕๐๒ สร้างกุฏิไม้ ๒ ชั้น หลังคามุงกระเบื้องลอนคู่ ๑ หลัง สิ้นเงิน ๒๒,๐๐๐.– บาทเศษ โดยทุนของอุบาสิกาสุ่น ศรีเพ็ญ และนางสาวถนอม รักแต่งาม

พ.ศ. ๒๕๐๙ ม.ร.ว. ถ้วนเท่านึก ปราโมช บริจาคทรัพย์ ๑๙๐,๐๐๐.– บาทเศษ สร้างกุฏิทรงไทย ๒ ชั้น ๑ หลัง (กุฏิวรจักรธรานุภาพ)

พ.ศ. ๒๕๑๑-๒๕๑๓ สร้างกำแพงรอบคณะต่าง ๆ ภายในวัด โดยทุนของวัด สิ้นเงินค่าก่อสร้างทั้งสิ้น๓๒๕,๗๒๙.๐๓บาท

การพัฒนาเขตที่ดินจัดผลประโยชน์

พ.ศ. ๒๔๘๙ เมื่อได้รับเขตที่ดินจัดผลประโยชน์ จากกรมการศาสนา ซึ่งขณะนั้นได้รับประโยชน์เพียงเดือนละ ๒๙๐.-บาทโดยวัดนำมาจัดเองแล้ว พระธรรมดิลก

ในฐานะหัวหน้าผู้ควบคุมการจัดผลประโยชน์ของวัด ได้ดำเนินการจัดผลประโยชน์ของวัดโดยตลอด ตั้งแต่ พ.ศ. ๒๔๘๙ เป็นต้นมา จนถึงพ.ศ. ๒๕๑๕ มีทรัพย์สินของวัดเกิดขึ้นในเขตที่ดินจัดผลประโยชน์ ดังนี้–

๑. ตึกแถว ๒ ถึง ๕ ชั้น จำนวน ๒๓๖ คูหา ราคาประมาณ ๑๕,๐๐๐,๐๐๐.– บาทเศษ ได้รับผลประโยชน์โดยเฉลี่ยเดือนละ ๑๗,๑๕๗.– บาท

๒. แผงลอยสำหรับขายผ้า จำนวน๓๘๓แผง ราคาประมาณ ๑,๐๐๐,๐๐๐.– บาทเศษ ได้รับผลประโยชน์โดยเฉลี่ยเดือนละ ๑๖,๐๐๐.– บาท

๓. ตลาดสด ราคาประมาณ ๓๐๐,๐๐๐.– บาทเศษ ได้รับผลประโยชน์โดยเฉลี่ย เดือนละ ๓,๕๑๔.– บาท

ทุนนิธิวัดบรมนิวาส

โดยการริเริ่มของท่าน ได้มีผู้บริจาคให้วัดจัดตั้งเป็นทุนนิธิต่าง ๆ รวมชื่อว่านิธิวัดบรมนิวาส ซึ่งขณะนี้ได้ฝากให้มหามกุฏ ฯ จัดผลประโยชน์ มีอยู่รวมทั้งสิ้น ๖๑๒,๑๓๓.๘๑ บาท

คุณลักษณะพิเศษ

ท่านมีปฏิปทาโดยเฉพาะเป็นคุณสมบัติที่เด่นชัด ควรจัดว่าเป็นผู้มีคุณลักษณะพิเศษ คือ:-

เป็นผู้ขยัน

เป็นผู้ประหยัด

เป็นผู้ตรงเปิดเผย

เป็นผู้เอื้ออารี

เป็นสามเณร ก็ขยันหมั่นปฏิบัติอุปัชฌาย์ ครูบาอาจารย์ ขยันในหน้าที่กิจวัตรประจำวัน เอาใจใส่ในการศึกษาเล่าเรียน

เป็นเปรียญมีความรู้ ก็ทำหน้าที่เป็นครูสั่งสอนอบรมศิษย์ทั้งในวัดนอกวัด กลับไปช่วยสอนตามวัดต่าง ๆ ในภูมิลำเนาเดิม

เป็นครู ก็เอาใจใส่ในหน้าที่ของครู เป็นที่รักยำเกรงของศิษย์สละเวลาอุตสาหะขยายความให้กว้างขวางนำทางที่ถูกที่ชอบ

เป็นที่เบาใจไว้วางใจของอุปัชฌาย์ อาจารย์ เมื่อได้รับมอบหมายให้ทำอย่างไรย่อมได้ผลตามที่มุ่งหมาย

เป็นที่เชื่อถือของสหธรรมิก ผู้บำเพ็ญศาสนกิจ ทั้งส่วนที่เป็นอัตตสมบัติ และปรหิตสมบัติ

เป็นที่เคารพนับถือของศิษย์ ของ อุบาสก อุบาสิกา บริวารญาติมิตร

เป็นผู้รักงาน ในสมัยที่เป็นเจ้าหน้าที่ก็ดี เป็นหัวหน้าแผนกตำราก็ดี ปรากฏว่ามาก่อนเจ้าหน้าที่ทั้งหมดแล้วกลับทีหลังเขาทุกคน

เป็นผู้ละเอียดอ่อนรอบคอบ ในการชำระหนังสือหลักสูตรแบบเรียนแบบประกอบทั้งหมดของมูลนิธิมหามกุฏราชวิทยาลัย เป็นผู้ตรวจปรู๊ฟ ฉลาดรอบรู้ในการใส่แซกหนาแซกบาง ระยะห่าง สร้างเครื่องหมายในการแก้ไขปรู๊ฟ ตลอดจนการสั่งพิมพ์ ท่านรักงานคลุกคลีกับงานด้านหนังสือมาเป็นเวลากว่า ๓๐ ปี กล่าวได้ว่าเป็นหนอนหนังสือโดยแท้ ควรแก่การอนุโมทนายิ่งนักในวงการศึกษาปริยัติธรรม นับได้ว่าชีวิตของท่านเป็นอยู่คู่กับงาน

เป็นผู้ประหยัด จัดได้ว่าเป็นแบบอย่างที่ดีของศิษยานุศิษย์ ระมัดระวังในการใช้สอยไม่ฟุ่มเฟือย รู้จักค่าของเครื่องใช้ไม้สอย คอยเตือนใจตนเองอยู่ในกรอบที่ว่า สิ่งไม่ควรเสียอย่าให้เสีย สิ่งไม่ควรทิ้งอย่าทิ้ง เก็บในสิ่งที่ควรเก็บ รักษาในสิ่งที่ควรรักษา

เวลาฝนตกออกไปรองน้ำฝนเก็บไว้ ในสมัยที่ตามกุฏิยังไม่มีน้ำประปาก็ไปรองน้ำประปามาใช้เอง ตอนดึกขอแรงภิกษุสามเณรและศิษย์เข้าแถวรองน้ำประปาจากท่อสาธารณะส่งต่อ ๆ กันมาจนถึงที่อยู่อาศัย ในสมัยนั้นไม่มีท่อพลาสติกอย่างสมัยนี้ หาความสะดวกได้ยากต้องลำบากมากด้วยความอดทน นับว่าผ่านการลำบากมาอย่างโชกโชน

ในการไปทำงานที่สำนักงาน ฯ วัดบวรนิเวศวิหาร ทั้งขาไปและขากลับส่วนมากก็ใช้คูปองโดยสารรถรางเป็นประจำ บางครั้งก็ใช้สามล้อชนิดใช้กำลังคนสมัยนั้น บางครั้งก็เดินกลับตอนเย็น ๆ เป็นส่วนมาก

เป็นผู้ตรงเปิดเผย ไม่มีลับลมคมใน รู้มาอย่างไรพูดไปอย่างนั้น มีอัธยาศัยตรงไปตรงมา เป็นที่ต้องพระทัยของเจ้าพระคุณสมเด็จพระสังฆราชเจ้า กรมหลวงวชิรญาณวงศ์ วัดบวรนิเวศวิหาร เมื่อเข้าเฝ้าถวายรายงานต่าง ๆ จะรับสั่งด้วยพระเมตตาอย่างสั้น ๆ ว่า มาทำไมตาดำ ซึ่งเป็นที่รู้กันอยู่ในพระเณรที่เฝ้าเวรปฏิบัติประจำวาระที่ตำหนักบัญจบเบญจมา วัดบวรนิเวศวิหาร

เป็นผู้เอื้อเฟื้อต่อธรรมวินัย ถือธรรมวินัยเป็นใหญ่ เอื้อเฟื้อในข้อปฏิบัติ เคร่งครัดในระเบียบแบบแผน รัตตัญญู รู้การงาน เอื้อในคำสั่งของผู้ใหญ่ เอาใจใส่ต่อการงานของคณะ ได้เป็นผู้แทนของสมเด็จฯ เจ้าคณะใหญ่ฯ หลายครั้งหลายหน เมื่อมีกิจการของการคณะเกิดขึ้นในส่วนภูมิภาคต่างจังหวัด แม้เป็นจังหวัดกันดารที่การไปมาไม่สะดวก ก็ยินดีรับไปปฏิบัติหน้าที่ เช่น จังหวัดเพชรบูรณ์ ซึ่งเป็นจังหวัดที่มีโรคภัยไข้ชุกชุม ก็รับอาสาไป เกี่ยวกับกรณีของวัดสามัคคีวัฒนา อำเภอหล่มสัก ได้ช่วยเหลือมาจนเป็นวัดที่มีพัทธสีมาเป็นหลักฐานมั่นคง ในสมัยที่จังหวัดเพชรบูรณ์ขาดพระอุปัชฌาย์ก็เดินทางไปทำหน้าที่พระอุปัชฌาย์ อยู่หลายวาระ ผลัดเปลี่ยนกับท่านเจ้าคุณพระมหารัชชมังคลาจารย์ (นิทฺเทสกเถร) วัดสัมพันธวงศ์ และจังหวัดอื่น ๆ อีกเป็นอันมาก

ในส่วนความอารีมีเมตตา อันเป็นอัตตสมบัติ ก็เด่นชัดในความรู้สึกของญาติมิตรศิษยานุศิษย์ ผู้ใกล้ชิดเสมอมามิได้ขาด ในสมัยที่

โยมมารดายังมีชีวิตอยู่ที่เนกขัมมาภิรมย์สถาน เฝ้าเวียนไปเวียนมาเยี่ยมทุกระยะ ๗ วันมิได้ห่าง ซึ่งควรแก่การสรรเสริญเป็นอย่างยิ่ง

ในส่วนความเสียสละ เพื่อมาตุภูมิปรากฏว่า ท่านได้พยายามขวนขวายขยายการศึกษา ทั้งในส่วนฝ่ายอาณาจักรและพุทธจักร โดยเฉพาะจังหวัดระยองยังไม่มีวัดธรรมยุตก็ได้ร่วมมือร่วมกำลังสร้างคน ตั้งวัดขึ้นกับท่านเจ้าคุณพระมหารัชชมังคลาจารย์ เป็นลำดับมาจนบัดนี้ มีวัดกว่า ๑๐ วัดแล้ว หลายวัดที่ผูกพัทธสีมาเป็นหลักฐาน หลายวัดที่มีโรงเรียนประชาบาล

คุณสมบัติทั้ง ๔ ประการ คือ ความขยัน, รู้จักประหยัด เปิดเผย และเอื้ออารีดังกล่าวมาทำให้ชีวิตของท่านเป็นชีวิตดีมีประโยชน์ เป็นชีวิตที่ไม่ตาย ผลของงานยังเป็นอนุสรณียวัตถุสืบไปตลอดกาลนาน.

การอาพาธ และ มรณภาพ

ตามปรกติท่านเป็นผู้มีสุขภาพแข็งแรง โรคภัยไข้เจ็บมีน้อย แต่มาเมื่อในระยะปัจฉิมวัย กลางปี ๒๕๑๓ ปรากฏว่าท่านมีสุขภาพเสื่อมโทรมมาก แต่ก็ได้รับความเอาใจใส่จากนายแพทย์ วินิต รอดอนันต์ ซึ่งเป็นสัทธิวิหาริกของท่านด้วยการรักษาพยาบาลเป็นอย่างดี

แพทย์ตรวจพบว่า ท่านเป็นโรคปอดเรื้อรัง ตามปกติท่านพักรักษาตัวอยู่ที่วัดโดยมีนายแพทย์ วินิต รอดอนันต์ เป็นแพทย์ประจำ

เมื่อประมาณกลางปี ๒๕๑๔ ท่านได้กลับอาพาธอีก ในขณะที่นายแพทย์ วินิต เดินทางไปต่างประเทศ ในระยะแรก ท่านก็คงพักรักษาตัวอยู่ที่วัด โดยนายแพทย์เล็ก ตันตาศนี เป็นผู้ถวายการรักษา แต่อาการไม่ดีขึ้น นายแพทย์จึงเห็นควรให้ท่านเข้ารักษาในโรงพยาบาล ท่านจึงได้เข้ารักษาอยู่ในโรงพยาบาลจุฬาลงกรณ์ เมื่อเดือนพฤศจิกายน ๒๕๑๔

ภายหลังแต่เข้ารักษาอยู่ ใน โรงพยาบาลจุฬาลงกรณ์ ระยะหนึ่ง อาการอาพาธค่อยดีขึ้น ท่านจึงกลับวัด

อยู่ต่อมาประมาณต้นเดือนกุมภาพันธ์ ๒๕๑๕ อาการของโรคกำเริบขึ้นอีก โดยการแนะนำของพลเรือตรี นายแพทย์รักษ์ บุญศิริ ท่านจึงเข้าไปพักให้นายแพทย์รักษาอยู่ที่โรงพยาบาลทหารเรือกรุงเทพ อยู่ในโรงพยาบาลนั้น จนถึงวันที่ ๒๑ กุมภาพันธ์ ๒๕๑๕ อาการไม่ดีขึ้น ท่านจึงได้ย้ายไปอยู่โรงพยาบาลสงฆ์ โดยมีนายแพทย์ดุสิต สุนทรานู เป็นแพทย์รักษาประจำ

ระยะแรกที่เข้าอยู่โรงพยาบาลสงฆ์ อาการของท่านรู้สึกดีขึ้น จนเป็นที่อุ่นใจของคณะศิษยานุศิษย์ แต่มาในระยะหลังประมาณเดือนพฤษภาคม ๒๕๑๕ อาการของท่านกลับทรุดหนักลงอีก จนเป็นที่วิตกของนายแพทย์และศิษยานุศิษย์ ภายหลังท่านอยากจะกลับวัด คณะศิษยานุศิษย์ จึงได้ขออนุญาตนายแพทย์ นำท่านกลับวัด เมื่อวันที่ ๑๑ สิงหาคม ๒๕๑๕

เมื่อวันแรก ๆ ที่ท่านกลับมาอยู่วัดอาการของท่านกลับดีขึ้น แต่พอถึงวันที่ ๑๘ สิงหาคม ๒๕๑๕ อาการของท่านกลับทรุดหนักลง โดยการแนะนำของนายแพทย์วินิต รอดอนันต์ แห่งโอสถานันต์คลีนิค และนายแพทย์เล็ก ตันตาศนี แห่งโรงพยาบาลกลาง คณะศิษยานุศิษย์ จึงนำท่านเข้ารักษาในโรงพยาบาลในวันนั้น.

เมื่อเข้าพักรักษาอยู่ในโรงพยาบาลครั้งนี้ อาการของท่าน ไม่ดีขึ้น มีแต่ทรงกับทรุดเรื่อยมา

นอกจากโรคปอดเรื้อรังแล้ว ภายหลังนายแพทย์ตรวจพบว่าท่านมีโรคหัวใจแทรกและเป็นโรคมะเร็งในระยะเริ่มแรกอีกด้วย

ท่านถึงมรณภาพที่โรงพยาบาลกลาง เมื่อวันที่ ๒๘ สิงหาคม ๒๕๑๕ เวลา ๐๑.๔๕ น. แพทย์ลงความเห็นว่า ท่านมรณภาพด้วยโรคหัวใจ สิริรวมอายุ ๗๒ ปี.

สมเด็จพระสังฆราช

ในวันสรงน้ำศพ ๒๙ สิงหาคม ๒๕๑๕

สมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์ วัดราชบพิธ

ในคืนวันเป็นเจ้าภาพสวดพระอภิธรรม ๑๐ กันยายน ๒๕๑๕

ชาวจังหวัดระยองบำเพ็ญกุศลถวาย ๕๐ วัน

การเข้า ร.พ. รักษาตัว

ของ

พระเดชพระคุณท่านเจ้าคุณ พระธรรมดิลก ฯ

วันที่	๓	พฤศจิกายน	๒๕๑๔	อยู่โรงพยาบาลจุฬาลงกรณ์
,,	๒๗	พฤศจิกายน	๒๕๑๔	ออกจากโรงพยาบาลจุฬาลงกรณ์
,,	๙	กุมภาพันธ์	๒๕๑๕	อยู่โรงพยาบาลกรมแพทย์ทหารเรือกรุงเทพ
,,	๒๑	กุมภาพันธ์	๒๕๑๕	ออกจากโรงพยาบาลกรมแพทย์ทหารเรือกรุงเทพ
,,	๒๑	กุมภาพันธ์	๒๕๑๕	มาอยู่โรงพยาบาลสงฆ์
,,	๑๑	สิงหาคม	๒๕๑๕	ออกจากโรงพยาบาลสงฆ์ กลับวัด
,,	๑๘	สิงหาคม	๒๕๑๕	อยู่โรงพยาบาลกลาง
,,	๒๘	สิงหาคม	๒๕๑๕	มรณภาพที่โรงพยาบาลกลาง เวลา ๐๑.๔๕ น.

ผู้เรียบเรียงประวัติพระธรรมดิลก

๑.	พระเทพวรคุณ	วัดบรมนิวาส	พระนคร
๒.	พระสุมงคลมุนี	วัดบวรมงคล	ธนบุรี
๓.	พระราชพิศาลสุธี	วัดศรีจันทร์	ขอนแก่น
๔.	พระราชวินยาภรณ์	วัดเจดีย์หลวง	เชียงใหม่
๕.	พระเทพบัณฑิต	วัดศรีเมือง	หนองคาย
๖.	พระครูวิจิตรธรรมานุวัตร	วัดหนองกระบอก	ระยอง
๗.	พระครูภัทรสังวรคุณ	วัดบรมนิวาส	พระนคร

ผู้รวบรวมและเรียบเรียง

พระเทพวราภรณ์ (วิชมัย) วัดบวรนิเวศวิหาร กรุงเทพมหานคร

ผู้ตรวจ

สมเด็จพระญาณสังวร	(สุวฑฺฒนเถร)	วัดบวรนิเวศวิหาร
พระธรรมโสภณ	(กิจฺจการเถร)	,,
พระครูภัทรสังวรคุณ	(ชลอ)	วัดบรมนิวาส

สารบาญ

หน้า

ประชุมพระราชนิพนธ์

ใน

พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว

หมวดโบราณคดี

จาฤกหลักศิลาศุโขไทยที่ ๑

(คัดตามระเบียบอักษรไทยโบราณ ที่จาฤกในหลักศิลา)

หลักศิลานี้อยู่ที่ศาลารายในวัดพระศรีรัตนสาศดาราม*

พ่อกูชื่อศรีอินทราทิตย แม่กูชื่อนางเสือง พี่กูชื่อบานเมือง ตูพี่น้องท้องเดียวห้ากน ผู้ชายสาม ผู้หญิงโสง พี่เผือผู้อ้ายตาย จากเผือตั้งแต่ยังเล็ก เมื่อกูขึ้นใหญ่ได้สิบเก้าเจ้าขุนสามชนเจ้าเมืองฉอด มาท่เมืองตาก พ่อกูไปรบขุนสามชนหววัซ้าย ขุนสามชนขบบมาหววัขวา ขุนสามชนเกลื่อนเข้า ไพร่ฝ้าหน้าใส พ่อกูหนีญญ่ายพ่ายจแจ้ ๆ กูบ่หนี กูขี่ช้างบุกพลกูขบบเข้าก่อนพ่อกู กูต่อช้างด้วยขุนสามชน ตนกูพุ่งช้าง ขุนสามชนตัวชื่อมาสเมืองแพ้ ขุนสามชนพ่ายหนี พ่อกูจึงขึ้นชื่อกู ชื่อพระรามคำแหง เพื่อกูพุ่งช้างขุนสามชน เมื่อชั่ววพ่อกู กูบำเรอแก่พ่อกู กูบำเรอแก่แม่กู กูได้ตววเนื้อตววปลากูเอามาแก่พ่อกู กูได้หมาก สํหมากหวานอนนกูกินอร่อยกินดีกูเอามาแก่พ่อกู กูไปตีหนองง่องช้างได้ กูเอามาแก่พ่อกู กูไปท่บ้านท่เมืองได้ช้างได้ของได้ปววได้นางได้เงือน ได้ทอง ได้เอามาเขนแก่พ่อกู พ่อกูตายยงงพี่กู กูพร่ำบำเรอแก่พี่กู อย่างบำเรอแก่พ่อกู พี่กูตายจึงได้เมืองแก่กูทงงกล เมื่อขววพ่อขุนราม คำแหง เมืองศุโขไทยนี้ดี ในน้ำมีปลาในนามีเข้า เจ้าเมืองบ่เอาจะกอบ ในไพร่ลู่ทาง เพื่อนจูงงววไปค้าขี่ม้าไปขาย ใคร่จกกใคร่ค้าช้างค้า

---

* ปัจจุบันอยู่ในพิพิธภัณฑ์สถานแห่งชาติ ในการพิมพ์ครั้งนี้คงอักขรวิธีไว้ตามต้นฉบับเดิม.

ใคร่จกกใคร่ค้าม้าค้า ใคร่จกกใคร่ค้าเงือนค้าทองค้า ไพร่ฝ้าหน้าใคร่ ลูกเจ้าลูกขุนผู้ใดแล้ ล้มตายหายกว่า อย้าวเรือน พ่อเชื้อเสือค้ำ มนน ช่างขอลูกเมียเยียเข้าไพร่ฝ้าข้าไทย ป่าหมากป่าพลูพ่อเชื้อมนนไว้แก่ลูก มนนสิ้น ไพร่ฝ้าลูกเจ้าลูกขุน ผิแลผิดแผกแสกข้างกนนส่วนใดแท้แล้ จึงแล่งความแก่ข้าด้วยซื่อบเข้าผู้ลกกมกกผู้ซ่อน เหนเข้าท่านบ่ใคร่พีน เหนสินท่านบ่ใคร่เดือดคนใดขี่ช้างมาหาพาเมือง มาคูข้อยเหนือเพื่อกู มนนบ่มีช้างบ่มีม้าบ่มีปววบ่มีนางบ่มีเงือนบ่มีทองให้แก่มนน ของมนน ต้งงเปนบ้านเปนเมืองใด ข้าเลือกข้าเสือหววพุงหววรปกดีบ่ฆ่าบ่ตี ใน ปากปตูมีกดิ่งอนนหนึ่งแขวนไว้หนนไพร่ฝ้าหน้าใส กลางบ้านกลางเมือง มีถ้อยมีควาบเจบท้องข้องใจ มนนจกกกล่าวเถิงเจ้าเถิงขุนบ่ไร้ ไปลนน กดิ่งอนนท่านแขวนไว้ พ่อขุนรามคำแหงเจ้าเมืองได้ยินเรียก เมื่อถาม สวนความแก่มนนด้วยซื่อ ไพร่ในเมืองศุโขไทยนี้ จึงชมสร้างป่าหมาก ป่าพลูทั่ววเมืองนี้ทุกแห่ง ป่าพร้าวก็หลายในเมืองนี้ ป่าลางก็หลายใน เมืองนี้ หมากม่วงก็หลายในเมืองนี้ หมากขามก็หลายใน เมืองนี้ ใครสร้างได้ไว้แก่มนน ในเมืองศุโขไทยนี้มีน้ำตรพงงโพยสีใสกินดี ดงงกินน้ำโขงเมื่อแล้ง รอบเมืองศุโขไทยนี้ตีร ไปได้สามพันสี่ร้อยวา คนในเมืองศุโขไทยนี้ มกกทานมกกทรงสีลมกกโอยทาน พ่อขุนรามคำ แหง เจ้าเมืองศุโขไทยนี้ทั้งงชาวแม่ชาวเจ้าทวยปววทวยนางลูกเจ้าลูกขุน ทั้งงสิ้นทั้งงหลายทั้งงผู้ชายผู้หญิงฝูงทวยมีสรธาในพระพุทธสาสนทรงสีล เมื่อพรนษาทุกคน เมื่อโอกพรนษากรานกถินเดือนหนึ่งจึงแล้ว เมื่อ กรานกถินมีพนมเบี้ยมีพนมหมากมีพนมดอกไม้ มีหมอนน่งงหมอนโนนบริพาร

กถินโอยทาน แลบีแลญิบลานไปสูดญดกกถินเถิงอรญญิกพู้น เมื่อจกก เข้ามาวยงรยงกนนแต่อรญญิกพู้น เท่าหววลานดำบงคำด้วยสยงพาดสยงพืน สยงเลื่อนสยงขบบ ใครจกกมกกเหล้นเหล้น ใครจกกมกกหววหวว ใครจกกมกกเลื่อนเลื่อน เมืองศุโขไทยนี้มีสี่ปตูสี่ (ชำรุด) หซวงห้ยน ญ่อมคนสยคกนนเข้ามาดูท่านเผาทยนท่านเหล้นไฟ เมืองศุโขไทยนี้มี ต่งงจกกแผก กลางเมืองศุโขไทยนี้มีพีหารมีพระพุทธรูปทอง มีพระ อฐฐารศ มีพระพุทธรูป มีพระพุทธรูปอนนใหญ่ มีพระพุทธรูปอนนราม มีพีหารอนนใหญ่ มีพีหารอนนราม มีปู่ครูมีสังฆราชมีเถร มีมหารเถร เบื้องตวนนตกเมืองศุโขไทยนี้มีอรญญิก พ่ขุนรามคำแหงกทำโอยทานแก่ มหาเถรสังฆราชปราชญรยนจบบีฎกไตร หววก๊กกว่าปู่ครูในเมืองนี้ทุก คนลุกแต่เมืองศรีธรมมราชมา ในกลางอรัญญิกมีพีหารอนนหนึ่งมนน ใหญ่สูงงามนัก มีพระอัฐฐารศอนนหนึ่งลุกยืน เบื้องตวนนโอกเมือง ศุโขไทยนี้มีพีหารมีปู่ครูมีทเลหลวง มีบ่าหมากมีบ่าพลูมีไร่มีนามีถินถาน มีบ้านใหญ่บ้านเล็กมีบ่าม่วงมีบ่าขามดูงามดงงแกล้ เบื้องตีนนอนเมือง ศุโขไทยนี้ มีตลาดปสานมีพระอจนมีปราสาทมีบ่าหมากพร้าวบ่าหมาก ลางมีไร่มีนามีถินถานมีบ้านใหญ่บ้านเล็ก เบื้องหววนอนเมืองศุโขไทยนี้ มีกุฎีพีหารปู่ครูอยู่ มีสรีดภงส มีบ่าพร้าวมีบ่าลางมีบ่าม่วงบ่าขามมีนาโคก มีพระขพุงผีเทพดาในเขาอนนนั้น เปนใหญ่กว่าทุกผีในเมืองนี้ ขุนผู้ ใดถือเมืองศุโขไทยนี้แล้ ไหว้ดีพลีถูกเมืองนี้ทย่งเมืองนี้ดี ผิไหว้บดีพลี บ่ถูกผีในเขาอนนบ่คุ้มบ่เกรง เมืองนี้หาย ๑๒๑๔ ศกมโรง พ่ขุนราม คำแหงเจ้าเมืองศรีสชชนาไลยศุโขไทยนี้ ปลูกไม้ตาลนี้ได้สิบสี่เข้า จึงให้

ช่างฟนนขดารหีนตั้งหว่างกลางไม้ตาลนี้ วนนเดือนดบบเดือนโอกแปด วนน วนนเดือนเตมเดือนทั้งแปดวนน ฝูงปู่ครูเถรมหาเถรขึ้นน่งงเหนือขดารหีนสูดธรมมแก่อุบาสกฝูงทวยจำสีล ผิใช่วนนสูดธรมม พ่ขุนรามคำแหงเจ้าเมืองศรีสชชนาไลยศุโขไทย ขึ้นน่งงเหนือขดารหีนให้ฝูงทวยลูกเจ้าลูกขุนฝูงทวยถือบ้านถือเมืองกนน วนนเดือนพีเดือนเตมท่านแต่งช้างเผือกกรพดคลยางทัยนญ้อมทองงาม ทงงววาชื่อรูบาสี พ่ขุนรามคำแหงขึ้นขี่ไปนบพระพีหารอรญญิก แลเอามาจาริกอนนหนึ่งมีในเมืองชลยงสถาปกไว้ด้วยพระศรีรตนธาตุ จาริกอนนหนึ่งมีในถ้ำชื่อถ้ำพระรามอยู่ฝั่งงน้ำสำพาย จาริกอนนหนึ่งมีในถ้ำรตนธาร ในคลองบ่าตันนี้มีสาลาสองอนน อนนหนึ่งชื่อสาลาพระมาส อนนหนึ่งชื่อพุทธภุ้ง ขดารหีนนี้ชื่อมนงงสีลาบาตรสถาปกไว้หีนจึงทั้งงหลายเหน พ่อขุนรามคำแหงลูกพ่อขุนศรีอินทราทิตยเปนขุนในเมืองศรีสชชนาไลยศุโขไทย ทงงมากาวลาวแลไทยเมืองใต้หล้าฟ้า (ชำรุด) ศุโขไทยชาวอูชาวของมาออก ๑๒๐๙ ศกบี่กุร ให้ขุดเอาพระธาตุออกทงงหลายเห็นกทำบูชาบำเรอแก่พระธาตุได้เดือนหกวนน จึงเอาลงมาฝงงในกลางเมืองศรีสชชนาไลยก่อพระเจดีย์เหนือหกเข้าจึงแล้ว ตั้งงวยงผาลอ้มพระมหาธาตุสามเข้าจึงแล้ว เมื่อก่อนลายสือไทยนี้บมี ๑๒๐๕ ศกบี่มแม พ่อขุนรามคำแหงหาใคร่ใจในใจแลใส่ลายสือไปนี้ ลายสือไทยนี้จึงมีเพื่อขุนผู้นั้นไว้ใส่ใจขุนพระรามคำแหงนั้น หากเปนท้าวเปนพรครูแก่ไทยทงงหลาย หากเปนครูอาจารย์ส่งงสอนไทยทงงหลาย ให้รู้บุญรู้ธรรมแท้แก่คนอนนมีในเมือง

ไทย ด้วยรู้ด้วยหลวกกด้วยแกล้วด้วยหาญด้วยแคะด้วยแก่งหาคนจกก เสมอมิได้ อาจปราบฝูงข้าเศีกมีเมืองกว้างซางหลาย ปราบเบื้องตวนนออก รอดสลลวงสองแควลํบาจายสคา เท้าฝั่งงของเถิงวยงจนนวยงคําเปนที่แล้ว เบื้องหววนอนรอดคนทีพระบางแพรกสุพรณณภูมิราชบูรีเพชบูรีศรีธรรมมราช ฝั่งงทเลสมุทรเปนที่แล้ว เบื้องตวนนตกรอดเมืองฉอดเมือง (ชำรุด) นหงศาพดีสมุทรห้าเปนแคน เบื้องตีนรอดเมืองแพล่เมืองม่านเมือง (ชำรุด) เมืองพลววพ้นฝั่งงของเมืองชวาเปนแดนแล้ว ปลูกเลี้ยงฝูงลูกบ้านลูกเมืองน้นนชอบด้วยธรรมมทุกคน.

ประถมวงศ*
พระราชนิพนธ์ ในพระบาทสมเดจ
พระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว

วันพฤหัศ ขึ้นห้าค่ำ เดือนสิบเอด
จุลศักราช ๑๒๒๒ ปีวอก โทศก

๏ มีพระบรมราชโองการโปรดเกล้า ฯ ดำรัสสั่งให้พระศรีสุนทรโวหารเจ้ากรมพระอาลักษณ จดหมายเหตุต้นพระบรมราชวงษในปัจจุบันนี้ไว้สำหรับแผ่นดิน เพื่อจะให้พระบรมวงศานุวงศในฝ่ายน่าจะได้ทรงทราบ ฯะ

๏ จะกล่าวถึงเจ้านายซึ่งเป่นประถม เปนต้นแซ่ต้นสกูลเจ้าฟ้าแลพระองค์เจ้า หม่อมเจ้าหม่อมราชวงษ แลเจ้าราชนิกูลที่เรียกนามว่าคุณว่าหม่อมมีบันดาศักดิ์ เนื่องในพระบรมราชวงษนี้ซึ่งบัดนี้เปนจำพวกต่าง ๆ อยู่ จะให้รู้ให้แจ้งว่าเนื่องมาแต่ท่านผู้ใดพระองค์ใด เปนเดิมแต่แรกตั้งกรุงเทพ มหานครอมรรัตนโกสินทรมหินทรายุทยานี้มา พึงรู้โดยสังเขปว่าบุรุษนารีมีบันดาศักดิ์ ซึ่งเรียกว่าเปนจำพวกเจ้า คือเจ้าฟ้าแลพระองค์เจ้า หม่อมเจ้าหม่อมราชวงษทั้งปวงนั้น ล้วนปฏิพัตพัวพันธ์สืบต่อลงมา แต่องค์สมเดจพระบรมหาไปยกาธิบดี คือองค์สมเดจพระ-

---

* คัดจากหนังสือ วชิรญาณ เล่ม ๒ ฉบับ ๑๑ จำนวนเดือน ๙ ปี ๑๒๔๗ (พ.ศ. ๒๔๒๘) หน้า ๔๗๑–๕๐๑ และเล่ม ๒ ฉบับ ๑๓ หน้า ๖๒๕–๖๓๕ อักขรวิธีตามต้นฉบับเดิม.

ชนกนารถ พระเจ้าหลวงของ พระบาทสมเดจพระปรโมรุราชามหาจักรกรีบรมนารถ ซึ่งปรากฏพระนามในบัดนี้ว่า พระบาทสมเดจพระพุทธยอด-ฟ้าจุฬาโลกย์ ซึ่งเปนประถมบรมอรรคมหาราชาธิราชในพระบรมมหาราชวัง ซึ่งได้ดำรงครอบครองเปนเจ้าของกรุงเทพมหานครอมรรัตน-โกสินทรมหินทรายุทธยาอันนี้สืบมาอยู่จนกาลบัดนี้นั้น เปนเดิมทั้งสิ้นเรียกว่าสกูลเจ้าเปนอย่างหนึ่ง บุรุษสัตว์ทั้งปวงเปนบุตรเปนหลานเปนเหลนลื้ลิดของท่านทั้งหลายซึ่งเปน ญาติห่าง ๆ ของสมเดจพระพันปีหลวงแลพระเจ้าพี่นางในพระบาทสมเดจพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกย์ก็ดี แลท่านทั้งปวงที่เปนชายเปนหญิง พระญาติพระวงษในกรมสมเดจพระอมรินทรามาตย์ ซึ่งเปนพระองค์เอกอรรคราชเทพีในพระบาทสมเดจพระพุทธ-ยอดฟ้าจุฬาโลกย์ แลเปนสมเดจพระบรมราชชนนีพระพันปีหลวง ในพระบาทสมเดจพระพุทธเลิศหล้านภาไลย แลเปน สมเดจพระบรมมหาเปตามไหยิกา แห่งพระบาทสมเดจพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว แลพระบาทสมเดจพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว แลพระบาทสมเดจพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัว ๒ พระองค์ ในแผ่นดินปัจจุบันนี้นั้น บันดาที่ชัด ๆ ถนัดพอจะนับพระ-องค์ได้ก็ดี ท่านทั้งปวงที่เปนเชื้อพระญาติพระวงษในกรมสมเดจพระศรีสุลาไลย ซึ่งเปนสมเดจพระราชชนนี ในพระบาทสมเดจพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว บันดาที่เนื่องสนิทควรจะนับได้ก็ดี จำพวก ที่กล่าวมานี้ เรียกว่าเจ้าราชินิกูลฤๅหม่อมเจ้าฤๅหม่อมราชวงษ ซึ่งสืบต่อลงมาหลายชั่ว แต่พระวงษหม่อมเจ้าห่างเหินไปแล้ว ก็ควรจะนับเรียก ว่าเจ้าราชินิกูล

เหมือนกัน เจ้าราชินิกูลนั้นมีตำแหน่งถานันครตามพระราชกำหนดศักดิ์นาบ้าง ไม่มีตำแหน่งบ้าง ฯะ

๏ พระบาทสมเดจพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกย์ ในพระบรมราชวงษอันนี้นั้น เมื่อครั้งกรุงเทพมหานครบวรทวาราวดีศรีอยุทธยากรุงเก่ายังดำรงค์อยู่ ได้เสดจมายังมนุษยโลกย์นี้อุบัติมีขึ้นในมหามาตย์คฤหบดีสกูลอันมั่งคั่งพร้อมมูลด้วยไอยสุริยสมบัติ ถ้าเปนมัทธยมประเทศก็ควรจะเปนสกูลมหาสาลได้ เพราะเปนสกูลใหญ่มีนิเวศนสฐานตั้งอยู่นานในภายในกำแพงพระมหานครกรุงเทพทวาราวดีศรีอยุทธยา พระองค์เปนโอรสนับเปนที่ ๔ ของสมเดจพระบรมมหาไปยกาธิบดี เปนบรมชนกนารถพระเจ้าหลวงแลสมเดจพระบรมมหาไปยิกา ซึ่งเปนพระบรมราชชนนีพระพันปีหลวงนั้น เปนทายกเจ้าของบริจากสร้างวัดสุวรรณ์ดาราราม ในกรุงศรีอยุทธยานั้น วันคืนปีเดือนพระชันสาเปนกาลเวลาประสูตร แห่งพระบาทสมเดจพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกย์ เปนนาคสมพักศรอัฐศกผคุณมาศกาลปักษปัญจมีดิถีพุฒวารพุทธสาสนกาล ๒๒๗๙ พรรษาจุลศักราช ๑๐๙๘ พระองค์มีภาตามีภคินี ร่วมพระชนกพระชนนีอันเดียวกัน ๕ พระองค์ คือกรมสมเดจพระเทพสุดาวดี เปนสมเดจพระพี่นางที่ ๑ พระเจ้าขุนรามณรงค์ เปนพระเจ้าพี่ยาเธอนับเปนที่ ๒ กรมสมเดจพระศรีสุดารักษ เปนพระเจ้าพี่นางเธอนับเปนที่ ๓ แล้วถึงพระองค์ เปนที่ ๔ แล้วจึ่งถึงพระบาทสมเดจพระเจ้าอยู่หัว กรมพระราชวังบวรสฐานมงคล ในแผ่นดินพระบาทสมเดจพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกย์นั้น

เปนที่คำรพ ๕ ครั้นภายหลังมาสมเดจบรมมหาไปยิกาธิบดีได้สมเดจพระเจ้าน้านางของพระบาทสมเดจพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกย์ ซึ่งเปนน้องนางของสมเดจพระบรมมหาไปยิการ่วมพระชนกพระชนนีนั้น เปนอรรคชายาต่อมา พระอรรคชายานั้น ประสูตรพระธิดาองค์หนึ่ง คือกรมหลวงนรินทรเทวี เปนที่ ๖ แลสมเดจพระบรมมหาไปยิกาธิบดี ได้มีหญิงบาทบริจาริกอีกนางหนึ่ง นางนั้นประสูตรพระโอรสองค์หนึ่ง คือกรมหลวงจักรเจษฎา รวมพระโอรสพระธิดาในสมเดจพระบรมมหาไปยิกาธิบดีได้เจ็ดพระองค์เท่านี้ เปนต้นแซ่ต้นตระกูลเจ้าฟ้าแลพระองค์เจ้า หม่อมเจ้าหม่อมราชวงศ์ ในราชสกูลนี้เปนต้นเปนเดิม ก็แลก่อนแต่กาลกรุงศรีอยุทธยายังไม่แตกทำลายเปนที่ร้างนั้น พระโอรสธิดาในสมเดจพระบรมมหาไปยิกาธิบดี ๕ พระองค์ซึ่งนับในต้น เมื่อทรงพระเจริญไวยวัฒนาการแล้ว ก็ได้มีการวิวาหกับตระกูลอื่นซึ่งมีบันดาศักดิ์แลสมบัติสมควรแล้ว ได้แยกย้ายกันไปอยู่ ณ ที่สฐานต่าง ๆ ต่อตั้งสืบพระสันตติวงษโดยผาศุกสวัสดิ์ภาพ พระบาทสมเดจพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกย์นั้น เสดจออกไปตั้งนิเวศนสฐานในภาหิรุทธยานประเทศสวนนอก ในแขวงเมืองสมุทธสงคราม แลเมืองราชบุรีต่อกัน โดยมีการวิวาหมงคลกับกรมสมเดจพระอมรินทรามาตย์ เพราะเหตุการที่ก่อนนั้น พระเจ้าแผ่นกรุงศรีอยุทธยามีพระไทยยินดีในที่จะแสวงหาในมาตุคามที่มีศิริรูปทรงโสภาคย์แลเปนบุตรีในสกูล ที่มีทรัพย์สมบัติไว้ใช้เปนนางในอันเตบุริกราชนารี จึ่งได้ให้มีไปสื่อสืบส่อสอดแนมหาสัตรีที่รูปงามต่าง ๆ ทั้งในกรุง

นอกกรุงใกล้ไกล ก็ครั้งนั้นกรมสมเดจพระอมรินทรามาตย์ เปนบุตรีของมหาเสรฐีเปนสกูลอันใหญ่ด้วยมากด้วยเครือญาติแลสูงด้วยสมบัติหาสกูลอื่นจะเสมอมิได้ในพาหิรุทธยานประเทศในเวลานั้น แลมีบุญลักษณศิริรูปพรรณสันถานงามยิ่งนัก เปนที่เล่าฦๅอื้ออึงทราบถึงพวกสอดแนมของพระเจ้าแผ่นดินพวกนั้นจึงได้นำข่าวมากราบทูลส่อพระเจ้าแผ่นดิน มีพระราชโองการดำรัสสั่งกรมมหาดไทย ให้มีท้องตราออกไปให้หัวเมืองราชบุรี ไปสู่ขอกรมสมเดจพระอมรินทรามาตย์ ซึ่งเปนอรรคนารีมีบุญลักษณนั้นจากคฤหบดีสกูลนั้นแล้ว ส่งเข้ามาถวายเปนอันเตบุริกราชนารี เพราะเวลานั้นเมืองราชบุรีขึ้นแก่มหาดไทย ก็แลการตกแต่งท้องตราบังคับบันชาหัวเมืองมหาดไทยทั้งปวงครั้งนั้น เมืองอยู่ใน สมเดจ พระบรมมหาไปยิกาธิบดีทั้งสิ้น ฝ่ายพระชนกพระชนนี แลพระญาติในกรมสมเดจพระอมรินทรามาตย์นั้นไม่มีจิตรชอบใจปรารถนาจะถวายกรมสมเดจพระอมรินทรามาตย์แก่พระเจ้าแผ่นดิน เข้ามาต้องติดกักขังเปนอันปุริกราชนารีอยู่ในพระราชวัง จึงได้แต่งคนมาอ้อนวอนสมเดจพระบรมมหาไปยิกาธิบดี ซึ่งเปนผู้สำเร็จกิจราชการแต่งท้องตรานั้น ให้ช่วยแก้ไขภอพ้นหลุดจากพระราชประสงค์พระเจ้าแผ่นดินเสียได้ สมเดจพระบรมมหาไปยิกาธิบดี จึ่งได้คิดอ่านให้มีผู้กราบทูลพระเจ้าแผ่นดินว่า กรมสมเดจพระอมรินทรามาตย์นั้น พระองค์ท่านได้ไปสู่ขอไว้เพื่อจะให้ได้แก่พระราชโอรสที่ ๔ ของท่านได้นัดการอาวาหวิวาหมงคลแล้ว ขอพระราชทานให้พ้นจากพระราชประสงค์เถิด พระเจ้าแผ่นดินก็ทรงพระกรุณาอนุญาติ

พระราชทานให้ ก็ด้วยเหตุนี้พระบาทสมเดจพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกย์ จึ่งไปได้กรมสมเดจพระอมรินทรามาตย์ เปนอรรคชายาแต่เดิมมาดั่งนี้ ฯะ

๏ กรมสมเดจพระอมรินทรามาตย์นั้น มี พระชนม์ พรรษาอ่อนกว่าพระบาทสมเดจพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกย์ ปีหนึ่งถ้วนโดยจันทรคติกาลไม่ยิ่งหย่อน เพราะมีกำหนดวันประสูตรทราบเปนแน่ว่าสับสัมพักศรนพศก ผคุณมาศกาลปักษบัญจมีดิถีรวิวาร เปนปริจเฉทกาลกำหนด พุทธศาสนกาล ๒๒๘๐ พรรษา จุลศักราช ๑๐๙๙ กรมสมเดจพระอมรินทรามาตย์นั้นมีพระพี่นางเธอผู้ใหญ่เปนที่ ๑ แลมีพระเจ้าพี่เปนบุรุษนับเป่นที่ ๒ จึ่งถึงพระองค์เปนที่ ๓ แล้วพระน้องนางอีกผู้หนึ่งเปนที่ ๔ แล้วพระน้องเป่นบุรุษผู้หนึ่งเป่นที่ ๕ แล้วมีน้องนางอิกสองที่ ๖, ๗ ร่วมพระชนกพระชนนีเดียวกัน ท่านทั้งหกยกแต่กรมสมเดจพระอมรินทรามาตย์แล้วนั้นเปนเจ้าราชินิกูลเปนคุณราชินิกูล บุตรหลานเหลนของท่านทั้ง ๖ นั้นก็เป่นเจ้าราชินิกูลทั้งสิ้นสืบมาจนกาลบัดนี้ สมเดจพระชนกในกรมสมเดจพระอมรินทรามาตย์นั้น เมื่อครั้งกรุงศรีอยุทธยามีพม่าฆ่าศึกเข้ามาล้อมอยู่ผู้คนในพระนครปั่นป่วนไปมา ก็สาบสูญหายไปตามไม่พบ แต่สมเดจพระชนนีนั้นได้ทรงผนวชเปนรูปชีอยู่มาจนถึง แผ่นดินพระบาทสมเดจพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกย์ ได้ปรากฏพระนามว่าสมเดจพระรูปศิริโสภาคย์มหานาคนารี เปนที่คำนับบูชาของพระบรมวงษ์ษานุวงษดำรงค์พระชนม์อยู่ ๙๐ ปีเสศจึ่งสิ้นพระชนม์ เมื่อปีรกานักษัตรตรีศก แผ่นดินพระบาทสมเดจพระพุทธยอดจุฬาโลกย์ พุทธสาสนกาล ๒๓๔๔ พรรษา

จุลศักราช ๑๑๖๓ สมเดจพระรูปศิริโสภาคย์มหานาคนารีนั้นมีพระพี่เปน บุรุษ ๑ เปนหญิง ๒ บุตรหลานของท่านเหล่านั้น ยังเปนราชินิกูลทำราชการอยู่กราบเท่าทุกวันนี้ ฯะ

๏ จะกล่าวด้วยความประพฤติประพันธสืบสันตติวงษ์ ในบรมราชวงษ ซึ่งมีสมเดจพระบรมมหาไปยิกาธิบดีเปนปถมพันธุขั้วเค้าสืบมา ฯะ

๑ กรมสมเดจพระเทพสุดาวดีได้มีพระโอรส ๓ คือพระองค์ใหญ่ซึ่งเมื่อแรกตั้งกรุงเทพมหานครอมรรัตนโกสินทรมหินทรายุทธยานี้ ได้เปนที่เจ้าฟ้ากรมพระอนุรักษเทเวศร์ แล้วเลื่อนที่เปนกรมพระราชวังหลังเปนที่ ๑ เจ้าฟ้ากรมหลวงนราธิเบศร์บดินทรเปนที่ ๒ เจ้าฟ้ากรมหลวงนรินทรนเรศ เปนที่ ๓ ฯะ

๏ กับพระบิดาพระองค์ ๑ ได้เจ้ากรมฝ่ายใน รวมอยู่ในกรมสมเดจพระเทพสุดาวดีไม่มีเจ้ากรมต่างหากเปนที่ ๔ ฯะ

๒ สมเดจพระเจ้าขุนรามณรงค์นั้น เมื่อครั้งกรุงศรีอยุทธยายังไม่แตกทำลายนั้น มีพระธิดาองค์หนึ่งแล้วก็สิ้นพระชนม์เสีย พระธิดานั้นคือพระองค์เจ้ากรมขุนรามินทรสุดา ฯะ

๓ กรมสมเดจพระศรีสุดารักษนั้นมีพระโอรส ๓ พระธิดา ๒ เปน ๕ พระองค์ คือเจ้าฟ้ากรมหลวงเทพหริรักษ เปนที่ ๑ เจ้าฟ้ากรมขุนอนัคนารี เปนที่ ๒ กรมสมเดจพระศรีสุริเยนทรามาตย์ ซึ่งมีกำหนดสมัยกาลประสูตรเปนพราหสัมพักศรนพศก พัทรบทมาศกาลปักษ

ทวาทสีดิถีรวิวาร เปนปริเฉทกาลกำหนดพระพุทธสาสนากาล ๒๓๑๐ พรรษา จุลศักราช ๑๑๒๙ เปนที่ ๓ เจ้าฟ้ากรมหลวงพิทักษมนตรี เปนที่ ๔ เจ้าฟ้ากรมขุนอิศรานุรักษ เปนที่ ๕ ฯ

๖ พระบาทสมเดจพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกย์นั้น มีพระราชโอรสแลพระราชธิดา แต่กรมสมเดจพระอมรินทรามาตย์ ถึง๑๐พระองค์ คือองค์เปนประถม เปนพระบุตรี พระองค์เปนที่๒ เปนพระกุมาร ๒ พระองค์นี้ สิ้นพระชนม์เสียแต่ก่อนกาลกรุงศรีอยุทธยายังมิได้แตกทำลาย พระองค์เปนที่ ๓ เปนพระบุตรีคือสมเดจพระปถมบรมวงษ ซึ่งเมื่อแผ่นดินกรุงธนบุรีได้ประสูตรพระกุมาร เปนเจ้าฟ้าลูกเธอ ของเจ้ากรุงธนบุรีแล้วก็ไม่ช้าก็สิ้นพระชนม์ล่วงไป ที่ ๔ คือพระบาทสมเดจพระพุทธเลิศหล้านภาไลย ซึ่งมีกำหนดสมัยกาลประสูตรเปนพราหสัมพัทศรนพศกผคุณมาศชุษณปักษสัปตมีดิถิพุฒวาร เปนปริจเฉทกาลกำหนด พระพุทธสาสนกาล ๒๓๑๐ พรรษา จุลศักราช ๑๑๒๙ เจ้าฟ้ากรมหลวงศรีสุนทรเทพนัย เปนที่ ๕ พระบาทสมเดจพระเจ้าอยู่หัว กรมพระราชวังบวรสฐานมงคลในแผ่นดินพระบาทสมเดจพระพุทธเลิศหล้านภาไลย นับว่าเปนที่ ๖ เจ้าฟ้ากรมหลวงเทพวดีเปนที่ ๗ ยังมีอีกสามพระองค์ สิ้นพระชนม์แต่ยังพระเยาว์ ไม่ปรากฏพระนาม แลลำดับว่าเปนสฐานใดในระหว่างใด พระองค์ใด แลพระราชบุตรแลบุตรีของพระบาทสมเดจพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกย์ ซึ่งประสูตรแต่กรมสมเดจพระอมรินทรามาตย์ทั้งสิบพระองค์นี้ ประสูตรก่อนแต่เวลาเสดจเถลิงถวัลยราชสมบัติ ทั้งสิ้น

ก็เมื่อเวลาเสดจเถลิงถวัลย์ราชสมบัตินั้นยังคงได้เปนสมเดจพระเจ้าลูกเธอ เจ้าฟ้าแต่สี่พระองค์ คือพระบาทสมเดจพระพุทธเลิศหล้านภาไลย เปนสมเดจพระเจ้าลูกเธอเจ้าฟ้ากรมหลวงอิศรสุนทร แล้วภายหลังเลื่อนเปนสมเดจพระเจ้าลูกเธอ กรมพระราชวังบวรสฐานมงคลพระองค์หนึ่ง พระ-ราชบุตรีองค์ใหญ่เปนสมเดจพระเจ้าลูกเธอ เจ้าฟ้ากรมหลวงศรีสุนทรเทพพระองค์หนึ่ง สมเดจพระเจ้าอยู่หัวกรมพระราชวังบวรสฐานมงคลในแผ่นดินพระบาทสมเดจพระพุทธเลิศหล้านภาไลย เปนสมเดจพระเจ้าลูกเธอ เจ้าฟ้ากรมหลวงเสนานุรักษ แล้วภายหลังเลื่อนเปนสมเดจพระเจ้าลูกเธอพระบัณฑูรย์น้อยพระองค์ ๑ สมเดจพระเจ้าลูกเธอเจ้าฟ้าประภาวดีพระองค์ ๑ ฯะ

๏ พระบาทสมเดจพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกย์ ยังมีพระราชโอรสพระราชธิดาพระองค์อื่น ๆ แต่หม่อมบาทบริจาริกข้าหลวงเดิมแต่ยังไม่ได้เสดจเถลิงถวัลย์ราชสมบัติบ้าง แต่สนมนารีมีศักดิ์ต่าง ๆ อิก เมื่อเสดจเถลิงถวัลยราชสมบัติบ้าง มากมายหลายพระองค์ สิ้นพระชนม์เสียแต่ยังเยาว์บ้าง ได้ทรงพระเจริญอยู่มานานบ้าง ได้เปนใหญ่ในราชการแผ่นดินต่อมาบ้าง คงอยู่ตามบันดาศักดิ์พระองค์เจ้า ไม่ได้ทรงทำราชการเปนแผนกบ้าง ครั้นออกพระนามนับไปเปนลำดับทางกถานี้ก็จะพิศดารมากไปแล้วจะสับสนขวักไขว่ ข้างในข้างน่า แลพระองค์ที่ปรากฏควรปรากฏ แลพระองค์ที่ไม่ปรากฏไม่ควรจะปรากฏนั้นก็จะสับสนพันลวันกันนัก จะสังเกตยาก เพราะฉะนั้นจะขอกำหนดออกพระนาม แต่พระองค์

ที่ได้เปนใหญ่ในตำแหน่งราชการปรากฏ แลไม่มีความผิดในราชการ ควรจะนับถือว่าพระนามนั้นเปนมงคล พระราชโอรสซึ่งได้เปนเจ้าต่างกรม มีราชการได้บังคับอยู่ในแผ่นดินนั้นแลแผ่นดินลำดับมา นั้นที่จะนับแต่ ๑๑ พระองค์คือ ฯะ

๑ พระองค์เจ้าทับทิม เปนกรมหมื่นอินทรพิพิธได้ว่ากรมพระคชบาล แล้วภายหลังได้ว่ากรมแสงใหญ่ ฯะ

๒ พระองค์เจ้าอภัยทัฬเปนกรมหมื่นแล้ว เปนกรมหลวงเทพภักดี เจ้าจอมมารดาเปนสนมเอก บุตรีพระยาจักรีเมืองนครศรีธรรมราช ครั้งเจ้าเมืองขึ้งแขงตัวเปนเจ้านั้นได้ว่ากรม พระคชบาลแล้วการ อื่น ๆ บ้าง ฯะ

๓ พระองค์เจ้ารุโนไทย เปนกรมหมื่นศักดิ์พลเสพย์ เจ้าจอมมารดาเปนพระสนมเอกได้เปนเจ้าได้เวลาหนึ่ง เพราะเปนบุตรีเจ้าพระสุธรรมมนตรีพัด แลมารดานั้นเปนบุตรเจ้าพระยานครศรีธรรมราช ซึ่งตั้งตัวเปนเจ้านคร ครั้งกรุงทวาราวดีศรียุทธยาแตกทำลายแล้วใหม่นั้น แลพระองค์เจ้าพระองค์นี้ได้เปนใหญ่เปนอธิบดีว่าราชการกรมพระกระลาโหม แลหัวเมืองปากใต้ทั้งปวง ในแผ่นดินพระบาทสมเดจพระพุทธเลิศหล้านภาไลย ครั้นถึงแผ่นดินพระบาทสมเดจพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ได้เสดจเถลิงเปนกรมพระราชวังบวรสฐานมงคล ฯะ

๔ พระองค์เจ้าทับเปนกรมหมื่นจิตรภักดี ว่าราชการช่างสิบหมู่ ฯะ

๕ พระองค์เจ้าสุริยา เปนกรมหมื่นแล้วเปนกรมขุนแล้ว ภายหลังเลื่อนเปนกรมพระรามอิศวเรศได้ว่าราชการต่าง ๆ ไม่เปนตำแหน่งว่าความรับสั่งบ้าง เปนแม่กองทำการงานบ้าง ฯะ

๖ พระองค์เจ้าวาศุกรี ทรงพระผนวชได้สี่พรรษา แล้วได้เป่นอธิบดีสงฆ์ แล้วได้เลื่อนเปนเจ้าต่างกรม มีพระนามว่ากรมหมื่น-นุชิตชิโนรสศรีสุคตขัติวงษ พระองค์นั้นเปนอัจฉริยมนุษย์บุรุษรัตนอันพิเสศ ทรงพระปรีชาฉลาดในพระพุทธสาตร แบบอย่างโบราณราช-ประเพณีต่าง ๆ แลได้เปนอุปัชฌาย์อาจาริย์ เจ้าฟ้าแลพระองค์เจ้าหม่อมเจ้าในพระบรมราชวงษนี้มากหลายพระองค์ ภายหลังเมื่อในแผ่น-ดินปัตยุบันนี้ ได้เลื่อนเปนกรมสมเดจพระปรมานุชิตชิโนรส ศรีสุคต-ขัติย์วงษมหาปาโมกขประทานวโรดมบรมนารถบพิตร เสดจสถิตย์ ณ วัดพระเชตุพนวิมลมังคลารามราชวรมหาวิหาร พระอารามหลวงพระ-องค์หนึ่ง ฯะ

๗ พระองค์เจ้าฉัตร เปนกรมหมื่นสุรินทรรัด ได้ว่าราชการกรมพระนครบาลในแผ่นดินพระบาทสมเดจพระพุทธเลิศหล้านภาไลย ครั้นแผ่นดินสมเดจพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว กรมมหาดไทย กรมกระลาโหม เปนที่ทรงปฤกษาราชการแผ่นดิน ฯะ

๘ พระองค์เจ้าสุริยวงษเปนพระองค์เจ้าพระเคราะห์ร้าย สบายบ้างไม่สบายบ้างแต่เดิมมา ครั้นถึงแผ่นดินพระบาทสมเดจพระนั่งเกล้า-เจ้าอยู่หัว สมัคไปทำราชการในพระราชวังบวรได้เปนกรมหมื่นสวัสดิวิไชย ว่าราชการแทบทุกตำแหน่ง ครั้นอยู่มาในแผ่นดินปัตยุบันนี้ กลับลงมาทำราชการในพระบรมหาราชวัง ได้เปนกรมหลวงพิเสศศรีสวัสดิ์ศุกขวัฒนวิไชย ฯะ

๙ พระองค์เจ้าดารากร เปนกรมหมื่นศรีสุเทพ ว่าราชการกรมช่างสิบหมู่ ฯะ

๑๐ พระองค์เจ้าดวงจักร ก็เปนพระองค์เจ้าพระเคราะห์ร้าย สบายบ้างไม่สบายบ้าง แต่แขงแรงได้ราชการเปนกรมหมื่นณรงหริรักษ ว่าราชการช่างหล่อ ฯะ

๑๑ พระองค์เจ้าสุทัศ เปนกรมหมื่นไกรษรวิชิต ได้ว่าราชการพระคลังเสื่อหมวกคลังสุภรัต แลกรมสังฆการี กรมธรรมการ ฯะ

๏ พระราชธิดาซึ่งควรจะกำหนดออกพระนามนั้น ควรนับ ๙ พระองค์ คือ

๑ พระองค์เจ้านุ่ม เปนใหญ่กว่าทุกพระองค์ บันดาซึ่งมีชนม์พรรษาอ่อนกว่าเจ้าฟ้ากรมหลวงเทพวดีลงมา เจ้าจอมมารดาเปนเจ้าจอมข้าหลวงเดิม เปนญาติพระยานครราชสีมาทองอิน พระองค์เจ้าพระองค์นี้ได้ทำราชการข้างใน ในแผ่นดินพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาไลย ฯะ

๒ พระองค์เจ้าพลับพระองค์หนึ่ง ไม่มีเจ้าจอมมารดา พระราชทานมอบให้กรมสมเดจพระศรีสุดารักษทำนุบำรุงมา มีพระชนมยืนนาน ได้เปนพระบรมวงษเธอผู้ใหญ่ข้างใน ในแผ่นดินปัตยุบันนี้ ฯะ

๓ พระองค์เจ้าเกษร ได้ทำราชการข้างใน ในแผ่นดินพระบาทสมเดจพระพุทธเลิศหล้านภาไลย ฯะ

๔ พระองค์เจ้าจงกล เปนพระเชษฐภคินี ของกรมหมื่นสุรินทรรักษร่วมเจ้าจอมมารดา ได้ทำราชการสดึง ในแผ่นดินพระบาทสมเดจพระพุทธเลิศหล้านภาไลย ฯะ

๑๕ พระองค์เจ้ามณฑา ฯะ

๑๖ พระองค์เจ้ามณี ฯะ

๑๗ พระองค์เจ้าดวงสุดา ๓ พระองค์นี้มีพระชนมยืนมาอยู่นาน ได้เปนพระบรมวงศเธอผู้ใหญ่ในแผ่นดินบัดยุบันนี้ ฯะ

๑๘ พระองค์เจ้าศศิธร ได้ทำราชการเปนครูชัก แลสอนพระ-องค์เจ้าให้สวดมนต์ ในหอพระพุทธรูปข้างใน ฯะ

๑๙ พระองค์เจ้าจันทรบุรี ผ่ายหลังได้เลื่อนที่เปนเจ้าฟ้ากุณฑล-ทิพวดี เพราะเจ้าจอมมารดาซึ่งได้เปนสนมเอกนั้นเปนเชื้อเจ้าเมืองลาว คือเปนธิดาเจ้าเวียงจันทรอินทร เจ้าฟ้าพระองค์นี้เปนบรมราชชายานารีในแผ่นดิน พระบาทสมเดจพระพุทธเลิศหล้านภาไลย มีเจ้าฟ้า ๔ พระองค์ซึ่งจะนับเอาพวกข้างน่าไป ฯะ

๑๕ กรมพระราชวังบวรสถานมงคลในแผ่นดิน พระบาทสมเดจพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกย์นั้น เมื่อก่อนกรุงศรียุทธยายังไม่แตกทำลายนั้น ครั้นมาเมื่อแผ่นดินเจ้ากรุงธนบุรี ได้มีนารีหนึ่งมาเปนพระชายาประสูตรพระโอรสแลพระธิดาพระองค์หนึ่งฤๅสองพระองค์ สิ้นพระชนมเสียตั้งแต่ยังพระเยาว แล้วนารีนั้นก็เลิศร้างร้าวฉานไปไม่ได้อยู่ด้วย ครั้นภายหลังจึ่งได้นารีสาวชาวเชียงใหม่ ชื่อเจ้าสังจาเปนธิดาเจ้าเชียงใหม่เก่ามาเปนอรรคชายา ประสูตรพระธิดาพระองค์หนึ่งชื่อเจ้าฟ้าพิกุลทอง ภายหลังเปนกรมขุนศรีสุนทร ควรจะนับว่าเปนธิดาผู้ใหญ่กว่าทั้งปวง แลได้มีพระราชบุตรแลบุตรีแต่นารีบาทบริจาริกา แลพระสนมนางในอีก

หลายพระองค์ แต่ครั้งยังไม่ได้เฉลิมอุปราชาภิเศกบ้าง เมื่อเฉลิมอุปราชาภิเศกแล้วบ้าง จะขอออกพระนามแต่พระองค์ที่เปนสำคัญปรากฏควรเปนที่นับถือฤๅควรเปนต้นวงษ ของเจ้าฟ้าแลพระองค์เจ้าหม่อมเจ้าต่อลงมาในชั้นหลัง ๆ นั้น พระราชบุตรนั้น คือกรมหมื่นเสนิเทพ ๑ ฯะ

กรมขุนนรานุชิต ๑ สองพระองค์นี้ ได้เปนเจ้าต่างกรม มีพระบุตรพระบุตรี เปนหม่อมเจ้าชายหม่อมเจ้าหญิงสืบลงมามาก ฯะ

พระราชบุตรีนั้นคือพระองค์จันทรพระองค์ ๑ เปนผู้ใหญ่กับพระองค์เจ้าดุสิดาอัปษร สองพระองค์นี้ ในแผ่นดินพระบาทสมเดจพระ-พุทธเลิศหล้านภาไลย ได้ทำราชการอยู่ในพระบวรราชวัง ครั้นพระบาทสมเดจพระเจ้าอยู่หัวกรมพระราชวังเสดจสวรรคตแล้ว ได้ลงมาทำราชการอยู่ในพระบรมมหาราชวังอยู่จนสิ้นแผ่นดินนั้น ฯะ

พระองค์เจ้าดาราอีกพระองค์หนึ่ง เมื่อแผ่นดินพระบาทสมเดจ-พระพุทธเลิศหล้านภาไลย ได้ทำราชการอยู่ในพระบวรราชวัง เหมือนกันกับพระองค์เจ้าดวงจันทร ครั้นกรมพระราชวังเสด็จสวรรคตแล้ว จึงกรมพระราชวังในแผ่นดินพระบาทสมเดจพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ซึ่งในเวลานั้นยังเปนกรมศักดิพลเสพย์ ได้ให้กราบทูลพระบาทสมเดจพระพุทธเลิศหล้านภาไลย ไปเปนพระชายา ประสูตรพระราชบุตรพระองค์หนึ่งคือเจ้าฟ้าอิศราพงษ ครั้นเมื่อกรมพระราชวังพระองค์นั้นได้อุปราชาภิเศกแล้ว พระองค์เจ้าดาราก็ได้มีอำนาจเปนใหญ่ในการข้างในทั้งปวงในพระบวรราชวัง จึงได้ปรากฏพระนามต่อภายหลังเรียกรู้กัน ว่าเจ้าข้างใน

บ้างเสดจข้างในบ้าง แต่พวกในพระบวรราชวังเวลานั้น เรียกกันว่าทูลกระหม่อมข้างใน ๆ พระองค์เจ้าปทัมราชพระองค์หนึ่ง ๑ เจ้าจอมมารดาเปนพระน้านางของกรมพระราชวัง ในแผ่นดินพระบาทสมเดจ-พระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ฯะ

๖ กรมหลวงนรินทรเทวีนั้น เมื่อแผ่นดินกรุงธนบูรี ได้กรม-หมื่นนรินทรพิทักษ์ ซึ่งคนเปนอันมากเรียกว่ากรมหมื่นมุขนั้น เปนพระภัศดา ได้ประสูตรพระบุตรพระองค์หนึ่ง คือกรมหลวงนรินทรเทพย์ แล้วมาในแผ่นดินพระบาทสมเดจพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกย์ ประสูตรอิกพระองค์หนึ่ง คือกรมหมื่นนเรนทรบรีรักษ กรมหมื่นซึ่งเปนบุตรก็ได้เปนต้นวงษ ของหม่อมเจ้าชายแลหญิงเปนอันมานสืบลงมา ฯะ

๗ กรมหลวงจักรเจษฎานั้นไม่ได้มีพระชายาเปนสำคัญ มีแต่หญิงบาทบริจาริกเปนอันมาก ประสูตรหม่อมเจ้าชายแลหญิงก็เปนอันมาก แต่ควรจะออกชื่ออยู่องค์หนึ่ง คือหม่อมเจ้าสวนซึ่งทรงผนวชมาแต่อายุ ๒๐ ปี ได้เล่าเรียนพระคำภีร์พระพุทธวจนอยู่บ้าง ภายหลังได้เลื่อนที่เปนหม่อมเจ้าราชาคณะ ปรากฏนามว่าหม่อมเจ้าสีลวราลังกร ได้เปนอธิบดีสงฆ์ในวัดชนสงคราม ฯะ

๏ ด้วยทางกถามีประมาณเท่านี้ เปนอันพรรณาถึงพระบรมวงษา-นุวงษ ซึ่งออกจากพระโอรสพระธิดาของสมเดจพระบรมมหาไปยกาธิบดี ๗ พระองค์ ซึ่งเป็นต้นแซ่ต้นสกูลสืบลงมานับว่าเปนชั้นสาม เพราะสมเดจพระบรมมหาไปยกาธิบดี ถ้าจะนับว่าเปนชั้นต้นแล้ว พระบาท

สมเดจพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกย์ แลพระญาติเสมอยุคหกพระองค์นั้นก็ควรนับว่าเปนชั้นสอง พระบาทสมเดจพระพุทธเลิศหล้านภาไลย แลพระบรมวงษานุวงษซึ่งเปนสมานยุคพวกนี้ จึงควรนับว่าเปนชั้นสาม ดังพรรณามานี้แล ฯะ

๑ จะขอกล่าวถึงความประวัติเปนไปต่าง ๆ ในโลกย์นี้ จนถึงกาลเมื่อล่วงไปประโลกย์ ของพระองค์ท่านซึ่งเปนบุรพบุรุษในพระบรมราชวงษอันนี้ ซึ่งเปนชั้นต้นคือสมเดจพระบรมมหาไปยกาธิบดี แลสมเดจพระไปยิกาใหญ่ แลสมเดจพระไปยิกาน้อย ๓ พระองค์ แลพระโอรสพระธิดาของสมเดจพระบรมมหาไปยกาธิบดีทั้ง ๗ พระองค์ ดังออกพระนามมาแต่ก่อนนั้น ตามกำหนดประวัติเวลาของพระองค์นั้น ๆ เรียงไปในลำดับโดยสังเขป เพื่อจะให้ผู้อ่านผู้ฟังได้สติปลงพระไตรยลักษณ์ ปัญญาปลงเหนอนิจจะลักษณ์ ทุกข์ลักษณ์ อนัตตลักษณ์ เพราะได้สดับนี้บ้าง ไม่ปราศจากประโยชน์ในทางภาวนามัยกุศล ซึ่งเปนกุสโลบายอันใหญ่อันงามกว่ากุศลอื่น สมเดจพระบรมมหาไปยกาธิบดีนั้น ทราบแต่ว่าเมื่อครั้งกรุงทวาราวดีศรีอยุทธยา ได้เปนที่พระอักษรสุนทรสาสนอยู่ในกรมมหาดไทย จนตลอดเวลาพม่าฆ่าศึกเข้าล้อมกรุงศรีอยุทธยา ในคราวที่กรุงจะแตกทำลายนั้น แต่สมเดจพระไปยิกาพระองค์ใหญ่นั้น ได้มีพระโอรสพระธิดา ๕ พระองค์แล้วก็สิ้นพระชนม์ล่วงไป โดยนับที่กล่าวมาแล้ว แต่เมื่อสิ้นพระชนม์นั้นพระชนมายุเท่าไรไม่ทราบถนัด พระไปยิกาพระองค์น้อย ได้รับประนีบัติสมเดจพระบรมมหาไปยิกาธิบดีมา

ได้ประสูตรพระธิดาพระองค์หนึ่ง จะสิ้นพระชนม์เมื่อใดก็หาได้ความเปนแน่ไม่ ได้ความเปนแน่แต่ว่าเมื่อเวลาพม่าเข้ากรุงศรีอยุทธยาเวลาที่สุดนั้น สมเดจพระบรมมหาไปยิกาธิบดีมีพระดำริห์จะออกจากกรุงศรีอยุทธยาหลีกหนีพม่าฆ่าศึกไปอยู่ให้ห่างไกล จะชักชวนพระโอรสพระธิดาทั้งปวงตามเสดจไปด้วยพร้อมกันพระโอรสพระธิดาทั้งหกที่ทรงพระเจริญแล้วนั้น ได้แยกย้ายไปตั้งสกูลอื่นมีพระบุตรพระบุตรีเกี่ยวข้องพัวพันธมากมาย จะรวบรวมพร้อมเพรียงกันแล้วแลเปนพวกใหญ่ออกโดยง่ายหาได้ไม่ เมื่อได้ช่องจึ่งได้ภาแต่พระกุมารพระองค์น้อย กับหญิงบาทบริจาริกซึ่งเปนพระมารดาของพระกุมารพระองค์นั้น ได้ไปอาไศรยอยู่ ณ เมืองพิศณุโลกย์ ได้ทรงปรนณิบัติแก่เจ้าเมืองพิศณุโลกย์ จึ่งทราบไปว่ากรุงศรีอยุทธยาอยู่ในเนื้อมือฆ่าศึกแล้ว ก็ถืออำนาจตั้งตนเปนเจ้าแผ่นดินใหญ่ขึ้นในเวลานั้น ตั้งขุนนางอย่างกรุงเทพย์มหานครทุกตำแหน่ง ตั้งสมเดจพระบรมมหาไปยกาธิบดี เปนเจ้าพระยาจักรีในที่สมุหะนายกอรรคมหาเสนาธิบดี ฯ

เจ้าเมืองพิศณุโลกย์มีจิตรกำเริบ บังคับให้ถอดโฉนดบาดหมายอ้างบังคับตนเรียกว่าพระราชโองการ โดยไม่มีการพิทธีราชาภิเศก อยู่ได้เจ็ดวันก็ถึงแก่พิราไลยแล้วองค์สมเดจพระบรมมหาไปยกาธิบดี ก็ไม่ได้มีความมักใหญ่ใฝ่สูงตั้งตัวเปนใหญ่ต่อไปแอบอาไศรยอยู่ ณ เมืองพิศณุโลกย์ ซึ่งครั้งนั้นตกอยู่ในอำนาจพระพากุลเถรเมืองฝาง ตัวชื่อเรือนซึ่งตั้งตัวเปนใหญ่ในเมืองฝากเหนือ แผ่อำนาจลงมาจนถึงพิจิตรข้าง

ตวันตกไปถึงเมืองสวรรคโลกย์ แลเมืองศุโขไทย สมเดจพระบรมมหาไปยกาธิบดีอาไศรยอยู่ในเมืองพิศณุโลกย์ไม่ช้า ก็ทรงพระประชวนแล้วเสดจสวรรคต อยู่ในเมืองพิศณุโลกย์นั้น เมื่อเวลากรุงศรีอยุทธาแตกทำลายแล้วมิได้นาน กำลังการบ้านเมืองยังเปนจลาจลอยู่นั้น จึ่งพระโอรสคือกรมหลวงจักรเจษฎา กับมารดาซึ่งตามเสดจไปด้วยนั้น ได้มีความกตัญญูกัตเวทีจัดการถวายพระเพลิงตามกำลังที่จะทำได้ แล้วเชิญพระบรมอัษฐิกับสังข์พระมหาอุตราวัตร ซึ่งเปนของสำหรับสกูลสืบมาแต่ก่อนเปนสำคัญ คืนนำกลับลงมาแล้วไปทูลเกล้าถวายแต่พระบาทสมเดจพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกย์ เมื่อครั้งเสด็จอยู่วังบ้านหลวง ในกรุงธนบุรีเมื่อแผ่นดินเจ้ากรุงธนบุรีนั้น เปนความชอบอันใหญ่ยิ่งของกรมหลวงจักรเจษฎาแลคุณมาซึ่งเปนหม่อมมารดานั้นอยู่ ครั้นเมื่อพระบาทสมเดจพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกย์ ได้เสด็จเถลิงถวัลยราชสมบัติบรมราชาภิเศกแล้วจึงได้เชิญพระบรมอัฐิสมเดจพระบรมชนกนารถนั้นลงใน พระโกษฐทองคำประทับพลอยทับทิม ตั้งประดิษฐานในหอพระที่นมัศการ ในพระบรมราชวัง สำหรับให้พระราชวงษานุวงษแลข้าทูลลอองธุลีพระบาทได้กราบถวายบังคมในวันถือน้ำพระพิพัฒสัตยาแทนธรรมเนียมเดิม ซึ่งเปนโบราณจารีตมีนิยมให้คำนับพระเชษฐบิดร ซึ่งเปนพระราชปฏิมากรรูปของสมเดจพระเจ้ารามาธิบดีเปนปถม คือ พระองค์ซึ่งสร้างกรุงเก่าแต่ก่อนนั้น ได้เปนที่นมัศการของพระเจ้าแผ่นดิน แลเปนที่ถวายบังคมของพระราชวงศานุวงศแลข้าราชการ ในวันถือน้ำพระพิพัฒสัตยาในพระนครนั้นสืบมา ๆ จนสิ้นกรุงศรีอยุทธยา ฯะ

๏ กล่าวด้วยประวัติของท่าน ซึ่งเปนบรรพบุรุษชั้นต้นสิ้นแต่เท่านี้ ฯะ

๏ กรมสมเดจพระเทพสุดาวดีนั้น กับทั้งพระภัศดาพระโอรสพระบุตรี เมื่อกรุงศรีอยุทธยาเก่าแตกทำลายจะตั้งอยู่ตำบลใดไม่ทราบถนัด ทราบแต่ว่าพระภัศดาของท่านนั้นมีนามว่าหม่อมเสม ได้ปฏิบัติในราชการแผ่นดินเปนที่พระอินทรรักษาเจ้ากรมตำรวจใหญ่ซ้าย ฝ่ายพระบวรราชวังได้ประสูติพระโอรส ๓ พระธิดา ๑ ซึ่งออกพระนามมาแล้วนั้น ก่อนแต่กรุงศรีอยุทธยายังไม่แตกทำลาย ก็ฝ่ายพระภัศดานั้นจะถึงพิราไลย์เมื่อใดไม่ทราบเปนแน่ เปนแต่เมื่อครั้งกรุงธนบูรีไม่มีมาแล้ว มีแต่กรมสมเดจพระเทพสุดาวดีกับพระโอรสพระธิดา เสดจมาประทับตั้งอยู่ที่ตำบลสวนมังคุด ซึ่งบัดยุบันนี้เปนที่วังเก่า ของเจ้าฟ้ากรมขุนอิศรานุรักษ แลกรมหมื่นเทวานุรักษ แลหม่อมเจ้าในกรมขุนอิศรานุรักษยังครอบครองอยู่นั้น แต่เวลานั้นเรียกว่าบ้านปูนตามสฐานที่บูราณมา กรมสมเดจพระเทพสุดาวดีได้ถวายพระโอรสพระธิดา ให้ทำราชการฝ่ายน่าฝ่ายในแผ่นดินกรุงธนบูรี แลได้พึ่งพระบารมีในพระบาทสมเดจพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกย์ แลกรมพระราชวังในแผ่นดินพระบาทสมเดจพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกย์ ทั้งสองพระองค์ซึ่งได้ทำราชการมีอำนาจใหญ่ในเวลานั้นด้วย จึ่งได้คุ้นเคยเข้าเฝ้าแหนได้ในเจ้ากรุงธนบุรีเนือง ๆ ฯะ

๏ สมเด็จพระศรีสุดารักษนั้น เมื่อครั้งกรุงศรีอยุทธยาได้พระภัศดาเปนบุตร์ที่สี่ ของมหาเสรฐีซึ่งเปนสืบเชื้อวงษลงมาแต่มหาเสนาบดีเมือง

ปกิ่ง แต่ครั้งแผ่นดินเจ้าปกิ่งเมงไท้โจซึ่งเปนปกิ่งที่สุดในวงษมิ้น เสียเมืองแก่พวกตาดแล้วท่านเสนาบดีอื่นหลายนาย ไม่ยอมตัดผมมวยไว้หางเบียตามพวกตาดจึ่งได้หนีออกจากแผ่นดินจีนมาเมืองไทย บ้างสืบสกูลต่อมาเปนจีนอย่างเก่าไม่ไว้ผมเบีย พระภัศดาในกรมสมเดจพระศรีสุดารักษนั้น มีนามว่าเจ้าข้าวเงินมีพี่หญิงชื่อท่านนวม ๑ ท่านเอียง ๑ มีพี่ชายชื่อท่านทอง ๑ ได้ตั้งนิเวศน์สฐานอยู่ตำบลสนนตาลเปนพานิชในกรุงศรีอยุทธยามหานคร พระมารดาของพระภัศดาในกรมสมเด็จพระศรีสุดารักษนั้น เปนน้องร่วมพระมารดากับภรรยาเจ้าพระยาชำนาญบริรักษ ว่าที่โกษาธิษดี ในแผ่นดินพระบาทสมเดจพระบรมธรรมิกมหาชาราธิราช ภรรยาเจ้าพระยาชำนาญบริรักษ ซึ่งเปนป้าของพระภัศดาในกรมสมเดจพระศรีสุดารักษนั้น มีบุตรกับเจ้าพระยาชำนาญบริรักษผู้หนึ่งชื่อนายฤทธิ์ ๆ เมื่อเปนหนุ่มเจริญแล้ว เจ้าพระยาชำนาญบริรักษผู้บิดาได้สู่ขอหม่อมบุญนากเปนบุตรีพระยาวิชิตณรงค์นั้น เปนพี่ชายร่วมบิดามารดา กับเจ้าพระยานครศรีธรรมราช อยู่ตลอดเวลากรุงศรีอยุทธยาครั้งกรุงศรีอยุทธยาเสียแล้วได้ตั้งตนเปนเจ้านั้น ฯะ

๑ กรมสมเดจพระศรีสุดารักษนั้น เมื่อครั้งกรุงศรีอยุทธยายังไม่แตกทำลาย ได้มีพระโอรสพระธิดาซึ่งออกพระนามในข้างต้นแล้วนั้น ครั้นปีกุญนพศกจุลศักราช ๑๑๒๙ พระพุทธสาศนากาล ๒๓๑๐ พรรษา พวกพม่าฆ่าศึกรุกรานทำลายล้างกรุงศรีอยุทธยาเสียได้ ชาวพระนครทั้งปวงซึ่งมีครอบครัวสกุลต่าง ๆ พากันแตกแยกกระจัดกระจายหนีไป

ครั้งนั้นกรมสมเด็จพระศรีสุดารักษ ทรงพระครรภ์อยู่ได้ ๔ เดือนเสศแล้ว พร้อมกันกับพระภัศดาตามเสดจพระบาทสมเดจพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกย์ ออกไปอาไศรยอยู่ด้วยในนิเวศสฐานที่เดิม ของกรมสมเดจพระอมรินทรามาตยณตำบลอำพวาพาหิรุทยานประเทศ ครั้นถึงวันกาลบักษดิถีสิบสองนับเบื้องน่า โปฐบทบุณมีอาทิตยวารเปนกำหนด จึงได้ประสูตรพระธิดาพระองค์หนึ่ง ซึ่งได้นับโดยลำดับว่าเปนที่สามคือกรมสมเดจพระศรีสุริเยนทรามาตย์ ครั้งนั้นเจ้าคุณชิโพผู้น้องนาง ของกรม-สมเดจพระอมรินทรามาตย์ได้รักอุปถัมภ์บำรุง เปนเหตุให้กรมสมเดจพระศรีสุริเยนทรามาตย์ ได้ทรงนับถือว่าเปนพระมารดาเลี้ยงมา ครั้นเมื่อแผ่นดินกรุงธนบุรีตั้งขึ้นแล้ว พระบาทสมเดจพระพุทธยอดฟ้าจุฬา-โลกย์ เสดจเข้าไปประนีบัติราชการ กรมพระศรีสุดารักษกับพระภัศดาแลพระโอรสพระธิดาก็ได้ตามเสดจเข้ามาตั้งนิเวศสฐานบ้านเรือนโรงแพอยู่ตำบลกระดีจีน ที่นั้นบัดนี้เปนพระวิหารแลหอไตรวัดกัลยานิมิตร แพลอยลงในคลองบางกอกใหญ่ตรงวัดโมลีโลกยข้ามข้างใต้ ฯะ

ฝ่ายนายฤทธิ์บุตรเจ้าพระยาชำนาญบริรักษ เมื่ออยู่กับบุญนากภรรยา มีบุตรหนึ่งชื่ออำพัน ครั้นกรุงแตกทำลายแล้ว พาบุตรภรรยาหนีไปเมืองนครศรีธรรมราช เข้าพึ่งอาไศรยเจ้าพระยานครศรีธรรมราชอยู่ ตั้งบ้านเรือนตำบลบ้านสามอู่ เหนือเมืองนครศรีธรรมราช เมื่อจะตั้งตัวเปนเจ้าก็ได้ปฤกษาขนบธรรมเนียมต่าง ๆ กับนายฤทธิเปนบุตรท่านเสนาบดีผู้ใหญ่ รู้ในขนบธรรมเนียมราชการแผ่นดิน เจ้าพระยา

นครศรีธรรมราช มีความยินดีต่อสติปัญญาความคิดของนายฤทธิมากนัก เมื่อตั้งตนเปนเจ้าแผ่นดินขึ้นแล้ว จึ่งตั้งให้นายฤทธิเปนวังน่า เรียกว่า วังน่าเมืองนครศรีธรรมราช ท่านบุญนากเปนภรรยา เรียกว่าเจ้าครอก ข้างใน หม่อมอำพันนั้นเปนองค์เจ้าอำพัน กิตติศับทนั้นทราบถึงพระภัศดาของกรมสมเดจพระศรีสุรารักษ จึ่งได้มีความดำริห์ไม่เหนชอบด้วยนายฤทธิผู้เปนญาติซึ่งเปนหลานเขยเจ้านครศรีธรรมราชนี้ มิใช่ญาติอันสนิทเข้าไปรับที่ตำแหน่งใหญ่นัก นานไปภายหน้าเกลือกว่าไภยจะมีหนึ่งครั้งก็ได้ทราบความประสงค์ของเจ้ากรุงธนบุรีว่า จะยกกองทัพออกไปตีปราบปรามเมืองนครศรีธรรมราชสักเวลาหนึ่ง เมื่อว่างราชการทับรบกับพม่า กลัวว่าถ้าเปนอย่างนั้นจริง นายฤทธิจะพลอยตายด้วยเจ้าพระยานครศรีธรรมราช มีความปรารถนาจะออกไปลองใจนายฤทธิ ซึ่งเปนวังน่าเมืองนครศรีธรรมราชนั้นยังจะนับถือว่าเปนญาติอยู่ฤๅไม่ ถ้านับถือรับรองดีก็จะว่ากล่าวให้เสียสติให้รักษาตัว ฯะ

๏ ด้วยเหตุนี้พระภัสดาในกรมสมเดจพระศรีสุดารักษ จึงได้มอบถิ่นถานบ้านเรือน ทาษกรรมกรทั้งปวงให้กรมหลวงเทพหริรักษ ซึ่งเปนบุตรใหญ่อยู่รักษา แล้วพากรมสมเดจพระศรีสุดารักษ กับพระธิดาใหญ่น้อยสองพระองค์กับทาษชายหญิงสองสามคน ลงไปเรือทเลแล่นล่องไปเมืองนครศรีธรรมราช ในฤดูลมว่าวในปีชวดสัมฤทธิศก จุลศักราช ๑๑๓๐ ครั้นไปถึงแล้วก็ขึ้นไปเมืองนครศรีธรรมราชจะมีที่ไป ครั้นเสลี่ยงวังน่าเมืองนครศรีธรรมราชมาใกล้ ก็กระแอมไอให้เสียงเปนสำคัญ

วังน่าเมืองนครศรีธรรมราชได้เหนแล้วก็มีความยินดี ลงจากเสลี่ยงออกมารับแล้วปราไสโดยฉันญาติ แล้วพาไปที่อยู่พร้อมกับกรมสมเดจพระศรีสุดารักษแลพระธิดาสองพระองค์ ครั้งนั้นวังน่าเมืองนครศรีธรรมราชชวนจะให้อยู่ด้วย แล้วว่าจะพาไปให้เฝ้าเจ้านครศรีธรรมราช พระภัศดาในกรมสมเดจพระศรีสุดารักษไม่เห็นด้วยไม่ยอมเข้าไปหาเจ้านครศรีธรรมราชแลไม่ยอมอยู่ด้วย ขอให้ปิดความนั้นเสีย แล้วได้ให้สติดงที่คิดไปทุกประการ วังน่าเมืองนครศรีธรรมราชเหนชอบ ได้รับว่าภายหลังคอยคิดเอาตัวรอดหากให้พ้นไภยตามความคิดนั้น ครั้งนั้นชาวเมืองนครศรีธรรมราช บางพวกเล่าฦๅกันว่าผู้ซึ่งออกจากกรุงธนบุรี เปนผู้อาษาเจ้ากรุงธนบุรีไปเกลี้ยกล่อมวังหน้าเมืองนครศรีธรรมราช ให้เปนไส้ศึก ด้วยเหตุฉนี้กรมสมเดจพระศรีสุดารักษ กับพระภัศดามีความสงดุ้งสเทือนรีบลาวังน่ากลับมากรุงธนบุรี ในฤดูลมสำเภาปลายปีชวดสัมฤทธิศกกับปีฉลูเอกศกต่อกัน ครั้งนั้นเจ้ากรุงธนบุรีทราบว่าพระภัศดากรมสมเดจพระศรีสุดารักษออกไปเมืองนครศรีธรรมราชกลับเข้ามาถึงใหม่ ก็ให้มีผู้รับสั่งไปหามาซักซ้ายไต่ถามข้อราชการ ก็ได้ให้การว่าเปนแต่ยากจนก็หาสิ่งของเปนสินค้าออกไปค้าขาย แลได้ให้ข่าวบ้านเมืองแต่เหนเล็กน้อยโดยสมควร ความซึ่งว่าได้พบวังน่าเมืองนครศรีธรรมราชนั้นไม่ได้ให้การ เจ้ากรุงธนบุรีจึงจึ่งดำริห์ไว้ว่า เมื่อว่างราชการรบกับพม่าจะได้ยกทัพไปตีเมืองนครศรีธรรมราช จะให้พระภัศดากรมสมเด็จพระศรีสุดารักษเปนผู้นำทัพนำทาง ฝ่ายพระภัสดากรมสมเดจพระศรีสุดารักษ

ปรารถนาจะไม่อาษาเจ้ากรุงธนบุรี จึ่งบอกบ่วยว่าเปนง่อยเสียแต่แต่ก่อน เริ่มการทัพเมืองนครศรีธรรมราช ด้วยเหตุนี้จึงไม่ได้ทำราชการเปน ตำแหน่งใดในแผ่นดินนั้นเลย กรมสมเดจพระศรีสุดารักษในแผ่นดิน กรุงธนบุรี ได้ประสูตรพระโอรสอีกสองพระองค์ ซึ่งออกพระนามมา ข้างหลังแล้วนั้น ในปีขานโทศกจุลศักราช ๑๑๓๒ พระองค์หนึ่ง ปีมเสง เบญจศกจุลศักราช ๑๑๓๕ พระองค์หนึ่ง พระภัศดากรมสมเดจพระศรี-สุดารักษสิ้นพระชนม์เสียแต่ในเวลาเปนกลางแผ่นดินกรุงธนบุรี ครั้นเมื่อ พระบาทสมเดจพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกย์ ได้เสดจเถลิงถวัลราชสมบัติ บรมราชภิเศกแล้ว กรมสมเดจพระเทพสุดาวดี กรมสมเดจพระศรีสุดา-รักษทั้งสองพระองค์ ก็ได้ตามเสดจเข้ามาอยู่ในพระบรมมหาราชวังก่อน กรมสมเดจพระเทพสุดาวดี มีพระตำหนักอยู่ข้างหลังพระมหามณเฑียร เรียกว่าพระมหาตำหนักใหญ่ ได้ว่าราชการทั่วไปแทบทุกอย่าง แลว่า การวิเสศในพระคลังเงินทองสิ่งของต่าง ๆ ในพระราชวังชั้นในทั้งสิ้น กรมสมเดจพระศรีสุดารักษนั้น มีพระตำหนักอยู่เบื้องหลังพระที่นั่งดุสิต มหาปราสาท แลพระวิมารรัถยาเรียกว่าตำหนักแดง ได้ทรงทำราชการ ทรงกำกับเครื่องใหญ่ในโรงวิเสศต้น แลการสดึงแลอื่น ๆ เปนหลาย อย่าง กรมสมเดจพระเทพสุดาวดี แลกรมสมเดจพระศรีสุดารักษทั้งสอง พระองค์นั้น ได้เสดจดำรงทรงพระชนม์อยู่มานาน ในแผ่นดินพระบาท สมเดจพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกย์ ถึง ๑๕ ปี ครั้นถึงปีมแมเอกศก ๑๕ จุลศักราช ๑๑๖๑ ทั้งสองพระองค์นั้นทรงพระประชวนพระโรกชรา

กรมสมเดจพระศรีสุดารักษพระชนม์ยุ ๖๐ ปีเสศ ยังไม่ถึง ๗๐ เสดจทิวงคตล่วงไปได้สามเดือนเสศ กรมสมเดจพระเทพสุดาวดีมีพระชนม์ยุได้ ๗๐ ปีเสศ ไม่ถึง ๘๐ เสดจทิวงคต พระศพได้ไว้บนพระที่นั่งดุสิตมหาปราสาทด้วยกัน ได้ถวายพระเพลิงพร้อมกัน ฯะ

๏ พระบาทสมเดจพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกย์นั้น เมื่อครั้งกรุงศรีอยุทธยาหาได้ทรงทำราชการหลวงไม่ เพราะเสดจไปอยู่กับกรมสมเดจพระอมรินทรามาตย์ ณ ตำบลอำพวาดังที่กล่าวมาแต่หลัง เปนแต่ข้าแอบอิงอาไศรยมีสังกัดอยู่ในพระองค์เจ้าอาทิตย์ ซึ่งเปนพระเจ้าหลานเธอในพระบาทสมเดจพระบรมธรรมิกมหาราชาธิราช เปนโอรสของในกรมพระราชวังในแผ่นดินนั้น ครั้นเมื่อแผ่นดินสุริยามรินทร์ พระองค์อาทิตย์ได้เปนพระองค์เจ้าโปรดปราน ในแผ่นดินมีผู้นิยมนับถือมาก ครั้นมาถึงแผ่นดินกรุงธนบุรี สมเดจพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกย์ ได้ทรงทำราชการเปนตำแหน่งพระราชวรินทรเจ้ากรมพระตำรวจนอกขวา แล้วเลื่อนที่เปนพระยาอุนุชิตรชาญไชย แล้วเลื่อนที่ต่อไปเปนเจ้าพระยายมราช เสนาบดีในกรมพระนครบาล แล้วจึงได้เลื่อนเปนเจ้าพระยาจักรกรีศรีองค์รักษสมุหนายกเอกอุ เปนแม่ทับทำการสงครามกับพม่าแลเขมรลาว มีความชอบได้ราชการมากหลายครั้ง ภายหลังจึ่งได้เลื่อนที่เปนสมเดจเจ้าพระยามหากระษัตรศึกพิฤกมหึมาทุกนัคะราระอาเดช สรรพเทเวทรานุรักษ เอกอัคมุลิกากรุงเทพธนบุรีศรีอยุทธยามหาดิลกภพนพรัตน์ ราชธานีบุรีรมย์ อุดมราชนิเวศมหาสฐาน อวตาลสถิตยบพิตร

พิไชยอภัยพิริย์ปรากรมพาหุ ได้ทรงเสลี่ยงงากั้นกลด แลมีเครื่องทองต่าง ๆ เปนเครื่องยศเสมอเจ้าต่างกรม เมื่อปีกุญเอกศกจุลศักราช ๑๑๔๑ เจ้ากรุงธนบุรีมีความต้องการจะต้องไปรบเมืองเวียงจันท์ แก้แค้นเจ้าเวียงจันท์บุญสาร ยกมาทำแก่เมืองจำปาศักดิ์ ซึ่งมาขึ้นแล้วแก่กรุงธนบุรี แลเจ้าเวียงจันท์บุญสารไปขอกำลังพม่ามาช่วยด้วยนั้น พระบาทสมเดจพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกย์ ซึ่งเปนสมเดจเจ้าพระยามหากระษัตรศึกในเวลานั้น กับพระบาทสมเดจพระเจ้าอยู่หัวกรมพระราชวังบวรสฐานมงคลในแผ่นดินพระบาทสมเดจพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกย์ ซึ่งเปนเจ้าพระยาสุรศีห์พิศณวาธิราชในเวลานั้น ต้องยกพยุหโยธาขึ้นไปรบเมืองเวียงจันท์ มีไชยชำนะตีเมืองเวียงจันท์ได้ขนเฉลยแลสิ่งของมาเปนอันมาก ครั้งนั้นได้พระพุทธปฏิมากรณ์แก้วมณีศรีเขียวที่เรียกว่าพระแก้วมรกฎ ซึ่งประดิฐานอยู่ในวัดพระศรีรัตนสาสดาราม ในกาลบัดนี้นั้นมายังกรุงธนบุรีด้วยนั้นเปนเหตุมหัศจันยิ่งนัก เพราะพระแก้วพระองค์นี้ยังไม่มีผู้ใดในเมืองไทยไปได้มาตลอดเวลาแผ่นดินกรุงศรีอยุทธยา แลแผ่นดินเมืองเหนือซึ่งล่วงแล้วหลายร้อยปี ครั้นเมื่อปีฉลูตรีศกจุลศักราช ๑๑๔๓ แผ่นดินเมืองเขมรซึ่งมาขึ้นกรุงธนบุรีอยู่แต่ก่อนนั้นกำเริบพระเขมรลุกขึ้นจับพระองค์ราม ซึ่งเปนสมเดจพระรามาธิบดีเจ้ากรุงกัมภูชาฆ่าเสียแล้วแขงเมืองกระด้างไป เพราะฉนั้นพระบาทสมเดจพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกย์ ซึ่งเปนกรมสมเดจเจ้าพระยามหากระษัตรศึกในเวลานั้น กับพระบาทสมเดจพระเจ้าอยู่หัว กรมพระราชวังบวรสฐานมงคลในแผ่นดินพระบาทสมเดจพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกย์ ซึ่งเปนเจ้าพระยาสุรศีห์พิศณวาธิราชในเวลา

นั้นต้องยกพยุหโยธาออกไปยังการทัพ ทำสงครามปราบปรามพวกเขมรอยู่ ฝ่ายเจ้ากรุงธนบุรีตั้งแต่ได้พระพุทธปฏิมากร-แก้วมณีพระองค์นี้มาถึงกรุงธนบูรีแล้ว ก็มีจิตรกำเริบเติบโตในอันใช่ที่คือมีสัญญาวิปลาดว่าตนมีบุญนักศักดิ์ใหญ่ เปนพระโพธิสัตว์ จะสำเรจพระพุทธภูมิ ได้ตรัสเปนพระชนะแก่มาร เปนองค์ พระศรีอาริยเมตไตรย กัลปนี้ ก็คิด อย่างนั้นบ้างตรัสอย่างนี้บ้างทำไปต่าง ๆ บ้าง จนถึงพระเจ้าแผ่นดินเสียจริต ทำ-การ ผิด ๆ ไปให้ แผ่นดิน เปนจลาจล ร้อนรนทั่วไปทั้งไพร่ แลผู้ดี สมณชี-พราหมณ์ เปนความผิดใหญ่ ยิ่งหลายอย่าง หลาย ประการ ยิ่งกว่าการร้อนแผ่นดินซึ่งเคยมีมาแต่ก่อนพ้นที่จะพรรณาจึ่งเกิดฆ่าศึกเข้ามาล้อมวังเจ้ากรุงธนบูรีต้องยอมแพ้แก่ฆ่าศึกขอแต่ชีวิตออกบรรพชา ฝ่ายพวกฆ่าศึกเข้ารักษาแผ่นดินอยู่ก็รักษาไปไม่ได้ การบ้านเมืองในกรุงธนบูรีก็ปั่นป่วนวุ่นวายไปต่าง ๆ ครั้งนั้นกรมพระราชวังหลังซึ่งเปนโอรสใหญ่ของกรมสมเดจพระเทพสุดาวดีเวลานั้นเปนที่พระยานครราชสีมา ได้ยกพวกพลเข้าไปปราบปรามเสี้ยนหนามแผ่นดินรักษากรุงธนบูรีไว้ พระบาทสมเดจพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกย์เมื่อได้ทรงทราบเหตุนั้นไปแล้วก็ยกกองทัพเสดจกลับเข้ามายังกรุงธนบูรี ครั้งนั้นผู้มีบันดาศักดิ์ข้างน่าข้างในทั้ง-ปวงพร้อมทั้งสมณพราหมณาจาริยอาณาประชาราษฎร มีความสโมสรโสม-นัศพร้อมกันเชิญเสดจขึ้นเถลิงถวัลยราชสมบัติรักษาแผ่นดิน เปนที่พึ่งสืบต่อไป จึ่งได้เสดจเถลิงถวัลยราชสมบัติเปนเจ้าแผ่นดินใหญ่ในปีขาลจัตวาศก จุลศักราช ๑๑๔๔ พระชนมายุ ๔๖ พรรษา จึ่งได้ตั้งการสร้างพระมหานครใหญ่ ฝากฟากคงคาข้างปราจิณทิศของเมืองธนบูรี มีป้อมค่าย

เชิงเทินทุกปราการทวารนิเวศน์วัง ทั้งพระมหามณเฑียรปราสาทอาวาศน้อยใหญ่ทั้งภายในภายนอกพระนคร ให้นามบัญญัติพระนครว่า กรุงเทพมหานครอมรรัตนโกสินทรมหินทราอยุทธยา แล้วตั้งการพระราชพิธีปราบดาภิเศกในวัน ๒ ๑ ๘ ค่ำ ถวายพระนามว่า พระบาทสมเดจพระบรมราชาธิราชรามาธิบดี ศรีสินทรบรมมหาจักรพรรดิ์ราชาธิบดินทร ธรณินทราธิราชรัตนากาศภาสกรวงศองค์บรมาธิเบศ ตรีภูวเนตรวรนายกดิลกรัตนราชชาติอาวไศรย สมุทยดโรมนตสกลจักรวาฬาธิเบนทร สุริเยนทราธิบดินทรหริหรินทราธาดาธิบดี ศรีวิลัยคุณอะกนิฐฤทธิราเมศวรมหันตบรมธรรมิกราชาธิราชเดโชไชย พรหมเทพาดีเทพนฤบดินทรภูมินทรปรมาธิเบศ โลกเชษฐวิสุทธรัตนมกุฎ ประเทศคตามหาพุทธางกูรบรมบพิตรพระพุทธเจ้าอยู่หัว ครั้นภายหลังถวายพระนามเพิ่มเข้าว่า พระบาทสมเดจพระปรโมรุราชามหาจักรีบรมนารถ นเรศวรราชวิวัฒนวงษประถมพงษาธิราชรามาธิบดินทร สยามวิชิตินทรวโรดมบรมบพิตรพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกย์ทรงตั้งสมเดจพระอนุชาธิราช เปนพระมหาอุปราชรับพระบัณฑูรทรงตั้งสมเดจพระเจ้าพี่นางเธอทั้งสองพระองค์ องค์ใหญ่เปนกรมสมเดจพระเทพสุดาวดี พระองค์น้อยเปนกรมสมเดจพระศรีสุดารักษ โปรดให้พระโอรสกรมสมเดจพระเทพสุดาวดี เปนสมเดจพระเจ้าหลานเธอเจ้าฟ้ากรมพระอนุรักษเทเวศ ๑ เจ้าฟ้ากรมหลวงธิเบศบดินทร ๑ เจ้าฟ้ากรมหลวงนรินทรนเรศ ๑ เจ้าฟ้ากรมอนุรักษเทเวศนั้น ยกไปตีพม่าปากพิงมีไชยกลับมาจึ่งทรงสมมติสฐาปนา เปนกรมพระราชวังบวร-

สฐานภิมุข ฝ่ายหลังรับพระราชบัญชา โปรดให้เจ้าต้นพระโอรสพระองค์ใหญ่ของกรมสมเดจพระศรีสุดารักษ เปนสมเดจพระเจ้าหลานเธอเจ้าฟ้ากรมพระอนุรักษเทเวศ ๑ เจ้าฟ้ากรมหลวงธิเบศบดินทร ๑ เจ้าฟ้ากรมหลวงบดินทรนเรศ ๑ เจ้าฟ้ากรมหลวงอะนุรักษเทเวศนั้น ยกไปตีพม่าปากพิงมีไชยกลับมา จึ่งทรงสมติสฐาปนา เปนกรมพระราชวังบวรสฐานภิมุข ภายหลังรับพระราชบัญชาโปรดให้เจ้าต้นพระโอรสพระองค์ใหญ่ของกรมสมเดจพระศรีสุดารักษ เปนสมเดจพระเจ้าหลานเธอ เจ้าฟ้ากรมหลวงเทพหริรักษ เจ้าลาพระอนุชาต่างพระมารดา เปนสมเดจพระเจ้าน้องยาเธอเจ้าฟ้ากรมหลวงจักรเจษฎา ทรงตั้งพระขนิฐภคินีต่างพระมารดาเปนสมเดจพระเจ้าน้องนางเธอ เจ้าฟ้ากรมหลวงนรินทรเทวี ทรงตั้งนายกวดมหาดเล็กซึ่งเปนพระภัศดากรมหลวงนรินทรเทวี เปนกรมหมื่นนรินทรพิทักษ ทรงตั้งสมเดจพระเจ้าลูกเธอพระองค์ใหญ่ เปนเจ้าฟ้ากรมหลวงอิศรสุนทร ฝ่ายสมณพราหมณาจาริย์ แลข้าทูลลอองธุลีพระบาทผู้ใหญ่ผู้น้อยก็ทรงตั้งแต่งตามสมควรแก่ความชอบ บรมกระษัตรีทั้งสองพระองค์ทรงพระราชสรัทธา อุปถัมภกยกพระพุทธศาสนาให้จัดสรรพระ-ภิกษุสงฆ์ อันทรงพระปริญัติธรรมได้ ๒๑๘ รูปมีสมเดจพระสังฆราชาธิบดีเปนประธาน อิกราชบัณฑิตาจาริย์ ๓๒ คนให้ทำสังฆายนาย ชำระพระ-ไตรยปิฎกธรรม์อันพิรุธให้ถูกถ้วนด้วยบทอักขระพยัญชนะบริบูรณในกาลเมื่อจุลศักราช ๑๑๔๖ ปีมะโรงฉศก ณ วัน ๒ $\frac{}{๑๔}$ ๔ ค่ำ ทรงพระ-กรุณาโปรดเกล้า ฯ ให้เชิญพระพุทธปฏิมากรแก้วมรกฎ จากโรงใน

วังเก่าฟากตวันตกแห่มาประดิษฐานไว้ในพระอุโบสถ ณ พระอาราม ซึ่งทรงสฐาปนาไว้ในพระราชนิเวศน์แลพระราชทานนามว่า วัดพระศรีรัตนสาศดาราม ศักราช ๑๑๔๗ ปีมเสงสัปตศก เดือนสิบสอง น้ำมากฦกถึงแปดศอกคืบสิบนิ้วเข้ากล้าในท้องนาเสียเปนอันมากยังเกิดทุพภิกขไภยเข้าแพงถึงเกวียนละชั่งประชาราษฎรทั้งหลายได้ความขัดสนด้วยอาหารกันดานนัก จึ่งมีพระบรมราชโองการให้กรมนาจำหน่ายเข้าเปลือกในฉางหลวงออกแจกจ่ายราษฎรทั้งปวงเปนอันมาก ทรงตั้งสมเดจพระเจ้าลูกเธอเจ้าฟ้าพระองค์น้อยเปนกรมขุนเสนานุรักษ โปรดให้พระโอรสพระองค์กลางของกรมพระศรีสุดารักษ เปนสมเดจพระเจ้าหลานเธอ เจ้าฟ้ากรมขุนพิทักษมนตรี เจ้าบำเรอภูธรเปนกรมขุนสุมทรภูเบศร ครั้นเมื่อจุลศักราชได้ ๑๑๖๓ ปีรกาตรีศก พระองค์ได้เสวตรกิริณีทั้งสอง ให้นามพระอินทรไอยรา ๑ พระเทพกุญชร ๑ กาลเมื่อจุลศักราช ๑๑๖๕ ปีกุญเบญจศกสมเดจพระอนุชาธิราชมหาอุปราชเสดจสวรรคตพระชนมายุได้๖๑พรรษาครั้นอยู่มาในอปรภาคสมัย สมเดจพระภาคิไนยราช กรมพระราชวังบวร-สฐานภิมุขเสดจทิวงคต จึ่งทรงตั้งสมเดจพระราชโอรส เจ้าฟ้ากรมหลวงอิศรสุนทร เปนพระมหาอุปราชต่อไป เลื่อนสมเดจพระอนุชา เปนเจ้าฟ้ากรมหลวงเสนานุรักษ รับพระบัณฑูรน้อย ตั้งสมเดจพระราชธิดา เจ้าฟ้าทั้งสองพระองค์ ๆ ใหญ่เปนเจ้าฟ้ากรมหลวงศรีสุนทรเทพย พระองค์น้อยเปนเจ้าฟ้ากรมหลวงเทพวดี เลื่อนกรมขุนพิทักษมนตรี เปนกรมหลวงพิทักษมนตรี โปรดให้พระโอรสพระองค์น้อยในกรมสมเดจพระศรีสุดา-

รักษ เปนสมเดจพระเจ้าหลานเธอ เจ้าฟ้ากรมขุนอิศรานุรักษ โปรดให้พระราชนัดดาเจ้าฟ้าอภัยธิเบศร เปนกรมขุนกระษัตรานุชิต ทรงตั้งพระ-ราชธิดาในพระบวรวงษเจ้าฟ้าพิกุลทอง เปนกรมขุนศรีสินทร ทรงตั้งพระราชธิดาพระองค์ใหญ่ในกรมสมเดจพระศรีสุดารักษ เปนเจ้าฟ้ากรมขุนอรรคนารี โปรดตั้งพระเจ้าลูกเธอ พระองค์อภัยทักษ เปนกรมหมื่นเทพพลภักดิ์ พระองค์เจ้าอรุโณไทย เปนกรมหมื่นศักดิ์พลเสพย์ ทรงตั้งพระองค์เจ้าในพระบวรสฐานภิมุข ๓ พระองค์ เปนกรมหมื่นนราเทเวศร ๑ กรมหมื่นนเรศรโยธี ๑ กรมหมื่นเสนีบริรักษ ๑ พระบาทสมเดจ-พระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกย์ พระองค์ได้ดำรงอยู่ในศิริราชสมบัติโดยผาสุกสวัสดิภาพ แลทรงประพฤติราชกิจนั้นๆ บันดาที่กล่าวแล้วแลกล่าวว่ามิว่าเปนในแผ่นดินนั้นทุกประการโดยยุติธรรมเปนไปตลอดเวลาพระชนมายุของพระองค์ แล้วก็ทรงพระประชวรพระโรคชรา เสดจสวรรคคต ณ วัน ๕ ๑๓ ๙ ค่ำปีมะเสง เอกศกจุลศักราช ๑๑๗๑ อยู่ในราชสมบัติ ๒๗ พรรษา พระชนมายุได้ ๗๓ พรรษา ฯะ

๏ ลำดับนั้นสมเดจพระมหาอุปราชราโชรส ได้เสวยราชสมบัติสืบต่อไป เจ้าฟ้ากรมขุนกระษัตรานุชิต คิดประทุษฐร้ายต่อแผ่นดิน จึ่งให้เอาไปสำเรจโทษเสีย ครั้นถึงวัน ๑ ๙ ๑๐ ค่ำ ตั้งการพระราชพิธีปราบดาภิเศก ถวายพระนามว่า พระบาทสมเดจพระบรมมหาธรรมิก-ราชาธิราช ครั้นนานมาถวายพระนามเพิ่มเข้าอีกว่า พระบาทสมเดจพระบรมพงษเชษฐมเหศวรสุนทรไตรยเสวตรคชาดิศรมหาสวามินทร

สยามรัษฎินทรวโรดม บรมจักรพรรดิราชพิลาศธาดาราชาธิราช บรมนารถบพิตรพุทธเลิศหล้านภาลัย จึ่งทรงตั้งสมเดจพระอนุชาธิราชเจ้าฟ้ากรมหลวงเสนานุรักษ เปนพระมหาอุปราชรับพระราชบัณฑูร ทรงตั้งสมเดจพระพันปีหลวง เปนกรมสมเดจพระอมรินทรามาตย์ พระองค์ได้พระยาเสวตรคเชนทรชาติเผือกผู้ ๓ ช้าง ให้นามพระยาเสวตรกุญชร ๑ พระยาเสวตรไอยรา ๑ พระยาเสวตรคชลักษณ ๑ ได้พระพุทธปฏิมากรแก้วผลึกองค์ ๑ ให้ช่างเอาสุวรรณรัตน ประดับเปนผ้าทรงแลพระสก ทรงสร้างพระพุทธรูปฉลองพระองค์ทรงเครื่องต้นอีกองค์หนึ่ง ประดับด้วยรัตนาเนกต่างศรีเสรจแล้วก็กระทำหัตกรรม การสมโภชถวายทานเปนอันมาก แล้วเชิญประดิษฐานไว้ในมหาสุลาไลยพิมาน พระเกียรติคุณแผ่ไปในนา ๆ ประเทศทั้งประจามิตรก็เกรงพระเดชานุภาพ ครัวมอญมะตะมะเปนอันมากก็อพยพมาจากเมืองมาพึ่งพระบารมี อนึ่งพวกพานิชนา ๆ ประเทศก็นำเครื่องราชบรรณาการมาถวายขอค้าขายในพระนคร สมบูรณขึ้นด้วยพัศดุเปนอันมาก แลทรงพระราชศรัทธาบำเพ็ญพระราชกุศลเปนต้นว่าถวายไตรยจีวรบริกขารอันมีราคาแก่พระราชาคณะถานานุกรมเปรียญทุก ๆ ปีมากขึ้นเปนอันมากกว่าแต่ก่อน ทรงตั้งกรมพระเชษฐราโชรสเปนกรมหมื่นเจษฎาบดินทร พระเจ้าน้องยาเธอพระองค์เจ้าทับทิม เปนกรมหมื่นอินทรพิพิธ พระองค์เจ้าทับ เปนกรมหมื่นจิตรภักดี พระองค์เจ้าคันธรศ เปนกรมหมื่นศรีสุเรนทร พระองค์เจ้าฉัตร เปนกรมหมื่นสุรินทรรักษ พระองค์เจ้าไกรสร เปนกรมหมื่นรักษรณเรศ พระองค์เจ้า

สุริยา เปนกรมหมื่นรามอิศวเรศ พระองค์เจ้าวาศุกรี อันทรงผนวช เปนกรมหมื่นนุชิตชิโนรส ทรงตั้งพระเจ้าลูกเธอพระองค์เจ้ากล้วยไม้ เปนกรมหมื่นสุนทรธิบดี พระองค์เจ้ามั่งเปนกรมหมื่นเดชอดิศร พระองค์เจ้าพนมวัน เปนกรมหมื่นพิพิธภูเบนทร ทรงตั้งพระองค์เจ้ายงในบวรวงษที่สองเปนกรมหมื่นธิเบศบวร ทรงตั้งหม่อมเจ้านิ่มบุตรกรมหมื่นนรินทรพิทักษ เป่นกรมหมื่นนรินทรเทพ ทรงสร้างวัดอรุณราชวรามใกล้พระราชวังเดิมเสรจแล้วก็กระทำมหัตกรรมการฉลองถวายทานพระภิกษุสงฆ์เปนอันมาก กาลเมื่อจุลศักราช ๑๑๗๙ ปีฉลูนพศกวัน ๔ ๓ ๘ ค่ำ สมเดจพระอนุชาธิราชมหาอุปราช เสดจสวรรคตพระชนมายุ ๔๕ พรรษา จุลศักราช ๑๑๘๒ ปีมะโรงโทศก เดือน ๗ ข้างขึ้น ตั้งแต่ ๘ ๙ } ค่ำไปจนถึงข้างแรม ประชุมชนเปนโรคลงรากตายเป่นอันมาก ซากศพลอยเกลื่อนกลาดอยู่ในแม่น้ำ ณ วัน ๒ ๑๐ ๗ ค่ำ ตั้งพิธีอาฏานากลางวันแห่เปนกระบวนทัพขับผี พระสงฆ์ประน้ำพระพุทธมนต์โปรยทราย ครั้นจุลศักราช ๑๑๘๖ ปีวอกฉศก สมเดจพระเจ้าแผ่นดินทรงพระประชวรถึง ณ วัน ๔ ๑๑ ๘ ค่ำเสดจสวรรคต อยู่ในราชสมบัติ ๑๔ พรรษากับ ๑๑ เดือน พระชนมายุได้ ๕๘ พรรษา ฯะ

๏ ลำดับนั้นจึงพระเชษฐาราชโอรส ทรงพระนามกรมหมื่นเจษฎาบดินทรได้เสวยราชสมบัติ ตั้งการพระราชพิธีบรมราชาภิเศก ณ วัน ๑ ๗ ๙ ค่ำถวายพระนามว่า พระบาทสมเดจพระปรมาธิวรเสฐ มหาเจษฎาธิบดินทรสยามินทรวโรดม บรมธรรมิกมหาราชาธิราช บรมนารถบพิตร

พระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงตั้งพระเจ้าอาวกรมหมื่นศักดิพลเสพย์ เปนพระมหาอุปราช ทรงตั้งพระพันปีหลวง เปนกรมสมเดจพระศรีสุลาไลย เปน จุลศักราช ๑๑๘๘ ปีจออัฐศก เจ้าเวียงจันทร์เปนขบถยกกองทัพลงมาตั้งอยู่ ณ เมืองนครราชสีมากวาดครัวลาวเมืองสระบุรีย์ขึ้นไปเมืองเวียงจันทร จึ่งทรงพระกรุณาโปรดให้สมเดจพระมหาอุปราชกับพระราชประยูรวงษ์ เปนทัพหลวง พระยาราชสุภาวดีเปนทัพน่ายกขึ้นไปตีเจ้าอนุแตกพ่ายหนีไปติดตามจับตัวได้แล้วยกกลับมาพระนคร จึ่งโปรดให้เลื่อนเจ้าพระยาราชสุภาดีเปนเจ้าพระยาบดินทรเดชาว่าที่สมุหนายก ทรงตั้งพระบรมวงษ์ เปนกรมหมื่น ๔ พระองค์ พระองค์เจ้าสุริยวงษ เปนกรมหมื่นสวัสดิวิไชย พระองค์เจ้าสุทัด เปนกรมหมื่นศรีสุเทพย์ พระองค์เจ้าดวงจักร เปนกรมหมื่นณรงคหิริรักษ ทั้งตั้งพระเจ้าน้องยาเธอ เปนกรม ๕ พระองค์ พระองค์เจ้ากุญชร เปนกรมหมื่นพิทักษเทเวศ พระองค์เจ้ากุสุมา เปนกรมหมื่นเสพยสุนทร พระองค์เจ้าไพรฑูริย์เปนกรมหมื่นสนิทนเรนทร พระองค์เจ้าโต เปนกรมหมื่นอินทรอมเรศ พระองค์เจ้านวม เปนกรมหมื่นวงษาสนิทแล้วภายหลังมาได้เปนกรมหลวง จุลศักราช ๑๑๙๓ ปีเถาะตรีศกน้ำมากท่วมพระนครเรือ ๑๑ ศอกเรือ ๓ วา เดินได้ในกำแพงพระนคร เข้าเปลือกเกวียนละ ๘ จุลศักราช ๑๑๙๔ ปีมโรงจัตวาศก วันอังคารขึ้นสองค่ำเดือนหก สมเดจพระมหาอุปราชราชปีจุฉาสวรรคต พระชนม์มายุศม์ ๔๗ ปี ฯะ

การถือน้ำพระพิพัฒสัตยา*

การถือน้ำนี้ ทำได้แต่ในแขวงเมืองที่เรียกว่าเมืองน้ำพระพิพัฒ-สัตยาเท่านั้น จะทำจะถือในเขตแดนท่านผู้อื่น คือเมืองประเทศราชขึ้นไทยก็ดี ไม่ได้ขึ้นก็ดี นั้นไม่ได้ห้ามอยู่ เพราะถ้าไปถือในแขวงอื่นก็เปนถือน้ำของเจ้าของแขวงไป เพราะฉะนั้น ทูตอย่าหลงชวนกันถือน้ำในเรือก็ดีแผ่นดินก็ดี ของเจ้าอื่นนายอื่นเลย จะกำชับมาแต่เดิมก็ลืมไปเสีย การงานมากนัก เมื่อเวลาส่งทูตไปนั้น ถึงจะฝากน้ำพระพิพัฒสัตยาไปแต่กรุง ถึงได้ก็จะถือในแผ่นดินเจ้าอื่นนายอื่นไม่ได้ห้ามอยู่ จะถือได้เพียงแขวงเมืองสงขลาเมืองถลางพังงา แลเมืองประจันตคิรีเขตเข้ามาหรือจะถือได้แต่บนเรือกำปั่นแลสำเภาเปนของกรุงเทพ ฯ เท่านั้น ที่อื่นไม่ได้ห้ามอยู่ ถึงข้าราชการไปราชการทัพนอกประเทศก็ดี เปนทูตไปญวนไปจีนก็ดีไม่เคยถือเลย จงรู้อย่างธรรมเนียมในการถือน้ำพระพิพัฒ-สัตยาดังนี้แล

---

*จากพระราชหัตถเลขาถึงคณะทูตานุทูต ลงวันศุกร แรม ๑๕ ค่ำ เดือน ๑๐ ปีมะเสง นพศก.

เรื่องแห่พระราชสาสน
ครั้งทูตไทยไปเมืองจีนแต่โบราณ

มีพระบรมราชโองการ ในพระบาทสมเด็จพระปรเมนทรมหามงกุฎพระจอมเจ้ากรุงสยามที่ ๔ ในกรุงเทพมหานครประเทศบางกอกนี้ ทรงพระมหากรุณาโปรดเกล้าโปรดกระหม่อม ดำรัสสั่งเจ้าพระยารวิวงษ์มหาโกษาธิบดี ผู้ว่าราชการฝ่ายกรมท่าว่าการต่างประเทศ โปรดเกล้าโปรดกระหม่อม ให้พระราชทานพระราชนิพนธ์ไปประกาศแก่ผู้ซึ่งเปนกงสุล แลขุนนางผู้ว่าการกงสุลนั้นด้วยฤๅกงสุลต่างเมืองทั้งหลาย บรรดาที่มีหนังสือสัญญารักษาทางพระราชไมตรีอยู่กับแผ่นดินสยามนี้นั้น ที่มาอยู่ในกรุงเทพ ฯ บัดนี้แล้วก็ดี แลซึ่งจะมาในเบื้องน่าก็ดี หนึ่งให้ประกาศแก่กงสุลฝ่ายสยาม แลผู้ช่วยราชการกงสุลซึ่งไปตั้งรักษาทางพระราชไมตรีอยู่ที่เมืองต่าง ๆ ห่างแลชิดนั้นในบัดนี้ก็ดีหรือเบื้องน่าก็ดี ให้ทราบพระราชดำรัสดังนี้ทั่วกัน ว่าถึงการรับพระราชสาสนทั้งหลายแลแห่แหนต่าง ๆ ฤๅรับเครื่องราชบรรณาการ ซึ่งเปนของทรงยินดีของพระเจ้าแผ่นดินต่าง ๆ ประเทศทั้งหลายก็ดี ฤๅผู้ครองฝ่ายสยามนี้ได้ส่งพระราชสาสน แลเครื่องราชบรรณการเปนสิ่งของทรงยินดี ไปแต่พระเจ้าแผ่นดินสยามเก่าใหม่ส่งไปยังประเทศต่าง ๆ ทั้งหลายนั้น ซึ่งเปนทางพระราชไมตรีกับกรุงสยามนั้นก็มีมากนัก ฤๅการรับทูตผู้ถือรับสั่งแห่งพระเจ้า-

แผ่นดินต่างประเทศทั้งหลายนั้นก็ดี แลการที่พระเจ้าแผ่นดินสยามส่งทูตไทยไปต่างประเทศทั้งหลายก็มีหลายหนหลายครั้ง มีเยี่ยงอย่างแบบแผนมาแต่โบราณ แลการใหม่ ๆ ก็มีอยู่เปนตัวอย่างแล้วหลายครั้ง แต่การในโบราณนั้นว่าด้วยการรับทูตหรือส่งทูต รับราชสาสนแลส่งราชสาสนทั้งนี้ ได้พบจดหมายใจความของโบราณนั้นหลายฉบับเปนแบบมา บัดนี้จะขอตัดว่าแต่สั้น ๆ ว่าด้วยการรับพระราชสาสนแลส่งพระราชสาสนแลรับส่งเครื่องราชบรรณาการ ฤๅรับทูตที่มาแต่ประเทศนั้น แลส่งทูตไปในต่างประเทศทั้งปวงนั้น เมื่อพิเคราะห์ไปตามการต่าง ๆ ในประเทศทั้งหลายนั้นจะได้มีหนังสือสัญญากันว่าจะทำด้วยการสำแดงยศอย่างนี้อย่างนั้น ในหนังสือสัญญาก็ไม่มี ก็เปนการแต่ตกลงตามใจเจ้าของแผ่นดิน ๆ เห็นควรจะทำอย่างไรก็ทำไปตามน้ำใจอย่างนั้นอย่างนั้น หนึ่งการที่เจ้า-แผ่นดินรับส่งราชสาสนราชทูตนั้นด้วยอาการเอิกเกริกเพราะประสงค์เหตุที่ทำไปนั้น มีที่มุ่งหมายของพระเจ้าแผ่นดินทั้งหลายนั้น ๆ อยู่สองอย่างประการหนึ่งเพื่อจะอวดยศอวดสมบัติของตัว ให้แขกเมืองเห็นตามประ-เทศนั้น ๆ อิกประการหนึ่งจะแสดงความต้อนรับนับถือพระเจ้าแผ่นดินทั้งหลาย แลยกย่องพระเกียรติยศพระเจ้าแผ่นดินต่างประเทศ ให้เปนการสมควรเสมอกับเกียรติยศของตัว ไม่ดูถูกดูแคลนว่าเปนน้อยต่ำกว่าตัว การอันนี้เมื่อพิเคราะห์ไปแล้ว ก็เห็นชัดว่าเปนแต่การยอมตกลงตามใจของผู้เจ้าแผ่นดินจะทำอย่างไรก็ทำได้อย่างนั้น แต่ที่ในการรับส่งราช-สาสนราชทูต ก็การอื่นซึ่งมีเกิดขึ้นในภายหลังนั้นขอยกไว้ จะขอว่าแต่การ

รับแลการส่งพระราชสาสนไปเมืองจีนเปนต้นเหตุเดิมมาหลายร้อยปีแล้ว เดิมแต่ก่อนนั้นพระเจ้าแผ่นดินฝ่ายสยามกับพระเจ้าแผ่นดินจีน ก็ยังไม่ได้รู้จักเปนทางไมตรีฤๅทางค้าขายนั้นก็เปล่า หนึ่งในเวลาล่วงไปก่อนนั้นหลายร้อยปีมาแล้ว พระเจ้าแผ่นดินไทยในเวลาก่อนนั้นโง่งมนัก ปราศ-จากวิริยปัญญาไม่รู้การอะไร ที่ห่าง ๆ ไกล ๆ ในต่างประเทศบ้างเลย ครั้งหนึ่งพวกจีนเมืองกวางตุ้ง เข้ามาค้าขายในประเทศญวนแล้วก็เลยแวะเข้ามาขายของที่ประเทศไทย ฝ่ายพระเจ้าแผ่นดินโง่เสนาบดีเซ่อราษฎรโซ ชวนกันยินดีซื้อสินค้าของจีนในสำเภานั้นไว้ใช้สอยชมเชย จีนหลอกขายได้แพงมีกำไรมาก จีนในสำเภามีความยินดีที่สุด ฝ่ายไทยในเวลาก่อนนั้นก็มีความยินดีลุ่มหลง ซื้อของจีนรับไว้ใช้ในบ้านเมืองไทยนี้ ครั้นภายหนังจีนทั้งหลายในเมืองต่าง ๆ ก็มาค้าขายในแผ่นดินประเทศไทยเนือง ๆ จีนบางพวกมีความปรารถนาใหญ่เพื่อจะอยู่อาไศรยในเมืองไทยนี้ เพราะประสงค์จะเก็บสินค้าของป่าต่าง ๆ ส่งไปขายในประเทศจีนโน้น จีนพวกที่คิดจะอยู่ในแผ่นดินไทยนั้น จึงให้เจ้าพระยาโกษาธิบดี ผู้ว่าราชการในกรมท่านั้นกราบทูลแก่พระเจ้าแผ่นดินสยาม ว่าจะขออาไศรยอยู่ในเมืองไทยนั้น เพื่อจะเก็บสินค้าของป่าต่าง ๆ บันทุกสำเภาไปขายในเมืองจีน แล้วจะได้เก็บเงินค่าปากเรือสำเภาส่งถวายแก่พระเจ้าแผ่นดินไทยด้วย ครั้นพระเจ้าแผ่นดนไทยได้ทราบการดังนั้นก็มีพระไทยยินดี จึงโปรดให้จีนพวกนั้นได้อยู่อาไศรยในเมืองไทย เพราะเข้าใจว่าคบจีนจะมีประโยชน์ใหญ่ยิ่งรุ่งเรืองนัก ครั้นภายหลังพวกเมืองนอกก็โดยสารสำเภา

เข้ามาอาไศรยทำมาหากินในเมืองไทยนี้เปนอันมาก มากขึ้นทุกครั้งทุกปี แล้วฝ่ายไทยในเวลานั้น สำคัญคิดเข้าใจว่าจีนเปนประเทศอันประเสริฐยิ่งกว่ามนุษย์ทั้งหลาย แล้วเข้าใจว่าเมืองจีนอยู่ห่างไกลจะเปนข้าศึกกับไทยไม่ได้ เพราะเขตรแดนไม่ได้ใกล้ชิดติดต่อกัน หนึ่งพวกจีนที่เข้ามาค้าขายในเมืองไทยนั้น มาทางทเลเปนทางกันดารนัก ไปมาด้วยยากเสี่ยงบุญเสี่ยงกรรม เพราะเหตุดังนี้ไทยจึงสำคัญรู้ไม่รังเกียจว่าจีนจะเปนศัตรูได้ ครั้นพวกจีนทั้งหลายบางคนทำมาหากินมั่งมีเงินทองขึ้นมากแล้ว จึงลงทุนต่อสำเภาบันทุกสินค้าต่าง ๆ ในเมืองไทยไปขายเมืองจีนได้กำไรโดยมากที่สุด จึงเลือกซื้อสิ่งของที่ปลาด ๆ ต่าง ๆ ในเมืองกวางตุ้งเลือกเอาแต่ที่ดี ๆ เข้ามาเปนของถวายพระเจ้าแผ่นดิน แล้วกราบทูลสรรเสริญฝีมือช่างต่าง ๆ ในเมืองกวางตุ้งด้วย ขณะนั้นพระเจ้าแผ่นดินไทยได้รับของถวาย แลเสนาบดีไทยได้รับกำนัลของพวกจีนนั้น ๆ ก็มีความยินดีโสมนัศมากเพราะหลงโลภ ในเวลานั้นพระเจ้าแผ่นดินไทยมีพระราชประสงค์จะแต่งสำเภาหลวงไปค้าขายที่เมืองจีนบ้าง เพื่อจะเก็บเลือกสรรจัดซื้อสิ่งของที่ปลาดมาใช้ในเมืองไทยบ้าง พวกจีนเหล่านั้นจึงมีอุบายกราบทูลว่า ไทยจะไปค้าขายในเมืองจีนนั้นไม่ได้ ด้วยเหตุว่าพระเจ้าแผ่นดินไทยยังไม่รู้จักกับพระเจ้าแผ่นดินจีน ถ้าเรือสำเภาไทยไปค้าขายที่เมืองใดแล้ว พวกจีนนายด่านเขาจะจับเอาเรือนั้นไว้ แล้วจะริบเอาของทั้งสิ้น เพราะไม่ได้เคยไปค้าขาย เขาจะสำคัญคิดผิดไปว่าเปนเรือข้าศึกต่างประเทศ ด้วยจีนยังไม่รู้จักคนไทยเลย ถ้าพระองค์

จะอยากไปค้าขายที่เมืองจีนแล้ว จะต้องมีพระราชสาสนและเครื่องมงคลราชบรรณาการพอสมควร ให้ทูตไทยออกไปเจริญทางพระราชไมตรีผูกพันธสันทะวะมิตร์กับพระเจ้าแผ่นดินจีนเสียก่อน ให้รู้จักชอบอาชาไศรยแล้ว จึงจะได้ใช้สำเภาไทยไปค้าขายในประเทศจีนได้โดยสะดวก พวกจีนเหล่านั้น กราบทูลเปนกลอุบายพ่อลวงยุยงพระเจ้าแผ่นดินไทยให้หลงเชื่อแล้ว จึงกราบทูลขอรับอาสาว่าจะนำพาทูตไทยไปให้ถึงกรุงปะกิ่งคือเมืองหลวงของพวกจีนทั้งปวง ขณะนั้นพระเจ้าแผ่นดินไทยก็ทรงเชื่อถ้อยคำพวกจีนยุยง จึงโปรดให้เจ้าพนักงานจัดแต่งพระราชสาสนฉบับหนึ่งเปนอักษรไทย มีความว่าขอเปนทางพระราชไมตรีต่อกรุงปะกิ่ง เพื่อประโยชน์จะไปมาค้าขาย พระราชสาสนนั้นให้จานลงในแผ่นทองคำ แล้วม้วนไว้ในกล่องทองคำประดับพลอยต่าง ๆ สี แล้วโปรดให้เจ้าพระยาพระคลังมีหนังสือฉบับหนึ่งไปถึงลิปูตาทั้ง คือเปนเสนาบดีผู้ใหญ่ในกรุงปะกิ่ง เจ้าพระยาพระคลังมีหนังสือไปปถึงต่งตก คือเจ้าเมืองกวางตุ้งเปนเมืองท่าสำเภาต้นทางบกจะขึ้นไปกรุงปะกิ่งนั้น ครั้งนั้นพวกจีนเหล่านั้นจึงกราบทูลพระเจ้าแผ่นดินไทยว่า ในเมืองจีนนั้นล่ามจีนที่จะแปลภาษาไทยได้ก็ไม่มี แลคนที่จะแปลพระราชสาสนไทยนั้นก็ไม่มี หนึ่งพวกข้าพเจ้าเหล่านี้เปนผู้นำไทยไปจากเมืองไทยนั้น ครั้นจะแปลเองก็ดูเหมือนว่าไปแกล้งพูดเล่นตามชอบใจไม่มีหลักหลาย เพราะเปนจีนอยู่ที่เมืองไทยนี้ เกลือกว่าจีนที่เมืองจีนเขาจะไม่เชื่อแน่ เขาจะกลับสำคัญคิดผิด ๆ ไปต่าง ๆ แลธรรมเนียมจีนเจ้าแผ่นดินจีนก็ทรงพระราชสาสนด้วยพระองค์

เอง ลิปูตาทั่งแลต่งตกก็อ่านหนังสือเอง จะได้ให้ล่ามแปลก็หามิได้ ฝ่ายพระเจ้าแผ่นดินไทยในเวลานั้นหลงใหลเชื่อคำพวกจีนเหล่านั้นกราบทูลหลอกลวงต่าง ๆ ซั่งโง่เง่าทั้งพระเจ้าแผ่นดินแลเสนาบดี จึงยอมให้จีนพวกเหล่านั้นแต่งพระราชสาสนเปนหนังสือจีน แต่ว่ารับสั่งว่าให้ล่ามจีนพวกนั้นแต่งตามฉบับสำนวนความในพระราชสนซึ่งเปนอักษรไทยแลความไทย ฝ่ายพวกจีนทั้งนั้นก็แต่งยักย้ายเสียใหม่ตามชอบใจของตัว ไม่ให้ไทยทราบด้วย ครั้นแต่งเปนหนังสือจีนก็กลับความเสียอย่างอื่น เขียนใจความว่าพระเจ้าแผ่นดินไทยลุกขึ้นยืนกุ่ยไปถึงพระเจ้าแผ่นดินกรุงปะกิ่งขออ่อนน้อมยอมตัวถวายเปนข้าขอบขัณฑเสมาอาณาจักร์ของพระเจ้ากรุงปะกิ่ง แลขอถวายเมืองเปนเมืองก้องสามปีครั้งหนึ่ง ขอพึ่งพระบารมีพระเจ้ากรุงปะกิ่ง ซึ่งเปนเอกอุดมยิ่งกว่าพระเจ้าแผ่นดินทั้งปวงทั่วโลกย์ จะขอให้พระเจ้ากรุงปะกิ่งทรงพระมหากรุณา อนุญาตให้สำเภาของพระเจ้าแผ่นดินไทยได้ไปมาค้าขายที่เมืองจีน เหมือนได้โปรดให้ซื้อสิ่งของบนสวรรค์มาใช้ในเมืองไทยไกลทเลกันดารนั้นเถิด ถึงหนังสือฉบับเจ้าพระยาพระคลังนั้นไปถึงลิปูตาทั่ง แลต่งตกทั้งสองฉบับนั้น ล่ามจีนเหล่านั้นกลับเอาพระนามของพระเจ้าแผ่นดินไทยเปนเจ้าของหนังสือ อ่อนน้อมไปถึงต่งตกแลลิปูตาทั่งไปหมดสิ้น ครั้นแต่งแล้วทั้งสามฉบับจึงเอาฉบับของพระเจ้าแผ่นดินไทยมาถวายให้ทรงประทับตราตามธรรมเนียมพระราชสาสนแลหนังสือสองฉบับซึ่งเปนของพระยาพระคลัง เอามาให้เจ้าพระยาพระคลังประทับตรา ไปตามซึ่งการเปนโดยในหนังสือสำเนาไทย ข้อ

ความในพระราชสาสนดังนี้ไทยได้ทราบความต่อภายหลัง ล่วงกาลนานมากว่า ๒๐๐ ปีเสศ คำว่ากุ๋ยนั้นแปลว่าถวายบังคมฤๅคำนับ คำว่าก้องนั้นแปลว่าขอเปนเมืองขึ้นในบังคับ พระเจ้าแผ่นดินไทยแลเสนาบดีไทยในเวลานั้นโง่มากมายนัก ไม่หาผู้อื่นมาอ่านแปลสอบสวนให้ฟังให้แน่แท้ก่อน ด่วนประทับตราในหนังสือจีนให้ง่าย ๆ หลับตานัก แล้วก็แต่งทูตานุทูตไทยผู้มีบรรดาศักดิ์ให้ออกไปกับพวกจีนเหล่านั้นด้วย ยังซ้ำทรงตั้งพวกจีนเหล่านั้นให้เปนขุนท่องซื่อใหญ่ แลขุนท่องซื่อน้อยเปนผู้พาพวกทูตไทยไปถึงเมืองจีน คำว่าท่องซื่อนั้นแปลว่าเปนผู้ซึ่งนำข่าวสารต่าง ๆ พระเจ้าแผ่นดินไทยแลเสนาบดีไทยในเวลานั้น พอใจถนัดไปแต่การข้างจะอวดยศของตัว ว่าดีกว่ามนุษย์ทั้งหลาย พระราชสาสนนั้นเชิญเข้าไว้ในลุ้งเขียนลายรดน้ำทอง แล้วยังตั้งบนพานทองคำสองชั้นคือพานแว่นฟ้า แล้วเชิญพานพระราชสาสนตั้งบนบุษบกบิดทองมีคานหาม แต่พวกทูตานุทูตไทยที่จะไปนั้น ก็แต่งตัวจนเกินงามในเวลานี้ แต่ในเวลาก่อนนั้นเขาจะเข้าใจว่าเปนการดีแท้ แต่งตัวสวมชฎาทองคำ ชนิดชฎาอินทร์พรหมมีท้ายเชิด แล้วประดับสายสร้อยมะยมทองคำพัวพันคอรุงรัง เขาคิดเพลิดเพลินไปแต่ฝ่ายจะสำแดงยศอวดเจ๊ก แลพระราชสาสนเมื่อจะออกจากพระราชวังกรุงเก่านั้นก็มีแห่แหนอื้ออึง พานพระราชสาสนนั้นก็เชิญขึ้นตั้งบนพระยานุมาศ แลมีเครื่องสูงเทวดาแห่น่าหลังมีแตรสังข์กลองชนะพิณพาทย์ พลถือธงต่าง ๆ บางสีแห่น่าหลัง โห่ร้องอื้ออึงไปลงเรือเอกไชย เรือรูปสัตว์ต่าง ๆ ยังมีเรือแห่เปนขบวนน่าหลัง

คั้งคับตามลงมาส่งจนถึงเมืองสมุทปราการ แล้วส่งขึ้นเรือใบน้อย ๆ เปน เรือลำเลียง แต่ลงไปในเรือแล้วมิหนำซ้ำให้มีกลองชนะแตรสังข์ตามไป ประโคม เพื่อจะให้เปนการสำหรับยศพระราชสาสนประโคมสามเวลา เช้าค่ำแลกลางวันเสมอไป เวลานั้นพระเจ้าแผ่นดินไทยแลเสนาบดีก็มี แต่การขวนขวายแต่จะแสดงยศอวดอำนาจ แก่เจ๊ก ไม่คิดอายอดสูแก่ ประเทศอื่นเลย การนี้ก็เพราะไม่พิจารณาด้วยปัญญาอันละเอียด ครั้น ไปถึงเมืองจีนแล้ว พวกจีนที่เปนที่ท่องซื่อก็พูดกลับความเสีย อย่าง อื่นหมด พูดว่าธรรมเนียมไทยซึ่งแต่งตัวอย่างธรรมดานั้นอย่างหนึ่งดังนี้ แต่งตัวไปอย่างทูตไทยนั้น เปนการแต่งโดยเคารพต่อพระเจ้ากรุงปะกิ่ง ถึงพระราชสาสนแลการแห่แหนโห่ร้องดังนั้น ก็เปนการดีโดยความเคารพ ต่อพระเจ้ากรุงปะกิ่งทั้งสิ้น ขณะพระราชสาสนถึงเมืองจีนนั้น พวกจีน ที่เปนผู้ดูแลบ้านเมืองเจ้าท่านนั้นจะได้แห่รับไทยก็หามิได้ ไทยก็ต้อง แห่หามบุษบกที่รับพระราชสาสน ประโคมของตัวไปเอง ซั่งไม่อดสูใจเลย แลครั้งนั้นพวกจีนล่ามที่เปนท่องซื่อใหญ่และท่องซื่อน้อยนั้นจะรู้เห็นเปน ใจนัดหมายกับขุนนางจีนอย่างไรก็หาทราบไม่ เพราะมิได้มีในจดหมาย เหตุโบราณนั้นไม่ ได้พบหนังสือมีความแต่ว่าเปนเรื่องราวว่าพระเจ้า กรุงปะกิ่งมีรับสั่งโปรดให้ขุนนางเมืองจีนรับทูตไทยแลพระราชสาสนไทย กับทั้งเครื่องราชบรรณาการรวมกันส่งขึ้นไปให้ถึงกรุงปะกิ่ง โดยการดีอย่า ให้มีเหตุร้ายได้เลย ก็ครั้งนั้นพวกทูตไทยได้ขึ้นบกแต่เมืองกวางตุ้งไปจน ถึงกรุงปะกิ่งรอนแรมไปถึงสามเดือนกับสิบห้าวันจึงถึงกรุงปะกิ่งโดยความ

ยากนัก พระเจ้ากรุงปะกิ่งก็เสด็จออกรับพระราชสาสนแลทูตไทย รับเมืองไทยเปนเมืองก้อง คือรับอย่างหัวเมืองขึ้นพระเจ้ากรุงปะกิ่งพระราชทานหองตั้งพระเจ้าแผ่นดินไทยเปนเมืองก้องจีนมา คือตั้งเมืองไทยเปนเมืองขึ้นแก่กรุงปะกิ่ง คำว่าหองนั้นเปรียบเหมือนว่าสัญญาบัตรตั้งหัวเมืองทั้งหลาย หนึ่งเครื่องมงคลราชบรรณาการของไทยไปถวายพระเจ้ากรุงปะกิ่งนั้นรวมหมดเปนราคาเพียงสักห้าสิบชั่ง ฝ่ายพระเจ้ากรุงปะกิ่งก็รักยศจะอวดสมบัติแลอำนาจแก่ไทย จึงสู้เสียเงินค่าจ้างจีนราษฎรขึ้นบรรณาการไทย ตั้งแต่เมืองกวางตุ้งส่งขึ้นไปถึงกรุงปะกิ่ง คิดดูค่าจ้างขนส่งนั้นเปนเงินมากกว่าราคาเครื่องราชบรรณาการของไทยที่ออกไปนั้นหลายเท่าไม่คุ้มค่าจ้าง พระราชสาสนไทยนั้นก็โปรดให้หามไปทั้งบุษบกรับพานทูตานุทูตไทยก็ขึ้นเกี้ยวขึ้นรถไปทุกคน คนที่หามพระราชสาสนแลหามทูตนั้นพระเจ้ากรุงปะกิ่งก็ต้องจ้างจีนหามสิ้นราคาค่าจ้างมากเพราะจะแสดงยศแก่ประเทศจีนทั้งปวง ครั้นเมื่อกาลล่วงมาพระเจ้ากรุงปะกิ่งก็ทรงตอบแทนเครื่องบรรณาการมาให้แก่กรุงไทยนั้น สิ่งของตอบแทนแต่ล้วนเปนของมีราคาทั้งนั้น คือแพรอย่างดีสีต่าง ๆ ราคาก็มากกว่าเครื่องบรรณาการของไทยที่ไปนั้นหลายเท่า คิดราคาของตอบแทนกรุงปะกิ่งสองส่วนข้างน่าข้างในประมาณ ๖๐ ชั่งเศษใกล้ ๗๐ ชั่ง ๗๐ ชั่งหรือ ๖๐ ชั่ง ทั้งนี้พระเจ้ากรุงปะกิ่งขาดทุนเปล่าไม่มีกำไร แต่ว่าต้องจำเปนจำทำเพราะว่าจะแสดงยศอย่างนั้นอย่างนี้ด้วย ฝ่ายลิปูตาทั่งคือเสนาบดีในกรุงปะกิ่งนั้น แลต่งตกเจ้าเมืองกวางตุ้ง ทั้งสองแห่งเขาก็

มีหนังสือฝากมาถึงพระเจ้าแผ่นดินไทยเปนหนังสือตอบตามหนังสือของไทยที่มีไปเปนอักษรจีนนั้น แต่พวกจีนล่ามที่เปนท่องซื่อก็พูดกลับแก้ความเสียใหม่ว่า ตราที่ประทับพระราชสาสนนั้นดวงหนึ่ง เพื่อสำหรับถวายแก่พระเจ้ากรุงปะกิ่งพระองค์เดียวเท่านั้นต้องใช้ดวงนี้ต่างหาก แต่ที่ดวงประทับในหนังสือลิปูตาทั่งแลต๋งตกนั้นต้องใช้ดวงหนึ่งต่างหาก ฝ่ายจีนก็เชื่อเอาแต่ในหนังสือของไทยที่เปนอักษรจีนเปนใหญ่หาได้สอบบัดตราไม่ หนึ่งพระราชสาสนของพระเจ้ากรุงปะกิ่งนั้นเปนหนังสือตอบท่อนหนึ่งแล้วม้วนเข้าไว้ในกลักไม้ไผ่ทาสีเหลือง เขียนเปนรูปตัวมังกรห้าเล็บ หนังสือหองนั้นเขียนเปนกระดาษสีเสนประทองเปนเม็ด ๆ ม้วนมีดูกไม้อยู่กลาง มีหยกติดท้ายไม้ดูกสองข้างแล้วมีสายรัดผูกรอบสลักทำด้วยหยกจะระไน มอบส่งให้ทูตานุทูตไทยไปตามการเหมือนเช่นหนังสือฝากกันตามเมืองต่าง ๆ ทั้งหลาย เช่นกับท้องตราบังคับไปยังหัวเมืองขึ้นของพวกจีน จีนไม่ได้ยกย่องนับถือเปนพระราชสาสนสนองตอบแทนในทางไมตรีนั้นเลย ฝ่ายพระเจ้าแผ่นดินไทยกับเสนาบดีในเวลานั้นไซ้ไม่รู้เหตุการทางห่างๆไกล ๆ ก็เข้าใจสำคัญคิดผิด ๆ ไปต่าง ๆ จึงปฤกษากันว่าพระราชสาสนของเราเมื่อส่งให้ทูตไทยไปนั้น ก็มีการแห่แหนมากมายหลายอย่างต่างๆ ก็เมื่อพระราชสาสนของพระเจ้ากรุงปะกิ่งมาถึงแขวงกรุงไทยนี้แล้ว ถ้าเราจะไม่มีการรับด้วยกระบวนแห่แหนต่าง ๆ นั้นพวกจีนทั้งหลายที่อยู่ในเมืองเราเขาก็จะมีความน้อยใจว่าเราไม่นับถือทางพระราชไมตรีของพระเจ้ากรุงปะกิ่ง แล้วก็จะมีคำติเตียนว่าเราชาวไทย

ไม่ยกย่องพระเกียรติยศของพระเจ้ากรุงปะกึ่งให้เสมอกับตัวเรา เมื่อพระเจ้าแผ่นดินไทยแลท่านเสนาบดีไทยคิดพร้อมใจกันเปนการตกลงดังนี้นั้นแล้วจึงได้จัดกระบวนแห่แหนทั้งทางบกทางเรือพร้อมมูลตามธรรมเนียมไทยไปรับพระราชสาสนของเจ้ากรุงปะกึ่งซึ่งตอบส่งมากับทูตไทยนั้น พวกทูตไทยกับพวกจีนที่เปนล่าม ท่องซื่อใหญ่ท่องซือน้อยพร้อมกันก็รับเชิญพระราชสาสนของจีนมาเองนั้น การแห่แหนนั้นก็มีดุจดังอาการคล้ายกันกับเมื่อแห่ส่งพระราชสาสนของไทยไปนั้น ครั้นพระราชสาสนของพระเจ้ากรุงปะกึ่งมาถึงในกรุงไทยแล้ว เมื่อแปลนั้นพวกจีนท่องซื่อที่เปนล่ามก็กลับแปลความกลับเอาชั่วเปนดีเสียหมด แปลกลับว่าเปนทางไมตรีแลพระเจ้ากรุงปะกึ่งนั้นยอมรับไมตรีแก่กรุงไทย กรุงปะกึ่งยอมรับกรุงไทยเปนเมืองพี่น้องกันสนิท ล่ามแปลเปนคำของจีนตอบมาให้สมควรกับพระราชสาสนไทยที่ส่งไปนั้น แลหนังสือลิปูตาทั่งแลหนังสือต๋งตกนั้นทั้งสองฉบับก็กลับแปลแก้ไขเปนว่ามาถึงเจ้าพระยาพระคลัง ให้สมกับหนังสือฉบับไทยของเจ้าพระยาพระคลังส่งไปนั้น อันที่จริงนั้นต๋งตกแลลิปูตาทั่ง เขามีมาถึงพระเจ้าแผ่นดินไทยตามความในหนังสือของไทยที่เปนฉบับหนังสือจีนส่งไปนั้น หนึ่งหนังสือหองคือหนังสือของกรุงปะกึ่งตั้งไทยให้เปนเมืองขึ้นนั้นพวกล่ามก็กลับความแปลว่าเปนหนังสือพระเจ้ากรุงปะกึ่งอวยไชยให้พรแก่กรุงไทยทั้งสิ้น ฝ่ายพระเจ้ากรุงสยามในเวลาล่วงแล้วนั้น ก็เชื่อถือพวกท่องซื่อจีนไม่สงไสย เพราะว่าได้เครื่องบรรณาการตอบแทนของจีนกรุงปะกึ่งมามากมีกำไรมากกว่าเครื่องบรรณา

การที่ส่งออกไปนั้น มีกำไรราคาสูงขึ้นไปกว่าบรรณาการที่ส่งไปกรุงปะกิ่งนั้นหลายสิบชั่ง ฝ่ายเสนาบดีในเวลานั้นก็พลอยนิยมไปสิ้นไม่ขัดขวาง เพราะว่าได้ของตอบแทนแก่พวกจีนล่ามท่องซื่อนั้นบ้างเล็กน้อย แลเมื่อพวกทูตานุทูตไทยไปครั้งแรกนั้นพระเจ้ากรุงปะกิ่งโปรดยอมให้เรือสำเภาไทยไปค้าขายที่เมืองกวางตุ้งแห่งเดียวแต่ปีละสองลำเท่านั้น แล้วพระเจ้ากรุงปะกิ่งโปรดให้ต๋งตกเจ้าเมืองกวางตุ้งจัดที่แห่งหนึ่งให้แก่ไทย พระ-เจ้ากรุงปะกิ่งโปรดพระราชทานที่แผ่นดินแห่งหนึ่งที่เมืองกวางตุ้งนั้นเรียกว่ากงกวน เปนที่ของไทยสำหรับทูตไทยไปจะได้พักอาศัยจัดซื้อของต่างๆ ตามประสงค์ แล้วได้ตึกใหญ่สี่หลังเปนที่พัก ครั้นปีที่สองจวนปีก้องฝ่ายต๋งตกเจ้าเมืองกวางตุ้งมีหนังสือมาถึงกรุงไทย ใจความว่าในปีน่าให้พระเจ้ากรุงไทยแต่งขุนนางไปก้องกรุงปะกิ่ง คำว่าก้องนั้นคือว่าอ่อนน้อม ครั้นพวกจีนท่องซื่อล่ามก็กลับแปลคำก้องกลับเสียว่าเปนเจริญทางไมตรี ล่ามกลับแปลความว่าพระเจ้ากรุงปะกิ่งมีความรฦกถึงทางพระราชไมตรีกรุงไทย สามปีให้ไทยไปเฝ้าครั้งหนึ่งอย่าให้ขาด ฝ่ายพระเจ้าแผ่นดินไทยในเวลาล่วงแล้วนั้นคิดเพลิดเพลินเกินนักด้วยว่าการค้าขายสำเภามีกำไรมากมาย แลส่งเครื่องบรรณาการไปครั้งหนึ่งครั้งใดก็มีกำไรมากกว่าบรรณาการของที่ส่งไป แล้วพวกทูตานุทูตไทยที่ออกไปเมืองจีนก็ได้เบี้ยเลี้ยงแต่หัวเมืองจีนต่าง ๆ นั้น ๆ ก็จัดซื้อของที่ดี ๆ ปลาด ๆ เอามาเปนของถวายพระเจ้าแผ่นดินไทย แล้วกำนัลเสนาบดีไทย ฝ่ายพระเจ้าแผ่นดินในเวลาล่วงแล้วนั้นไม่มีความกระดากกระเดื่องว่าถูกพวกจีนล่อลวงให้

เสียยศ จีนสั่งให้ไปก้องเมื่อไรก็ไปเมื่อนั้น ถูกลวงทั้งก้องทั้งซื่อไม่มีอายขายน่า โง่งมงายตลอดลงมาหลายชั่วอายุคน ความโง่เปนไปทั้งนี้ต้นเหตุใหญ่เพราะว่าหนังสือจีนรู้ได้โดยยากที่สุดไม่เหมือนหนังสือไทยแลหนังสือต่างประเทศทั้งหลายพอจะรู้ได้บ้าง ก็ไทยแท้มิใช่บุตร์จีนจะรู้หนังสือจีนก็ไม่มี ก็เมื่องมงายโง่มาหลายชั่วอายุคนแล้ว พระเจ้าแผ่นดินไทยทั้งหลายในเวลาก่อนนั้น แลเสนาบดีไทยก็โง่งมมาด้วยหลายชั่วแผ่นดินนั้นเพราะความมักง่าย ครั้นทูตเก่าแลล่ามเก่าตายไปหมดแล้ว ได้ยินว่าคราวหนึ่งมีล่ามจีนเปนคนซื่อแปลความตามฉบับหนังสือจีนที่จริง แจ้งความจริงให้ท่านเสนาบดีฝ่ายไทยในเวลาที่ล่วงแล้วลำดับมานั้น ให้รู้แท้แน่ว่าจีนกวางตุ้งดูหมิ่นดูแคลนมีหนังสือมาสั่งให้ไปก้องคือให้ไปอ่อนน้อม ฝ่ายเสนาบดีไทยในเวลาหลังนั้นก็นำความกราบทูลต่อพระเจ้ากรุงไทยในเวลาลำดับ ครั้นภายหลังพระเจ้าแผ่นดินไทยจะแต่งพระราชสาสนไปกรุงปะกิ่งอีก จึงโปรดให้จัดหาล่ามจีนที่ซื่อตรงมาแปลพระราชสาสนไทย แลหนังสือเจ้าพระยาพระคลังด้วยตามความในสำนวนไทยเขียนเปนอักษรจีนส่งออกไปกับทูตานุทูตไทย ฝ่ายพวกจีนที่เปนท่องซื่อใหม่ๆนั้นครั้นออกไปถึงเมืองกวางตุ้งก็ไม่ไว้ใจจึงเอาความไปแจ้งแก่ต๋งตกตามสำเนาพระราชสาสนส่งไปนั้น ฝ่ายต๋งตกเขาก็โกรธทูตไทยต๋งตกเขาไม่รับรอง เขาไล่ขับทูตไทยกลับมาโดยการขู่เขนว่าถ้าจะขืนใช้หนังสือเปนอย่างใหม่นี้ ไม่ใช้เหมือนอย่างเก่าแต่ก่อนนั้นสำเภาไทยไปมาค้าขายสืบได้ความแน่แล้ว เขาจะริบเอาไว้เสียสิ้น สำเภาเมืองจีนก็จะห้ามไม่ให้ไปมา

ค้าขายที่เมืองไทยสืบต่อไป ครั้นพวกทูตานุทูตไทยได้ถูกขู่เขนดังนี้แล้ว ก็ต้องกลับมากรุงไทยแจ้งความกับเสนาบดีไทยทุกประการ ฝ่ายพวกพ่อค้าสำเภาจีนทั้งหลายในเมืองไทยนั้น บ้างมีญาติเคยไปมาค้าขาย ที่เมืองจีนก็ร้องทุกข์กระสับกระส่ายขึ้นว่าขอพระเจ้าแผ่นดินได้โปรดการเปนดังนี้ ฝ่ายเมืองไทยในเวลานั้นไม่มีทางค้าขายกับเมืองต่างประเทศฝ่ายทางทเล มีแต่เมืองจีนแห่งเดียวจึงยอมกันทำหนังสือไปตามเคย แต่ฝ่ายฉบับเปนพระราชสาสนแท้อักษรไทยนั้น ก็ยังคงเขียนเปนอักษรไทยไปเปนทางไมตรียังเดิม หนังสือสำเนาก็ต้องแข็งใจข่มขืนมือเขียนไปเปนหนังสือจีนข้อความนั้นก็ต้องเก็บเอาความเก่าที่ล่ามจีนหลอกลวงเขียนไว้แต่ก่อนนั้นเขียนไปให้เปนที่ชอบอาชาศัยพวกจีนปะกิ่ง พระราชสาสนแลหนังสือเสนาบดีจีนที่มีมาแต่เมืองปะกิ่งนั้น ครั้นมาถึงเมืองไทยแล้วก็เขียนแปลอ่านให้ชอบหูไทยอย่างเช่นแปลมาแต่ก่อนนั้นเปนตัวอย่างอยู่แล้ว แล้วก็เอาออกอ่านอวดกันเล่นในท้องพระโรงหลวง อ่านตามชอบใจไทยให้เพราะหูไทยเท่านั้น คนที่โง่เง่าไม่สืบรู้เท่าทันก็เชื่อเอาเปนแน่แท้จริง ผู้ที่สืบรู้ก็กลั้นหัวเราะไม่ใคร่จะได้พลอยอดสูใจไปด้วย แต่เปนการจำนิ่งต้องนิ่งงุบงุบเสียเพราะไม่รู้ที่จะทำอย่างไรได้ ธรรมเนียมนี้จึงเสียสืบมาแต่โบราณมิใช่การใหม่ ๆ ในบั้ตยุบันนี้ ใคร ๆ อย่าพะโลทึกเอาไม่ได้

ว่าด้วยเรื่องเมืองจีนนี้ว่าให้เห็นเปนการเดิมเสียมาแต่เดิมดังนี้ ในธรรมเนียมที่แห่รับพระราชสาสน ก็ทูตจีนนั้นจะส่งพระราชสาสนแก่เมืองไทยสักครั้งหนึ่งก็ไม่มีเลย ดูจดหมายเหตุเก่าแก่ก็ไม่พบปะเลย ไม่

ได้ยินว่าจีนมาส่งบรรณาการไทยบ้างเหมือนเช่นอย่างเมืองอื่น ๆ ยังว่าได้ยินบ้างตามเวลา ที่ควรไปมาหากันตามเหตุนั้น อาการที่ไทยไปส่งบรรณาการแก่จีน ให้เสียพระเกียรติยศของพระเจ้าแผ่นดินไทยในเวลาก่อนนั้น ความจริงเรื่องนี้ไทยจะได้ถูกรบถูกตีด้วยกองทัพเมืองจีนนั้นหามิได้เลย เปนเหตุเพราะในเวลานั้นล่วงแล้วกว่า ๕๐๐ ปีเศษ ด้วยต้นเดิมเสียธรรมเนียม เพราะไทยถูกล่อลวงจึงเปนธรรมเนียมเสียไปตามกาลเท่านั้นเอง หรือว่าไทยจะหมายพึ่งพาอาไศรยจีน ให้อำนาจจีนคุ้มเกรงปกป้องรักษาอะไรได้ก็ไม่มีเหตุเลยสักอย่างหนึ่ง เปนแต่ในเวลาล่วงลับไปแล้วนั้น ไทยหูสั้นตาสั้นจึงถูกล่อจึงถูกหลอกถูกลวงอย่างว่ามาแต่หลังนั้นแล้ว จึงได้ทำให้เสียพระเกียรติยศของพระเจ้าแผ่นดินไทยไปต่าง ๆ ครั้นเมื่อในเวลาภายหลังนี้รู้ว่าถูกหลอกถูกลวงแน่แล้ว ก็เพราะเมื่อการถลำไปเสียมากแล้ว ก็เปนแต่ว่าตกลงแต่ดูอย่าง เมืองที่ใกล้เคียงต่าง ๆ ห่างแลชิดทั้งปวง คือเมืองมอญเมืองพม่าเมืองลาวเชียงรุ้ง เมืองลาวหลวงพระบาง แลเมืองลาวล้านช้าง เมืองยี่ปุ่นเมืองลังกา แลเมืองแขกพราหมณ์ต่าง ๆ นั้นเมืองเหล่านี้ พวกทูตไทยมีคำยืนยันว่าได้พบปะทูตเมืองต่าง ๆ นี้ ไปส่งบรรณาการกรุงปะกิ่งทั้งสิ้น แล้วมีอีกหลายเมืองต่าง ๆ คือเมืองที่เสียงไทยเรียกว่าลิวขิวหุ้ยหุยแลเมืองไทรต้องเมืองคำดี เมืองพราหโซม ยังอีกหลายเมืองหลายชาติต่าง ๆ ทั้งนี้ต้องไปส่งบรรณาการกรุงปะกิ่งทั้งสิ้น เมืองที่กล่าวมานี้ได้ยินทูตไทยว่า ต้องไปขอหองไปก้องไปซื่อกรุงปะกิ่งหมดทั้งสิ้น ก็

เมืองใกล้เคียงเหล่านี้เขาทำอย่างไทย ก็ขืนใจทำไปคล้าย ๆ กัน ด้วยเภทภาษาไม่ห่างกัน ใกล้เคียงประเทศกัน จึงต้องจำใจทำไปตามกันอย่างนั้น เพราะแต่ก่อนนั้นไทยหูลีบตาแคบรู้จักแต่เมืองจีนเท่านั้นเอง ไม่ได้รู้จักคบหาในประเทศต่าง ๆ ที่ห่างไกลกันในนา ๆ ประเทศ แลการแห่พระราชสาสนของพระเจ้ากรุงสยาม เมื่อเวลาไปก็ดี แลการซึ่งแห่รับพระราชสาสนของพระเจ้ากรุงปะกิ่งเมื่อเวลามาก็ดี การทั้งนี้ก็เปนการที่ไทยทำไปเอง เมืองจีนแลกรุงปะกิ่งจะได้สั่งบังคับมาก็หามิได้ ฤๅพระเจ้ากรุงปะกิ่งจะได้มีอำนาจบังคับสั่งมาก็หามิได้ เมื่อพระราชสาสนของไทยไปถึงเมืองจีน แต่ว่ายังอยู่ในมือทูตไทย ทูตไทยก็กระทำการประดับยศของไทยเอง คือประโคมแตรสังข์กลองชนะบูชาพระราชสาสน ทุกเวลาทุกค่ำทุกเช้าทุกกลางวันด้วย คือแสดงพระเกียรติยศพระเจ้าแผ่นดินไทยให้ปรากฏแก่ชาวจีนทั้งหลาย ก็เมื่อทูตไทยได้ส่งมอบพระราชสาสนไทยไปแก่เจ้าพนักงานจีน ๆ รับไปนั้น พลจีนเขาก็หามไปทั้งบุษบกที่รับพระราชสาสนไทยนั้น เครื่องพระราชบรรณาการเหล่านั้นจีนก็บันทุกต่าง หรือเกวียนไปตามลำดับทางบก ร้อนแรมไปตามหัวเมืองทั้งหลายจนกราบท้าวลุถึงเมืองหลวงของจีน คือกรุงปะกิ่ง ทูตไทยทั้งหลายนั้นพวกจีนหัวเมืองก็รับขึ้นเกี้ยวขึ้นแคร่ หามต่องแต่งโตงเตงไปตามทางใหญ่ จีนรับส่งกันต่อ ๆ ไปตามหัวเมืองต่าง ๆ จนถึงกรุงปะกิ่ง แลการที่พวกจีนรับพระราชสาสนแลทูตานุทูตไทยไปตามทางนั้น จีนเหล่านั้นคิดเอาค่าจ้างรับส่งทูตไทยเปนการรายทางตามหัวเมืองต่าง ๆ แต่ค่าจ้างทั้งนี้พระเจ้ากรุงปะกิ่งโปรดเสียใช้ให้แทนทูต

ไทย เพราะจะไว้เกียรติยศแก่ไทยจึงสู้ขาดทุนมากมายเพราะการเสียค่าจ้างรับส่งทูตไทยนั้น แต่การซึ่งแห่แหนตามธรรมเนียมรับพระราชสาสนต่างประเทศ ซึ่งมีเปนการธรรมเนียมสำหรับบ้านเมืองนั้น จีนกรุงปะกิ่งไม่ได้แต่งการกระบวนแห่แหนรับพระราชสาสนของไทยเลย เปนแต่รับส่งไปมาโดยการไม่มีแห่แหนเหมือนกับเช่นพ่อค้าขนสินค้าไปมาตามทางนั้น ฤๅลางคราวพระเจ้ากรุงปะกิ่งมีหนังสือรับสั่งลงมาให้ต๋งตกเจ้าเมืองกวางตุ้งรับทูตไทยไว้แต่ที่เมืองกวางตุ้งเท่านั้นเอง ด้วยที่กรุงปะกิ่งเกิดเหตุร้ายจลาจลขึ้นในเมือง ฤๅมีกิจอย่างหนึ่งอย่างใดที่ไม่ควรจะรับทูตไทยได้ในครั้งนั้น ลางทีพระเจ้ากรุงปะกิ่งไม่สบายพระไทยด้วยอาการต่าง ๆ ดังนี้มีขึ้นในกรุงปะกิ่งแล้ว พระเจ้ากรุงปะกิ่งก็ไม่ยอมรับทูตไทยให้ขึ้นไปกรุงปะกิ่งก็มีบ้างลางครั้งลางคราว ถ้าครั้งใดคราวใดไม่ยอมรับทูตไทยดังนั้นแล้ว พระเจ้ากรุงปะกิ่งก็มีหนังสือรับสั่งลงมาถึงเมืองกวางตุ้ง รับสั่งบังคับให้ต๋งตกเจ้าเมืองกวางตุ้งรับเครื่องมงคลราชบรรณาการของไทยไว้ที่เมืองกวางตุ้ง แต่ราชสาสนไทยนั้นได้โปรดให้เจ้าเมืองกรมการที่เมืองกวางตุ้ง รับส่งขึ้นไปให้ถึงกรุงปะกิ่งโดยเร็ว เมื่อการเปนดังนี้นั้น กรมการเมืองกวางตุ้งก็รับเชิญพระราชสาสนไทยขึ้นผูกไว้บนหลังม้าเร็ว บังคับให้จีนพวกม้าเร็วรับพระราชสาสนไทยเดินส่งกันต่อ ๆ ขึ้นไปเปนลำดับตามหัวเมืองของจีน จนถึงกรุงปะกิ่งแต่บุษบกหรือภานทองที่รองรับพระราชสาสนนั้น ก็ตกอยู่ที่เมืองกวางตุ้งนั้นเอง พวกทูตานุทูตไทยก็ต้องรออยู่ที่เมืองกวางตุ้ง คอยฟังกระแสรับสั่งพระเจ้ากรุง-

ปะกิ่งจะโปรดประการใด เมื่อพระราชสาสนไทยที่พวกเจ้าพนักงานจีนรับเชิญไปสถิตย์อยู่บนหลังม้านั้นติดอยู่กับอานม้า ก็ไม่มีการประโคมแตรสังข์กลองชนะอะไร พระราชสาสนเสด็จไปองค์เดียวน่าเปลี่ยวใจ ไม่มียศ พวกไทยก็ไม่ได้ไปสำแดงยศกับจีนปะกิ่ง ครั้นการเปนลำดับเวลามานั้นไม่ช้า พวกเจ้าพนักงานจีนม้าเร็วก็รับพระราชสาสนตอบมาแต่กรุงปะกิ่งหนึ่งพระราชสาสนกรุงปะกิ่งนั้น ม้วนอยู่ในกระบอกไม้ไผ่ทาสีเหลืองผูกมากับหลังม้าของพวกจีน ม้าเร็วมาส่งถึงเมืองกวางตุ้งแล้วต่งตกเจ้าเมืองกวางตุ้งเขาก็เรียกพวกทูตมาที่เรือนบ้านเจ้าเมือง เขาจึงมอบพระราช-สาสนตอบของพระเจ้ากรุงปะกิ่ง ส่งให้แก่ทูตไทยเท่านั้นเองไม่มีการแห่แหนรับส่งพระราชสาสนอะไร ฤๅการเคารพรับส่งพระราชสาสนนั้นก็ไม่มีเลยแต่สักอย่างหนึ่ง การแห่แหนรับพระราชสาสนนั้นไทยทำเอิกเกริกไปเอง ไทยทำการเคารพนับถือจีนข้างเดียว จีนไม่เคารพตอบแทนบ้างเลย จีนรับเอาเปล่า ๆ แลส่งให้ง่าย ๆ ไม่มีการเคารพนับถือไทยเลย ไทยมีแห่ส่งพระราชสาสนไปกรุงปะกิ่งนั้น มีการแห่แต่ที่กรุงสยามนั้นแล้ว ยังมิหนำซ้ำมีการประโคมต่าง ๆ ไปตามทางเรือ มีแห่ด้วยเมื่อขึ้นบกนั้นที่เมืองจีน ไทยอยากอวดยศแก่จีนก็ทำตามใจไทยเอง จีนไม่นำพาเอาใจใส่ในการรับพระราชสาสนของไทยนั้น ในเวลาก่อนที่ล่วงไปแล้วนั้นไทยหูแคบตามัว จึงเสียยศเพราะการเปนดังนั้น สำแดงด้วยเรื่องส่งและรับพระราชสาสนไปมาที่เมืองจีนกรุงปะกิ่งนั้นสิ้นข้อความแต่เท่านี้

ก็อาการที่พระราชสาสนไปมาโดยเมืองต่างๆมีเปนครั้งเปนคราว ไม่มีเปนนิจเสมอเหมือน เช่นพระราชสาสนส่งไปกรุงปะกิ่ง ประเทศจีน ที่กล่าวมาแต่หลังนั้น ฤๅว่าเมืองใกล้เคียงกันกับเมืองไทย คือประเทศที่ติดต่อใกล้เคียงเนื่องแนวแถวเดียวไปมาถึงกันแลกันตามสมควร ครั้งหนึ่งเปนอย่างหนึ่งครั้งหนึ่งเปนอย่างอื่น ตามเหตุการที่เปนไปโดยเวลาควรกับเหตุนั้น ๆ คือว่าแต่เดิมเมื่อครั้งเมืองหลวงพระบางยังเปนเอกราชธานีใหญ่ในเวลาโน้นนั้น ฤๅเมืองล้านช้างคือเวียงจันทร์ก็เปนเอกราชใหญ่ในฝ่ายทิศเหนือตวันออกอิกตำบลหนึ่ง เมืองกำโพชาคือเมืองเขมรก็เปนเอกราชใหญ่ตำบลหนึ่งข้างทิศใต้ เมืองหงษาวดีก็เปนเอกราชใหญ่โตมีอาณาจักรกว้างขวางอำนาจมากในเวลานั้น ก็เมื่อในเวลานั้นมีเรื่องเกิดเหตุกับเมืองทั้ง ๔ นี้เปนครั้งเปนคราว ถึงว่าพระราชสาสนของไทยกับเมืองทั้ง ๔ นั้นได้ใช้ไปมาถึงกันก็มีอยู่ ปรากฏอยู่เปนหลายครั้งหลายคราว ในการไมตรีบ้างการศึกสงครามบ้างตามเวลา สำเนาพระราชสาสนเก่าที่เหลือมาก็มีอยู่บ้างก็เปนแต่จดหมายใจความไว้ในพระราชพงษาวดารมีบ้างเล็กน้อยจะเอาเปนแน่แท้ชัดว่าเปนต้นฉบับเดิมไม่ได้ แต่ความในจดหมายเหตุนั้นพระราชสาสนที่ไปถึงกันกับเมืองหงษาวดี โวหารทั้งสองฝ่ายใช้ว่าพี่ท่านน้องท่านตามข้างไหนชนมายุมากแลชนมายุน้อย แต่ยศศักดิ์ก็คงแสดงเปนพระเจ้าแผ่นดินเสมอกันทั้งสองฝ่าย ไม่มีความหมิ่นประมาทกันเหมือนกรุงปะกิ่งดูถูกไทย ครั้นกาลล่วงมาภายหลัง กรุง-หงษาวดีมีไชยชนะแก่กรุงศรีอยุทธยาแล้ว พระเจ้ากรุงหงษาวดีทรงตั้ง

พระมหาธรรมราชาเจ้าเมืองพระพิศณุโลกย์ให้เปนเจ้าแผ่นดินกรุงสยาม แต่บังคับให้ขึ้นอ่อนน้อมอยู่ในอำนาจกรุงหงษาวดี ครั้งนั้นพระราชสาสนที่มีธุระต้องใช้ไปมาถึงกันแลกันนั้นก็ยังคงใช้ว่าพระราชสาสนของพระเจ้าแผ่นดินถึงกันแลกันทั้งสองฝ่ายเสมออยู่ไม่ลดหย่อนยศซึ่งกันแลกัน แต่ฝ่ายไทยว่าเปนการอ่อนน้อม ข้างฝ่ายกรุงหงษาวดีว่ายกตัวสูงศักดิ์โตใหญ่ไป ถึงกระนั้นก็ยังคงเปนพระราชสาสนออกพระนามว่าพระราชสาสนพระเจ้าแผ่นดินนั้นๆ ทั้งสองฝ่าย ครั้นภายหลังเมื่อเวลาล่วงแล้วต่อมาพระเจ้ากรุงหงษาวดีมีอำนาจใหญ่นั้นล่วงลับพระชนมายุ ฝ่ายไทยกลับแข็งเมืองกระด้างกระเดื่องไปไม่มีความอ่อนน้อมยอมขึ้นอยู่ในอำนาจของกรุงหงษาวดีดุจแต่ก่อนกลับมีการศึกสงครามกันต่อเนื่องไปอิกในระหว่างนั้น ไทยแลมอญได้เขียนหนังสือไปแขวนไปทิ้งให้กันในระหว่างศึกสงครามทั้งสองฝ่าย สำนวนไทยใช้ว่าพี่ท่านน้องท่านใช้ไปอย่างเก่า แต่สำนวนกรุงหงษาวดีนั้นว่าสูงศักดิ์เกินไป แต่ยังคงเปนพระราชสาสนพระเจ้าแผ่นดินทั้งสองฝ่ายไม่ได้ดูถูกดูแคลนเหมือนอย่างเจ๊กปะกึงดูถูกไทยว่าต่ำกว่าจีนปะกึงดังกล่าวมานั้น แต่ฝ่ายเขมรนั้นเมื่อเวลาเปนใหญ่แท้ ก็มีแต่การศึกสงครามกับไทยไม่หยุดหย่อน พระราชสาสนไปมาถึงกันในระหว่างศึกนั้นจะมีความว่ากันเปนประการใดก็ไม่ทราบ เพราะไม่ได้เห็นจดหมายใจความต้นฉบับ ครั้นภายหลังเวลาล่วงไปแล้วฝ่ายไทยได้ไปครอบงำทำอำนาจให้เขมรพ่ายแพ้แก่ไทยแล้ว แล้วเขมรกลับกระด้างกระเดื่องแขงเมืองขึ้นอิกเปนหลังครั้ง ไทยต้องไปปราบปรามอิกทุกครั้งทุกที ครั้นภายหลังอิกนั้นเขมรกลับกระด้างกระเดื่องกับไทยอิกเล่า เมื่อ

ทัพหงษาวดีมีมาตีกรุงไทยครั้งใดคราวใด เขมรก็มาซ้ำเติมไทยทุกครั้ง ตามเวลาที่เปนเหตุใหญ่กับมอญพม่า ครั้นไทยวายศึกสงครามกับหงษาวดี กรุงไทยสงบอยู่ ฝ่ายเขมรก็มาอ่อนน้อมกับไทยดังนี้เปนหลายหนหลายครั้ง ครั้นภายหลังพระเจ้ากรุงกำโพชาคือเมืองเขมรนั้นแต่งให้ทูตเข้ามาขอทำความสัญญาเปนทางพระราชไมตรีกับไทยว่าจะไม่ทำร้ายแก่กัน ถ้ามีการศึกมาติดเมืองแล้วจะต้องช่วยกันทั้งสองฝ่าย เปนเมืองไมตรีกันแล้วขอแบ่งปันเขตรแดนลงเปนเด็จขาด ครั้นไทยยอมพร้อมกับเขมรทำสัญญาเสร็จแล้วไม่ช้าไม่นาน ฝ่ายกรุงหงษาวดียกกองทัพมาจะทำศึกกับกับกรุงศรีอยุธยาอิก พระเจ้าแผ่นดินเขมรโปรดให้พระอนุชาธิราชมหาอุปราชยกทัพเข้ามาช่วยฝ่ายไทยในราชการศึกหงษาวดีนั้น อุปราชเขมรมาถึงถวายบังคมแต่พระเจ้าแผ่นดินพระองค์ใหญ่ฝ่ายไทยเท่านั้น ไม่ได้คำนับพระเจ้าแผ่นดินที่สองฤๅพระเจ้าแผ่นดินที่สาม อุปราชเขมรยกตัวตีเสมอกับพระเจ้าแผ่นดินที่ ๒ และที่ ๓ ซึ่งเปนพระราชโอรสของพระเจ้าแผ่นดินพระองค์ใหญ่ฝ่ายไทยในเวลานั้น ฝ่ายพระราชบุตรทั้งสองพระ-องค์ก็มีความขุ่นเคืองพระไทย จึงได้สำแดงอาการให้อุปราชเขมรรู้ว่าดูหมิ่น ฝ่ายอุปราชเขมรก็มีความพิโรธในใจ แต่ในเมืองไทยนี้ไม่ว่าประการใด ครั้นกลับไปกรุงกำโพชานั้นจึงกราบทูลยุยงพระเจ้าแผ่นดินกรุงกำโพชาพระองค์ใหญ่ให้ทำลายล้างทางพระราชไมตรีกับไทยเสีย ครั้นปีใหม่รู้ว่าไทยมีการศึกกับกรุงหงษาวดีอิก ฝ่ายเขมรก็ยกทัพมาตีบ้านเมืองปลายเขตรแดนของไทย ที่อยู่ใกล้กับเขตรแดนของเขมรนั้น

ฝ่ายไทยครั้นสงบการศึกหาชาวดีแล้วก็รู้ว่าเขมรขาดความสัจ จึงได้โอกาศยกทัพไปปราบปรามเมืองเขมรครั้งนั้นนั้นเขมรยับเยินมาก จนเขมรตั้งตัวขึ้นดีเสมอไม่ได้ ตั้งแต่ครั้งนั้นมาเขมรยับเยินมาก ครั้นภายหลังเขมรมีใจเปนแต่เปรไปปรวนมา เมื่อขุ่นเคืองข้างไทยก็ไปพึ่งญวน เมื่อขุ่นเคืองข้างญวนก็มาพึ่งไทย ฤๅลางที่ขุ่นเคืองกันขึ้นเอง ฝ่ายไหนใกล้ข้างไทยก็ไปพึ่งไทย ฝ่ายไหนใกล้ญวนก็ไปพึ่งญวน การเปนแต่เช่นนี้มาจนสิ้นแผ่นดินกรุงศรีอยุทธยาเก่านั้น ในระหว่างนั้นได้เห็นหนังสือฉบับเก่าๆ ก็ยังคงเปนพระราชสาสนพระเจ้าแผ่นดินต่อพระเจ้าแผ่นดินถึงกันอยู่ ไม่ได้ลดยศศักดิ์กันเช่นจีนกรุงปะกิ่ง ในเวลานั้นเขมรว่าในพระราชสาสนพูดตกต่ำอ่อนน้อม ฝ่ายไทยในขณะนั้นมีแต่สำนวนยกตัวเปนใหญ่เพราะมีอำนาจแท้ในเวลานั้น หนึ่งเมืองเวียงจันทร์นั้นฤๅเมืองหลวงพระบางทั้งสองนคร แต่ก่อนเขาก็ไม่ได้ขึ้นแก่ไทยเขาก็เปนเอกราชใหญ่ ดูทีเหมือนเขาจะรู้สึกตัวว่าเปนเมืองมีอำนาจน้อยถึงเขาจะมีพระราชสาสนไปมาถึงไทย ก็มีแต่จะอ่อนน้อมตกต่ำแก่ไทยไม่กระด้างกระเดื่อง ฝ่ายไทยก็มีพระราชสาสนไปถึงเขาอยู่เนือง ๆ ก็เปนแต่คำปราไสไม่ให้ขัดเคืองเลย ยกย่องพระเกียรติยศของลาวไว้ให้เสมอกันไม่ดูถูกดูหมิ่นเหมือนเช่นจีน ครั้นภายหลังกรุงหงษาวดีเสียแก่พม่า พระเจ้ากรุงอังวะแต่งพระราชสาสน โปรดให้ทูตานุทูตมาเจริญทางพระราชไมตรีแก่กรุงไทย พระราชสาสนของพม่าเขาก็ยกย่องไทยให้เสมอกับเขา เขาไม่ได้ดูหมิ่นเลยดังเช่นจีนปะกิ่งนั้น แต่ทูตพม่าที่มานั้นมักกระด้างกระเดื่องก่อความให้ขุ่นเคืองจนขาดทางพระราชไมตรีไปด้วยเหตุต่าง ๆ นั้น เพราะว่าทูต

พม่าลางทีก็ไม่กินของที่เลี้ยงบ้าง ลางทีไม่อ่อนน้อมกับท่านเสนาบดีไทยบ้างเปนเหตุดังนี้เนือง ๆ ว่ามาทั้งนี้ด้วยธรรมเนียมพระราชสาสนไปมาที่เมืองใกล้เคียงกันตามสมควร แต่พระราชสาสนที่ส่งไปส่งมานั้น ลางที่ไม่มีเหตุร้ายแรงก็มีแห่แหนบ้าง ถ้ามีเหตุเกิดด้วยอาการไม่สมควรแล้วก็ไม่มีแห่แหนเปนแต่ส่งไปกับทูตนั้น ว่าถึงกาลก่อนซึ่งพระราชสาสนกรุงศรีอยุทธยาเท่านั้นได้ส่งไปมากับเมืองใกล้เคียงนั้น เปนเหตุอย่างไรก็ว่ามาแล้ว ลำดับนี้จะว่าด้วยธรรมเนียมกรุงศรีอยุทธยาส่งพระราชสาสนไปมากับเมืองไกล ๆ ห่างก็มีบ้าง คือได้ส่งแลรับพระราชสาสนกับเมืองวิลินดาก็มีบ้างหลายครั้ง แล้วกับเมืองฝรั่งเศสก็มีบ้างกับเมืองสบาเนียศก็มีบ้าง ได้รับสมณอักษรสาสนขององค์โปปก็มีบ้าง จนภายหลังเมื่อจวนจะเลิกร้างแผ่นดินกรุงศรีอยุทธยาเท่านั้น ได้รับแลได้ส่งพระราชสาสนกับพระเจ้าลังกาทวีป ทรงพระนามว่าพระเจ้ากิติศิริ ครองเมืองกันดิเปนเมืองหลวงแห่งเกาะลังกาทวีป ก็การรับแลส่งพระราชสาสนกับเมืองไกลห่างอย่างว่ามานี้นั้น ได้จาฤกอักษรลงในแผ่นพระพรรณบัตร เปนพระราชสาสนแผ่นทองคำทั้งสิ้น เมื่อได้รับพระราชสาสนตอบของพระเจ้าต่างประเทศทั้งหลายนั้น ก็ยังเปนพระราชสาสนพระเจ้าแผ่นดินทั้งสองฝ่าย แลมีแห่แหนส่งรับทั้งสองฝ่ายเสมอกัน แล้วบางครั้งบางคราวก็มีทูตไปมาส่งพระราชสาสนตอบกันตามเวลาควรนั้นบ้าง ไม่เหมือนอย่างจีนกรุงปะกิ่งดูหมิ่นไทยไม่รับไทยไว้เปนไมตรี การทั้งนี้ต้นเหตุใหญ่เพราะไทยถูกหลอกถูกลวงจึงเสียพระเกียรติยศพระเจ้าแผ่นดินไทย ตลอดมาถึงกรุงเทพมหานครนี้ ครั้นแผ่นดินพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงทราบการนี้แล้วก็กลับพระไทยหาได้ส่งบรรณาการแก่กรุงปะกิ่งอีกไม่

(หมดฉบับเพียงเท่านี้)

ผู้สำเร็จราชการเมืองขึ้นเมืองกาญจนบุรี

เมืองสมิงสิงหบุรี ๑ เมืองลุ่มสุ่ม ๑ เมืองท่าตะกั่ว ๑ เมืองไทรโยค ๑ เมืองท่าขนุน ๑ เมืองทองผาภูม ๑ เมืองท่ากะดาน ๑ ทั้งเจ็ดหัวเมืองเหล่านี้ แต่เดิมก็ไม่เป็นเมืองเป็นแต่ที่ตั้งค่ายที่ด่านตั้งอยู่เท่านั้น แต่พระบาทสมเด็จพระเจ้าแผ่นดินแต่ก่อน ทรงพระราชดำริว่าจะให้มีเกียรติศัพท์ดังออกไปข้างเมืองพม่าว่า มีหัวเมืองแน่นหนาหลายชั้น จึงโปรดตั้งให้เป็นหัวขึ้น มีกรมการอยู่รักษาทุกเมือง ๆ แลชื่อผู้สำเร็จราชการเมืองทั้งเจ็ดนั้นแต่เดิมก็ไม่มี เป็นแต่ชื่อเรียกตามตำบลที่ตั้งอยู่นั้นเอง บัดนี้ทรงพระราชดำริว่า ผู้สำเร็จราชการเมืองไม่มีชื่อตั้งไม่สมควร ณ วันพฤหัสเดือนแปดบุรพาษาฒแรมหกค่ำ จึงโปรดเกล้าโปรดกระหม่อมพระราชทานชื่อเป็นภาษาสังสกฤต แก่ผู้สำเร็จราชการเมืองเหล่านั้นดังนี้ พระสมิงสิงหบุรี เป็นพระสมิงสิงหบุรินทร์ ผู้สำเร็จราชการเมืองสมิงสิงหบุรี พระลุ่มสุ่ม เป็นพระนินนะภูมิบดี ผู้สำเร็จราชการเมืองลุ่มสุ่ม พระท่าตะกั่ว เป็นพระชินติฐบดี ผู้สำเร็จราชการเมืองท่าตะกั่ว พระไทรโยค เป็นพระนิโครธาภิโยค ผู้สำเร็จราชการเมืองไทรโยค พระท่าขนุน เป็นพระปนัสติฐบดี ผู้สำเร็จราชการเมืองท่าขนุน พระทองผาภูม เป็นพระเสลภูมิบดี ผู้สำเร็จราชการเมืองทองผาภูม พระท่ากระดาน เป็นพระผลกติฐบดี ผู้สำเร็จราชการเมืองท่ากะดาน แล้วพระราชทานเสื้อเข้มขาบคนละตัว ๆ เป็นของขวัญ หัวเมืองทั้งเจ็ดนั้น ขึ้นแก่เมืองกาญจนบุรีทั้งสิ้น แต่ผู้สำเร็จราชการกรมการเมืองแยกย้ายกันมาตั้งอยู่ในแขวงเมืองราชบุรีบ้าง ๆ

เรื่องราวเมืองเขมร

มีพระบรมราชโองการ มารพระบัณฑูรสุรสิงหนาท ในพระบาทสมเด็จพระปรเมนทรมหามกุฎ สุทธสมมติเทพยพงษ์ วงษาดิศวรกษัตริย วรขัติยราชนิกโรดม จาตุรันตบรมมหาจักรพรรดิราชสังกาษ บรมธรรมิกมหาราชาธิราชบรมนารถบพิตร พระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เปนพระเจ้าแผ่นดินที่ ๔ ในพระบรมราชวงษ์นี้ ครอบครองเปนเจ้าของแดนดินซึ่งเปนเขตร์แขวงเมืองถือน้ำพระพิพัทสัตยาทั้งปวง แลเปนที่พึ่งแก่เมืองประเทศราชต่าง ๆ ที่อยู่ใกล้เคียง คือเมืองลาวเมืองกำพูชาแลมลายูประเทศแลอื่น ๆ ให้ประกาษความที่จะว่าต่อไปนี้ แก่ชนทั้งปวงฤๅผู้หนึ่งแลพวกหนึ่ง ซึ่งจะได้อ่านแลฟังคำประกาษนี้ ว่าด้วยเมืองกำพูชาคือเมืองเขมร ที่มีชาวบ้านชาวเมืองเปนชาติหนึ่งภาษาหนึ่ง ถือพระพุทธสาสนาโดยมาก แลปะปนด้วยแขกจามแลจีน แลชนที่เปนเชื้อสายฝรั่งเสศแลโปรตุเกศเดิมบ้าง ได้เปนอาณาจักรน้อยตั้งอยู่ ในระหว่างมีเขตร์แดนต่อกันกับพระราชอาณาจักร์สยาม แลอาณาจักร์ญวนเปนแผ่นดินใหญ่ เพราะมีเจ้าแผ่นดินมีอำนาจกว่าเขมรทั้งสองฝ่าย เจ้านายฝ่ายเขมรมีอำนาจน้อยกว่าพระเจ้าแผ่นดินสยามแลเจ้าแผ่นดินญวนมานานแล้ว แต่ได้ยินตามหนังสือพงษาวดารเมืองเหนือบ้าง ได้อ่านตามเสาสิลาจาฤกของโบราณบ้าง ได้ความว่าใน ๗๐๐ } ๘๐๐ ปีแต่บัดนี้ขึ้นไปนั้น

เมืองเขมรเปนเมืองมีอำนาจใหญ่โต ครอบงำมาจนถึงเมืองลพบุรี เมืองศรีอยุทธยาเดิม แลเมืองไชยศรีที่แขวงนครไชยศรี แผ่นดินไทยฝ่ายใต้ทั้งปวงนี้ ก็ยังเรียกว่าเปนแผ่นดินกำพูชาต่อกันกับแผ่นดินมอญ ที่เรียกว่าเปกูหงษาวดี แผ่นดินไทยฝ่ายเหนือก็ยังต้องเสียส่วยส่งบรรณาการแก่เมืองเขมรอยู่ เมืองเขมรในครั้งนั้นพระนครทมที่เรียกอีกคำหนึ่งว่าพระนครหลวง เปนเมืองหลวงของเขมร ว่าสร้างแต่ครั้งแผ่นดินเจ้าเขมรชื่อพระเจ้าประทุมสุริยวงษ์กว่า ๑๐๐๐ ปีเศษมาแล้ว ภายหลังอำนาจเจ้าแผ่นดินในวงษ์นั้นเสื่อมไป ในประเทศของแผ่นดินเขมรนั้นเอง เมืองไกล ๆ ก็ตั้งตัวเปนใหญ่เปนเจ้าแข็งเมืองขึ้นในที่ต่าง ๆ แล้วก็รบพุ่งกันด้วยเหตุนั้นจึงได้ยินเรื่องแต่โบราณว่าเมืองศรีอยุทธยาเดิมก็ดี เมืองลพบุรีก็ดี เมืองไชยศรีก็ดี ก็ได้มีผู้ตั้งตัวเปนเจ้ายกยศเปนพระมหานครทุกเมืองก่อนแต่ ๗๐๐ / ๘๐๐ ปี ภายหลังแต่นั้นขึ้นไป ครั้นภายหลังก่อนแต่บัดนี้ขึ้นไปในระหว่าง ๗๐๐ / ๖๐๐ ปีนั้น สมเด็จพระร่วงทรงพระนามว่า สมเด็จพระเจ้าอรุณราช เปนพระเจ้ากรุงสยามฝ่ายเหนือ เสด็จครอบครองเมืองศุโขไทย เมืองศรีสัชนาลัยที่เรียกว่าเมืองสวรรคโลกย์ ได้มีอำนาจเอาไชยชนะตลอดลงมาจนกระทั่งถึงชายทเล จนถึงเมืองนครศรีธรรมราชก็ต้องมาเปนเมืองออกถวายบรรณาการ แก่กรุงศุโขไทยกรุงศรีสัชนาลัยได้ความว่าครั้งนั้นสมเด็จพระเจ้าอรุณราชได้ตั้งแข็งเมืองไม่ยอมอ่อนน้อมเสียส่วยแก่เมืองเขมร เพราะได้กระด้างกระเดื่องต่อเมืองเขมร แต่ครั้ง

พระเจ้าธรรมาโสกราช ผู้สมเด็จพระบิดาสมเด็จพระร่วงนั้นมาแล้ว ฝ่ายเขมรก็มีอำนาจอ่อนมานานแล้ว หาอาจทำประการใดได้ไม่ ถึงแผ่นดินเขมรที่มาเปนส่วนฝ่ายใต้ของแผ่นดินไทยนั้นก็แข็งเมืองแก่เมืองหลวงพระนครทมนั้นมาเสียนานแล้ว ต่อภายหลังสมเด็จพระร่วงได้เสวยสมบัติเปนสมเด็จพระเจ้าอรุณราชแล้ว จึงได้ไชยชำนะประเทศของเมืองเขมรที่แข็งเมืองแก่เมืองหลวงนครทมอยู่นั้น มาอยู่ในอำนาจ ด้วยเหตุนี้จึงไม่ได้เปนศึกกับเมืองหลวงนครทม เพราะเหตุที่ไปเอาประเทศแผ่นดินเขมรเดิม มาเปนแผ่นดินของไทยนั้น ตั้งแต่นั้นมาประเทศแผ่นดินฝ่ายใต้ตั้งแต่เมืองไชยนาทลงมาจนกระทั่งทเล ก็ได้มีนามว่าเปนเมืองไทยใต้ เชื้อวงษ์เจ้านายฝ่ายเขมรที่เนื่องลงมาแต่พระเจ้าประทุมสุริวงษ์ ผู้สร้างพระนครทมนั้น ก็สาปสูญสิ้นไป สุดพระวงษ์ลงเพียงเจ้าผู้หญิงเปนราชินีขึ้นครองแผ่นดิน เพราะไม่มีเจ้าผู้ชายจะสืบพระวงษ์ เจ้าผู้หญิงนั้นมีคำเล่ามาว่า ครั้นได้สมบัติเปนเจ้าแผ่นดินแล้ว พระยาพระเขมรทั้งปวงยอมให้หาชายไว้ใช้ชิดตามชอบพระไทย เจ้าผู้หญิงราชินีพระองค์นั้นป่าวร้องให้หาชายที่รูปงามมาเลือกทุกบ้านทุกเมืองแลแต่งคนให้ไปเที่ยวหาชายรูปงามในแผ่นดินใกล้เคียงต่าง ๆ ด้วย ภายหลังเลือกได้ชายรูปงามในเขมรสองคน เอามาเลี้ยงไว้ใช้ชิดในวัง แล้วยังให้สืบเสาะหาต่อไปภายหลังผู้ที่รับอาสาไปเที่ยวสืบแต่ไกล ได้ชายไปแต่แผ่นดินเขมรเก่าซึ่งกลายเปนแผ่นดินไทยฝ่ายใต้แล้วนั้นคนหนึ่ง ภาไปถวายราชินีเจ้าแผ่นดินเขมร ๆ ก็ชอบพระไทยชายคนนั้นจะรับเลี้ยงไว้ด้วย ชายทั้งสองที่อยู่ก่อนมีความหึงหวงไม่ยอมให้อยู่ ชายที่เลือกไปจากแผ่นดินไทยนั้น

ก็ไม่ยอมอยู่ จะใคร่มาอยู่ตามภูมิลำเนาเดิมใกล้บิดามารดาแลญาติ เจ้าแผ่นดินเขมรจึงได้มาขอแต่ผู้ครองฝ่ายไทย สร้างเมือง ๆ หนึ่ง คือเมืองนครนายก อยู่ในแผ่นดินฝ่ายใต้ ใกล้กับอาณาจักร์เมืองเขมร ให้ชายผู้นั้นกับบิดามารดาแลญาติอยู่ ผู้ครองฝ่ายไทยก็ยอมให้สร้าง ครั้นสร้างเมืองนครนายกแล้ว ราชินีเจ้าแผ่นดินเขมรผู้หญิง ก็เสด็จมาอยู่ที่เมืองนครนายกกับชายผู้นั้นบ้าง กลับไปเมืองหลวงพระนครทมบ้าง ครั้นเมื่อไป ๆ มา ๆ อยู่ดังนี้ ได้ยินว่าราชินีเจ้าแผ่นดินเขมรผู้หญิงนั้นก็ประชวรสิ้นพระชนม์เสีย ไม่มีราชบุตรสืบวงษ์ต่อไป จึงมีเขมรในพระนครทมที่คนนับถือมากตั้งตัวเปนเจ้าเปนใหญ่ ครอบครองแผ่นดินเขมรมาหลายชั่วตระกูลจนถึงเจ้าแผ่นดินองค์หนึ่งซึ่งเปนที่สุดวงษ์นั้น ในครั้งนั้นมีบุรุษผู้หนึ่งเปนชาวไร่แตง ปลูกแตงมีรศอันหวานมากกว่าแตงเจ้าของอื่นในแผ่นดินเขมรเปนอัศจรรย ไพร่บ้านพลเมืองเล่าฦๅกัน ว่าบุรุษผู้นั้นอัศจรรย์มีบุญมากนับถือมาก เจ้าแผ่นดินเมืองเขมรจึงให้หาบุรุษนั้นมาบังคับว่าแตงในไร่ของบุรุษนั้นมีเท่าไร ให้มาขายแก่ในหลวงทั้งสิ้น อย่าให้ขายแก่ผู้อื่นเลย ถ้ามีผู้ใดเข้าไปลักแตงให้ฆ่าเสีย ครั้นภายหลังมาเจ้าแผ่นดินองค์นั้นทราบว่า ชาวบ้านชาวเมืองนับถือบุรุษชาวไร่แตงหวานนั้นมาก ก็มีจิตร์คิดฤษยา จะใช้ผู้อื่นไปทำร้ายแก่บุรุษนั้นก็ไม่ไว้วางพระไทย เวลากลางคืนจึงลอบเสด็จเข้าไป ด้วยหวังว่าจะทำร้ายแก่บุรุษเจ้าของไร่แตง บุรุษเจ้าของไร่แตงสำคัญว่าโจร ก็ให้ประหารด้วยหอก เจ้าแผ่นดินเขมรองค์นั้นก็สิ้นชีวิตร์อยู่ในไร่แตงนั้น ครั้งนั้นคนทั้งปวงเปนอันมากเห็นพร้อมกัน ว่าบุรุษเจ้าของไร่แตงหวานนั้นเปนผู้มีบุญแท้ จึง

บันดานให้เจ้าแผ่นดินนั้นบันชาสั่งให้อาญาสิทธิ์ ให้ฆ่าคนเปนผู้ร้ายลักแตง แล้วเสด็จเข้าไปให้บุรุษนั้นฆ่าเสียเองเปนอัศจรรย์ ถ้าจะยกแผ่นดินไปให้ผู้อื่น บ้านเมืองก็จะไม่เปนศุขต่อไป เจ้าแผ่นดินที่สิ้นชีวิตร์แล้วนั้นก็ไม่มีราชบุตรราชนัดดาที่เปนชาย มีแต่ราชธิดาอยู่องค์หนึ่ง ครั้นจะยกขึ้นให้เปนราชินีเหมือนอย่างครั้งหลัง ในที่สุดพระวงษ์สมเด็จพระเจ้าประทุมสุริวงษ์นั้น ก็กลัวจะวุ่นวายหาชายสามชายไปอย่างก่อน เพราะฉนั้นจึงได้ปฤกษาพร้อมกัน อัญเชิญชายชาวไร่แตงหวานนั้นมาเปนพระเจ้าแผ่นดินให้อยู่กับราชธิดา เรียกว่าพระเจ้าแตงหวาน จึงได้มีราชโอรสราชนัดดาปนัดดาสืบ ๆ ต่อมาจนเจ้านายฝ่ายเขมรในกาลบัดนี้นาน ๕๐๐ ปีขึ้นไป ๖๐๐ ปีลงมา วงษ์แตงหวานนี้ตั้งขึ้นเมื่อแผ่นดินเขมรมีอำนาจอ่อนหย่อนไปแล้วนาน หาได้เปนเจ้าของแผ่นดินใหญ่ดังกล่าวแล้วนั้นไม่ถึงกระนั้น เพราะเจ้านายฝ่ายเขมรพวกแตงหวานนั้น มีเชื้อวงษ์สืบสาวยาวยืดต่อมาในผู้ครองแผ่นดินเขมรนั้นนานกว่า ๕๐๐ ๖๐๐ ปีมาแล้ว สกูลเจ้าจำพวกนี้จึงเปนที่นับถือของเขมรทั้งแผ่นดินกำพูชามาก ๆ ถ้ามิใช่เจ้าในสกูลนี้แล้ว จะให้ผู้อื่นแม้นเปนเขมรด้วยกันก็ดี ให้ได้ขึ้นเปนเจ้าแผ่นดินเขมรไม่ได้ ไม่มีใครยินยอมเลย คงต้องเลือกสันจัดเอาผู้ซึ่งเกิดในสกุลเจ้านั้น คือผู้ใดจะเปนที่ชอบใจของชนทั้งปวงนั้น ขึ้นเปนเจ้าแผ่นดินเมืองเขมร แต่เพราะเจ้าแผ่นดินเมืองเขมรอำนาจน้อย มีเมืองตั้งอยู่ในระหว่างเมืองมีอำนาจใหญ่ทั้งสอง ต้องฝากตัวอ่อนน้อมพึ่งพิงอิงอาไศรยเมืองไทยบ้างเมืองญวนบ้าง เมื่อใดขุ่นข้องหมองหมางกับไทย

ก็หันไปพึ่งพิงอิงเมืองญวน เมื่อถูกรบกวนรังแกแต่ญวนแล้วก็กลับบ่วนปรวนแปรเหมาหาไทยเล่า ลางทีเจ้านายฝ่ายเขมรนั้นเกิดวิวาทกันแล้วย้ายแยกแตกเปนพวกเปนเหล่า ข้างหนึ่งไปพึ่งญวนข้างหนึ่งมาพึ่งไทยรบกวนกันไป ข้างไหนมีกำลังขึ้นได้เปนเจ้าเปนนาย เจ้านั้นนายนั้นสนัดนับถือข้างไหน ก็พาไพร่บ้านพลเมืองโอนอ่อนไปอยู่ข้างนั้น จะว่าแต่การในเร็ว ๆ ภายใน ๑๐๐ ปีลงมา ตั้งแต่เวลาองค์สมเด็จพระอุไทยราชาธิราชตน ซึ่งเปนอัยกาธิบดีขององค์สมเด็จพระหริรักษ์รามมหาอิศราธิบดี ที่ถึงพิราลัยไปในเร็ว ๆ ยังไม่ลุเลิกสพอยู่ที่เมืองอุดงมีไชยบัดนี้นั้น แต่ครั้งแผ่นดินกรุงพระมหานครศรีอยุทธยาโบราณราชธานีก็ได้เคยมาพึ่งพระบารมีพระเจ้ากรุงศรีอยุธยาเก่าถวายดอกไม้ทองเงินเปนเมืองออกอ่อนน้อม ครั้นกรุงศรีอยุธยาเก่าเสียแก่พม่าข้าศึกแล้ว จึงหันไปพึ่งพิงอิงอำนาจเจ้าเวียตนามเก่า ครั้นเมื่อแผ่นดินกรุงธนบุรีตั้งขึ้นสมเด็จพระอุไทยราชาธิราชตนวิวาทรบกันขึ้นกับนักองค์ราม ซึ่งเปนญาติอยู่ในเชื้อวงษ์เจ้าแผ่นดินเมืองเขมรเก่าด้วยกัน นักองค์รามแพ้สมเด็จพระอุไทยราชาธิราชตน ๆ ได้จับนักองค์รามจำไว้ นักองค์รามหนีได้จึงเข้ามาสวามิภักดิ์อยู่กับเจ้ากรุงธนบุรี ๆ จะช่วยนักองค์รามให้ได้เมืองเขมร จึงแต่งผู้รับใช้ให้ไปทวงดอกไม้ทองเงิน ว่าสมเด็จพระอุไทยราชาธิราชตน แต่ก่อนเมื่อครั้งแผ่นดินกรุงเก่าเคยมาอ่อนน้อมคำนับถวายต้นไม้ทองเงินเครื่องราชบรรณาการอยู่อย่างไร บัดนี้เมืองไทยมีเจ้าแผ่นดินใหญ่ตั้งขึ้นแล้ว ให้เมืองเขมรอ่อนน้อมถวายบรรณาการอย่างแต่ก่อนองค์สมเด็จพระอุไทยราชาธิราชตนไม่ยอม เถียงว่ามิใช่วงษ์พระเจ้าแผ่นดิน

เก่า เจ้ากรุงธนบุรีจึงแต่งกองทัพใหญ่ออกไปทั้งทางบกทางเรือ จะตี เอาเมืองเขมรทั้งสิ้นให้แก่นักองค์ราม ครั้งนั้นสมเด็จพระอุไทยราชาธิราชตนสู้ไม่ได้ ต้องทิ้งเมืองบรรทายเพ็ชรไปอาไศรยแผ่นดินญวน ภายหลังเจ้าเวียดนามเก่าช่วย จึงได้คืนมาอยู่เมืองบรรทายเพ็ชรดังเก่า ถึงกระนั้นเจ้ากรุงธนบุรียังได้เขตร์แดนเขมรไว้ในอำนาจหลายเมือง จึงให้นักพระองค์รามไปตั้งอยู่ที่เมืองกำปอด แล้วคิดอ่านรบกวนเขมรต่อไป ครั้งนั้นอำนาจญวนอ่อนลงเพราะมีศึกข้างเมืองตังเกี๋ย ไม่ใคร่จะมาช่วยเขมรได้ถนัด องค์สมเด็จพระอุไทยราชาธิราชตน จึงมายอมอ่อนน้อมคำนับถวายบรรณาการแก่เจ้ากรุงธนบุรี ภายหลังเมื่อชราลงแล้วมีความกริ่งเกรง ว่านักองค์รวมจะพึ่งบุญเจ้ากรุงธนบุรีแล้วคิดอ่านเอาเมืองเขมรทำอันตรายแก่บุตรหลานแลพระยาพระเขมรทั้งปวงต่อไปจึงได้เอาใจดีต่อยอมยกแผ่นดินเขมรให้แก่นักองค์ราม แล้วขอตัวออกจากที่เจ้ากรุงกำโพชา แล้วอยู่ไปไม่ช้าก็ถึงแก่พิราลัย นักองค์รามได้เปนเจ้าแผ่นดินเมืองเขมรแล้ว มีนามว่าสมเด็จพระรามาธิบดี แล้วก็มาพึ่งพิงอิงอาศรัยอยู่ในอำนาจเจ้ากรุงธนบุรีฝ่ายเดียวไม่ได้พึ่งญวน ครั้นสืบมาองค์สมเด็จพระรามาธิบดีนั้น มีความขุ่นข้องหมองหมางกับพระยาพระเขมรผู้ใหญ่หลายนาย เพราะการดุร้ายต่าง ๆ พระยาพระเขมรพวกนั้นก็กลับไปพึ่งพิงอิงอำนาจญวนแล้วคิดการกระด้างกระเดื่องต่อสู้กับสมเด็จพระรามาธิบดี จับสมเด็จพระรามาธิบดีโนนสำเร็จโทษเสีย แล้วยกย่องนักพระองค์เองผู้ราชดไนยน้อยของสมเด็จพระอุไทยราชาธิราชตน มีชนม์พรรษาเพียง

๗ ปีขึ้นเปนที่เจ้ากรุงกำพูชาธิบดี แล้วพระยาพระเขมรผู้ใหญ่ ๓ นาย ซึ่งคิดร้ายแก่สมเด็จพระรามาธิบดีโนนนั้น ว่ากล่าวราชการบ้านเมืองอยู่ เจ้ากรุงธนบุรีทราบเหตุแล้ว ให้มีท้องตราไปขอเอาตัวพระยายมราชแบน ซึ่งเปนข้าหลวงเดิมของสมเด็จพระรามาธิบดีโนนนั้นเข้ามาไล่เลียงไต่ถาม ได้ความว่าพวกพระยาพระเขมร ซึ่งคิดร้ายแก่องค์สมเด็จพระรามาธิบดี โนนนั้นคิดอ่านไปสมคบเอาอำนาจองญวนที่เมืองไซ่ง่อนเปนที่พึ่ง เจ้ากรุงธนบุรีมีความพิโรธ จึงให้จัดแจงแต่งกองทัพใหญ่ยกออกไปกำราบปราบปรามเมืองเขมร เพื่อจะให้คืนมาอยู่ในอำนาจ แล้วจะจัดแจงการบ้านเมืองเสียใหม่ กองทัพยกไปถึงเมืองบัตบองแลเมืองนครวัดแล้ว ฝ่ายพระยาพระเขมรสามนายนั้น ก็จัดแจงแต่งตั้งกองทัพสู้เปนสามารถ การกองทัพทั้งสองฝ่ายยังรั้งรอเปนเชิงกันอยู่ยังไม่ได้รบกัน ฝ่ายข้างกรุงธนบุรีนั้น เจ้ากรุงบุรีเสียอารมณ์ไป ประพฤติการผิดต่าง ๆ ก่อเหตุให้บ้านเมืองเปนจลาจล จนถึงมีคนร้ายเข้าคิดกันเปนอันมาก ล้อมวังจับเจ้ากรุงธนบุรีเสีย เมื่อฝ่ายกรุงธนบุรีมีเหตุใหญ่ดังนี้ กองทัพไทยที่ยกไปก็ต้องยกกลับมา จัดแจงการบ้านเมืองฝ่ายสยามให้เรียบร้อยราบคาบ การที่เรื่องเมืองเขมรก็เปนอันรั้งรออยู่ ครั้นพระบาทสมเด็จพระพุทธ-ยอดฟ้าจุฬาโลกย์ ซึ่งเปนพระเจ้าแผ่นดินสยามเปนปฐมในพระบรม-ราชวงษ์ประจุบันนี้ได้เสด็จเถลิงถวัลยราชสมบัติแล้ว ทรงสร้างกรุงเทพมหานครอมรรัตนโกสินทรมหินทรายุทธยานี้ขึ้น ทรงทำนุบำรุงแผ่นดินฝ่ายสยามนี้ให้มีอำนาจเจริญขึ้นกว่าแต่ก่อน ฝ่ายพระยาพระเขมรสามนาย

ซึ่งเปนใหญ่ในแผ่นดินเขมรครั้งนั้น ก็เกรงพระบรมเดชานุภาพ เขียนใบบอกเข้ามาอ่อนน้อมต่อพระบารมี ให้กราบทูลขอพระยายมราชแบนซึ่งเข้ามาค้างอยู่ในกรุงเทพมหานครแต่ก่อนนั้น ให้ออกไปช่วยราชการรักษาเมืองเขมร พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกย์ก็โปรดอำนวยให้ออกไปตามประสงค์ ครั้นพระยายมราชแบนออกไปอยู่ในเมืองเขมรไม่ช้า ก็เกิดวิวาทกันขึ้นกับพระยาพระเขมรผู้ใหญ่สามนายนั้น เพราะคิดการบ้านเมืองมิต้องกัน พระยายมราชแบนจับพระยาพระเขมรผู้ใหญ่สามนายนั้นฆ่าเสีย แล้วก็ขึ้นเปนผู้ใหญ่ทำนุบำรุงนักพระองค์เอง ซึ่งเปนเจ้ากรุงกำพูชาธิบดีมีชนมายุเยาว์นั้น รักษาแผ่นดินอยู่ไม่ช้า พวกแขกจามเปนอันมากคุมสมัคพักพวกทำการกระด้างกระเดื่องต่อผู้ครองแผ่นดินเมืองเขมร พระยายมราชแบนกับพระยาพระเขมรจะกำราบต่อสู้เอาไชยชนะมิได้ จึงให้พานักพระองค์เองเจ้ากรุงกำพูชากับเจ้าผู้หญิงเปนพระท้าวสององค์ เปนพระเรียมสัตรีสององค์เข้ามาพึ่งพระบารมีอยู่ในกรุงเทพมหานคร ภายหลังพวกญวนทราบว่าเมืองเขมรเปนจลาจลก็ยกขึ้นมาช่วยกำจัดพวกแขกจามแล้วก็ยึดเอาเมืองเขมรฝ่ายใต้ไว้ในอำนาจแต่เมืองเขมรฝ่ายเหนือคือเมืองบั้ตบองเมืองนครวัดแลอื่น ๆ ยังคงอยู่ในอำนาจฝ่ายกรุงเทพมหานคร ภายหลังเจ้าเวียดนามเสียเมืองเว้แก่องไก-เซนญวนสิ้นอำนาจไป องเชียงเสือราชบุตรเจ้าเวียดนาม ต้องทิ้งเมืองหนี เข้ามาพึ่งพระบารมีอยู่ในกรุงเทพมหานคร ครั้งนั้นญวนที่เข้ามาครอบงำยึดเอาเมืองเขมรไว้นั้น ก็เสื่อมถอยน้อยอำนาจหลีกเลี่ยงไป พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกย์ จึงมีพระราชโองการดำรัส ให้

พระยายมราชแบนกลับออกไปรักษาแผ่นดินเมืองเขมร ทำนุบำรุงไว้ให้นักพระองค์เองซึ่งยังมีชนมายุเยาว์ย่อมอยู่ ทรงพระมหากรุณาชุบเลี้ยงทำนุบำรุงสั่งสอนอยู่ในกรุงเทพมหานครหลายปี ครั้นมาเมื่อปีขานฉอศกศักราช ๑๑๕๖ นักพระองค์เองเจ้ากรุงกำพูชาธิบดีมีชนมายุได้ ๒๑ จึงได้ทรงพระมหากรุณาพระราชทานอภิเศก ให้มีนามว่าองค์สมเด็จพระ-นารายน์รามาธิบดีศรีสุริโยประพันธุ์ มีสร้อยนามต่อไปอีกโดยสมควรพระราชทานเครื่องยศอย่างสูงเปนเจ้าประเทศราชอย่างเอกแล้ว โปรดให้ออกไปครอบครองแผ่นดินเมืองเขมร ซึ่งเปนแผ่นดินของพระบิดาคือสมเด็จพระอุไทยราชาธิราชตนตามสกูลวงษ์ แลให้สมประสงค์พระยา-พระเขมรผู้น้อยผู้ใหญ่ ตลอดลงไปจนไพร่ฟ้าข้าแผ่นดินเมืองกำพูชาโปรดให้องค์สมเด็จพระนารายน์รามาธิบดี เปนเจ้าเปนใหญ่ในแผ่นดินเขมรทั้งสิ้น ขอยกไว้แต่แดนดินของเขมรเปนเอกเทศ คือแขวงเมืองบัตบองเมืองนครวัด ตัดพระราชทานให้อยู่ในอำนาจพระยายมราชแบนซึ่งโปรดให้เปนพระยาอภัยภูเบศร อยู่ครอบครองแลยกมาขึ้นแก่กรุงเทพมหานครทีเดียวไม่ได้ขึ้นแก่เมืองบรรทายเพชร์ เพราะทรงเห็นว่าพระยา-ยมราชแบนเคยเปนผู้ใหญ่ได้บังคับบัญชาการบ้านเมืองอยู่ช้านาน แลมีความชอบเปนอันมากมาแต่ก่อน ที่เมืองบรรทายเพ็ชร์นั้นโปรดให้สม-เด็จเจ้าฟ้าทละหะออกเปนผู้ใหญ่สิทธิ์ขาดในราชการทำนุบำรุงองค์สมเด็จพระนารายน์รามาธิบดีให้ว่าราชการบ้านเมืองรักษาแผ่นดินโดยศุขสวัสดิ์เปนประเทศราชใหญ่อันหนึ่งขึ้นแก่กรุงเทพมหานคร ฝ่ายองค์เชียงสือ

ราชบุตรเจ้าเวียดนามเก่าซึ่งเข้ามาอาศัยพึ่งพระบารมีอยู่ในกรุงเทพ มหานครนั้น มีหนังสือเข้าออกกับพวกพ้องที่เมืองไซ่ง่อนให้ซ่องสุมผู้คนพลพาหนะได้มากแล้ว ก็กราบถวายบังคมลากลับออกไปคิดอ่านทำศึกกับพวกองไกเซินอยู่ช้านาน ก่อนแต่การเมื่อองค์สมเด็จพระนารายน์รามาธิบดีได้กลับออกไปเปนเจ้ากรุงกำพูชาธิบดีนั้นมา ภายหลังก็ได้สมความปรารถนาโดยสวัสดีมีไชยได้ชนะพวกญวนไกเซินทั้งสิ้น ได้เปนเจ้าแผ่นดินเมืองญวนมีอำนาจโตใหญ่ยิ่งกว่าเก่า ตั้งแต่นั้นผู้ครองฝ่ายญวนก็กลับมีใจเอื้อมเอิบจะมาเกลี้ยกล่อมเอาเมืองเขมรไปให้อยู่ในอำนาจเหมือนอย่างครั้งสมเด็จพระอุไทยราชาธิราชตน ซึ่งเปนพระบิดาของ องค์สมเด็จพระนารายน์รามาธิบดีเองนั้น แต่องค์สมเด็จพระนารายน์รามาธิบดีเองกับสมเด็จเจ้าฟ้าทลหะออก ยังถือความซื่อสัตย์ต่อกรุงเทพมหานครอยู่ ยังหาเข้าเกลี้ยกล่อมญวนไม่ เปนแต่รับรองโอภาปราไสพวกญวนที่ไปมาโดยฉันเมืองไมตรี องค์พระนารายน์รามาธิบดีได้เปนเจ้ากรุงกำพูชาธิบดีไม่ช้า อยู่ได้ ๓ ปีได้เข้ามาเฝ้าทูลอองธุลีพระบาทในกรุงเทพมหานครครั้งหนึ่ง กลับออกไปแล้วก็ถึงแก่พิราลัยในปีมโรงอัฐศกศักราช ๑๑๕๘ องค์สมเด็จพระนารายน์รามาธิบดีเมื่อยังอยู่ในกรุงเทพมหานครมีราชดไนย ๔ คือนักองค์จัน ๑ นักองค์พิม ๑ นักองค์สงวน ๑ นักองค์อิ่ม ๑ นักองค์สงวนนั้นเปนน้องมารดาเดียวกับนักองค์จัน ครั้นเมื่อออกไปอยู่เมืองบรรทายเพ็ชร์พร้อมกับราชดไนยทั้ง ๔ นั้น จึงได้มีราชดไนยน้อยอีกองค์หนึ่งชื่อนักองค์ดวง ครั้นเมื่อองค์สมเด็จพระนารายน์รามาธิบดีถึงพิราลัยแล้ว สมเด็จเจ้าฟ้าทละหะก็ได้ยกย่องทำนุบำรุงนักองค์จัน

เปนราชดไนยใหญ่ ซึ่งเมื่อพระบิดาถึงแก่พิราลัยมีชนมายุเพียง ๖ ขวบนั้น เปนที่อ้างว่าเปนเจ้ากรุงกำพูชาธิบดี แล้วทำนุบำรุงรักษาแผ่นดินโดยความซื่อสัตย์ต่อกรุงเทพมหานครอยู่ถึง ๙ ปี ในระหว่างนี้นั้นองค์พิมถึงชีพิตักษัยเสีย ยังคงราชดไนยสมเด็จพระนารายน์รามาธิบดีแต่ ๔ เมื่อนักองค์จันมีชนมายุได้ ๑๕ สมเด็จเจ้าฟ้าทละหะจึงได้พานักองค์จันเข้ามาเฝ้าทูลอองธุลีพระบาท ณ กรุงเทพมหานคร เมื่อเข้ามาครั้งนั้นสมเด็จเจ้าฟ้าทละหะป่วยถึงอาสัญกรรมลงในกรุงเทพมหานคร จึงพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกย์ได้พระราชทานเพลิงแล้ว ทรงพระมหากรุณาพระราชทานอภิเศกนักองค์จัน ให้เป่นสมเด็จพระอุไทยราชาธิราชเจ้ากรุงกำพูชาธิบดี พระราชทานเครื่องยศบันดาศักดิ์เจ้าประเทศราชอย่างสูงเหมือนกับองค์สมเด็จพระนารายน์รามาธิบดีผู้พระบิดาของนักองค์จันนั้น แล้วโปรดให้กลับออกไปครองแผ่นดินกำพูชา โดยอย่างครั้งองค์สมเด็จพระรามาธิบดีนั้นทุกประการ พระยาพระเขมรสองนายคือพระยาจักรี ๑ พระยากระลาโหม ๑ พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกย์ ทรงไว้วางพระราชหฤทัยให้เปนผู้ใหญ่ช่วยทำนุบำรุงสมเด็จพระอุไทยราชาธิราชจัน ว่าราชการแผ่นดินดังสมเด็จเจ้าฟ้าทละหะนั้นต่อมา ฝ่ายเจ้าเวียดนามย่าลวงคือองเชียงสือเมื่อได้มีอำนาจใหญ่โตขึ้นแล้ว ครั้นทราบไปว่าสมเด็จเจ้าฟ้าทละหะ ซึ่งได้เปนผู้ใหญ่รักษาเมืองเขมรแต่ก่อนนั้นถึงอาสัญกรรมเสียแล้ว สมเด็จพระอุไทยราชาธิราชจันเจ้าเมืองเขมร มีชนมายุเพียง ๑๕ } ๑๖ ปีดังนี้ก็เห็นว่าเปนท่วงทีที่จะ

เกลี้ยกล่อมนั้นมากเข้ากว่าแต่ก่อน ก็ยั่วยุองญวนเมืองไซ่ง่อนแลเมืองอื่น ๆ ที่ใกล้เคียงกับเมืองเขมร ให้ทำแก่เข่มรต่าง ๆ คือมาเกลี้ยกล่อมบ้าง ขู่เข็นบ้างเนือง ๆ มากไปกว่าแต่ก่อน ภายหลังสมเด็จพระอุไทยราชาธิราชจัน มีศุภอักษรให้เข้ามากราบทูลพระกรุณาขอนักองค์เจ้าหญิงผู้เปนเจ้าน้ำหลายองค์ ซึ่งเข้ามาพร้อมกันกับสมเด็จพระนารายน์รามาธิบดีองค์เองแต่ก่อนนั้น กลับออกไปอยู่ด้วยที่เมืองบรรทายเพ็ชร์ ก็ทรงพระกรุณาโปรดให้ไปตามสมัค นักองค์เจ้าหญิงทุกองค์ก็สมัค ยอมกราบถวายบังคมลาออกไป แต่นักองค์อีองค์หนึ่งนั้นเมื่อยังอยู่ในกรุงเทพฯ ได้ประสูตรพระองค์เจ้าเปนพระราชบุตรีในพระเจ้าอยู่หัวในพระราชวังบวรสองพระองค์ มีความรักในพระองค์เจ้าซึ่งเปนพระบุตรีมากนัก ไม่สมัคออกไปจึงต้องค้างอยู่ในกรุงเทพฯ ครั้นเมื่อองค์สมเด็จพระอุไทยราชาธิราชจัน ได้เจ้าผู้หญิงเขมรพวกนั้นออกไปอยู่ด้วยแล้ว คิดถึงพระเดชพระคุณพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกย์ จึงได้เข้ามาเฝ้าทูลอองธุลีพระบาทในกรุงเทพฯ ครั้งหนึ่ง โดยอย่างองค์พระนารายน์ราชาธิบดีผู้พระบิดา เมื่อเวลาจะกราบถวายบังคมลากลับไปนั้น พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกย์ ทรงพระประชวรอยู่ หาได้เสด็จออก ณ พระที่นั่งจักรพรรดิพิมาน เปนสถานที่ขุนนางเฝ้าโดยปรกติไม่ เปนแต่ลางเวลาเสด็จออกพระแกลทอดพระเนตร์ต้นไม้กระถาง ที่ชลาสนามจันท์ เวลาเสด็จออกนั้นเปนเวลาว่างไม่มีขุนนางเฝ้า สมเด็จพระอุไทยราชาธิราชจัน มีความร้อนใจจะใคร่กลับไปเร็ว ครั้นทราบว่า

เสดจออกพระแกล ที่พาพระยาพระเขมรเข้าไปกราบทูลถวายบังคมลาเอง ไม่มีเจ้าพนักงานกรมมหาดไทยกราบทูลถวายบังคมลาให้ตามอย่างธรรมเนียม จึงทรงพระราชดำริห์ติเตียนว่า นักองค์จันนี้เห็นทีเสียจริตเสียแล้ว ตัวก็เกิดในกรุงเทพฯ ควรจะรู้การสูงต่ำผิดชอบควรแลไม่ควร ก็บัดนี้มีกิริยาอันทลึ่งเกินการไป พาเอาพระยาพระเขมรเปนคนห่างคนไกลเข้ามาเฝ้าทูลอองธุลีพระบาท กราบทูลถวายบังคมลาเองไม่ให้เจ้า-พนักงานนำนั้นมิชอบเลย เมื่อสมเด็จพระอุไทยราชาธิราชจันต้องพระราชดำริห์ดังนี้ ความก็อึงมี่ไปในราชการ มีผู้ต่อว่าต่อขานมากมายหลายปากด้วยกัน สมเด็จพระอุไทยราชาธิราชจันได้ความอัประยศเปนอันมาก เมื่อจะกลับไปได้ออกปากว่าในกรุงเทพฯนี้เห็นจะไม่ได้กลับเข้ามาเห็นอีกต่อไปแล้ว ครั้นเมื่อสมเด็จพระอุไทยราชาธิราชจัน กับพระยาพระเขมรกราบถวายบังคมลากลับออกไปเมืองบรรทายเพ็ชร์แล้ว ก็มีใบบอกเข้ามาว่าเขมรไปตัดไม้กระดานไว้ในป่าใกล้เขตร์แดนญวนเปนอันมาก พวกญวนคุมสมัคพักพวกมามาก ๆ แย่งชิงเอากระดานไปเสีย ครั้นจะแต่งคนให้ไปจับกุมก็กลัวจะวิวาทกับญวนจะเกิดการรบพุ่งกันขึ้น ด้วยญวนบัดนี้มีกำลังมากขึ้นกว่าแต่ก่อนแล้ว ขอพระบารมีโปรดเกล้าโปรดกระหม่อมเปนที่พึ่ง เมื่อความในใบบอกกราบทูลพระกรุณา พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกย์ ทรงพระราชดำริห์จะแต่งกองทัพออกไปให้เปนกำลังช่วยองค์สมเด็จพระอุไทยราชาธิราชจัน ให้ต่อว่าแก่เมืองญวนด้วยเรื่องญวนผู้ร้ายล่วงเกินเข้ามาแย่งชิงกระดานของเขมร กองทัพ

ยังไม่ทันได้จัดให้ยกไป ก็ทรงพระประชวรหนักลงเสด็จสวรรคต จึงพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาไลยได้เสด็จขึ้นเถลิงถวัลยราชสมบัติบรมราชาภิเศก ในปีมเสงเอกศกศักราช ๑๑๗๑ ในปีนั้นอ้ายพม่ายกทัพมาตีเมืองถลางทางหนึ่ง เข้ามาทางทองธาตรีด้วยหวังว่าจะเข้ามาตีเอาเมืองราชบุรีทางหนึ่ง ในกรุงเทพฯ ต้องกะเกณฑ์กองทัพใหญ่ออกไปสู้รบพม่า จึงได้มีท้องตราไปเกณฑ์เขมรให้ยกกองทัพมาช่วยในการรบพม่าครั้งนั้นด้วย ครั้งนั้นสมเด็จพระอุไทยราชาธิราชจันจึงกะเกณฑ์พระยาพระเขมรเปนอันมาก เลือกเอาแต่ผู้ที่มีใจซื่อสัตย์สวามิภักดิ์ข้างกรุงเทพฯ ให้คุมไพร่เข้ามากับนักองค์สงวนแลนักองค์อิ่มผู้น้อง แลจัดแจงสิ่งของทูลเกล้าฯ ถวายในเวลาแผ่นดินใหม่แลเครื่องฉลองพระเดชพระคุณ ในการพระบรมศพพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกย์เข้ามาด้วย ครั้นนักองค์สงวนนักองค์อิ่มแลพระยาพระเขมรเปนอันมากที่ซื่อสัตย์ต่อกรุงเทพฯ ไม่ได้อยู่ที่เมืองบรรทายเพ็ชร์แล้วองค์สมเด็จพระ-อุไทยราชาธิราชจัน จึงคิดอ่านกับพระยาพระเขมรที่สนิทกับตัวเปนอันมาก ว่าจะขึ้นอยู่แก่กรุงเทพฯ ดังก่อนนั้นเห็นจะไม่มีความศุข เพราะเมืองเขมรอยู่ใกล้เมืองญวน ญวนก็มีอำนาจใหญ่โตขึ้นแล้ว ถ้าญวนจะคิดยกกองทัพมาทำแก่เมืองเขมร จะร้องให้กรุงเทพฯ ช่วยฝ่ายกรุงเทพฯ ก็ย่อมมีราชการทัพศึกณรงค์สงคราม เพราะพม่ายกมาย่ำยีในเขตร์แดนด้านตวันตกเนือง ๆ เมื่อคราวมีข่าวว่าพม่าจะยกมาอยู่แล้ว ที่ไหนจะจัดกองทัพให้มาช่วยเขมรได้ เพราะเห็นว่าการที่จะกันพม่านั้น เปนการ

สำคัญ ถ้าเปนเวลาไม่มีทัพศึกโดยจะให้ยกมาช่วยทางก็ไกลกว่าจะมาถึงได้ก็เนิ่นช้า รี้พลที่มาก็บอบช้ำมีกำลังน้อย ฝ่ายเขมรอยู่ใกล้กับเมืองญวน เมื่อถูกญวนรบกวนก็จะยับไปเสียก่อน เหมือนขั้วถั่วกับงาพร้อมกัน กว่าถั่วจะสุกงาก็ไหม้ แต่ก่อนเมื่อครั้งเมืองเวียดนามยังมีอำนาจใหญ่ ก่อนมีศึกกับองไกเซินนั้น องค์สมเด็จพระอุไทยราชาธิราชฅนซึ่งเปนพระเจ้าปู่ก็ได้ขึ้นเมืองญวนแต่เดิมมา ป้องกันรักษาพ้นไภยจากกองทัพไทยกรุงธนบุรี ต่อเมื่อเมืองเวียดนามมีศึกกับพวกองไกเซิน จึงต้องไปขออ่อนน้อมแก่กรุงธนบุรี แลต้องยอมยกแผ่นดินให้แก่พระองค์รามตามชอบใจของผู้ครองฝ่ายไทย ต่อเมื่อพระยาพระเขมรผู้ใหญ่ไม่ชอบใจพระองค์รามสมเด็จพระรามาธิบดีนั้น ก็ได้ไปอาไศรยพึ่งกำลังญวนเมืองไซ่ง่อน มาทำลายล้างพระองค์รามลงเสียแล้ว จึงได้ยกองค์สมเด็จพระ-นารายน์รามาธิบดีพระองค์เองให้เปนเจ้าแผ่นดินเขมร แต่แรกนั้นก็ยังพึ่งญวนอยู่ ต่อภายหลังเมืองเวียดนามเสียแก่พวกองไกเซิน อำนาจญวนอ่อนไปแล้ว แขกจามกำเริบขึ้นในบ้านในเมืองเขมรจึงต้องมาพึ่งกรุงเทพฯ ก็บัดนี้สมเด็จพระเจ้ากรุงเวียดนามย่าลวง ได้คืนบ้านเมืองฝ่ายญวนเปนปรกติตั้งขึ้นแล้ว สมเด็จพระเจ้ากรุงเวียดนามย่าลวงก็มิใช่วงษ์อื่น เปนวงษ์เจ้าเวียดนามเก่าที่เขมรเคยนับถือมา ควรที่จะกลับไปเข้าหาอ่อนน้อมเอาเปนที่พึ่ง ดังครั้งสมเด็จพระเจ้าปู่แลพระบิดานั้นจึงจะชอบ ถ้ามีราชการกะเกณฑ์เกิน ๆ มาแต่ข้างกรุงเทพฯ จะได้ช่วยขัดไว้บ้างไม่ให้เขมรได้ความลำบากนัก เจ้าเวียดนามก็จะได้มีเมตตาอารีรักแก่เราว่าเปนเมืองขึ้นพึ่งบุญ จะได้ห้ามไม่ให้ญวนที่อยู่เมืองใกล้มา

ย่ำยีต่าง ๆ ครั้งนั้นขุนนางพระยาพระเขมรใหม่ ๆ ก็มีความคิดเห็นไปตามสมเด็จพระอุไทยราชาธิราชจันนั้นมาก จึงได้คิดกันแต่งทูตเขมรคุมศุภอักษรแลเครื่องราชบรรณาการ ไปขออ่อนน้อมยอมเปนเมืองขึ้นพึ่งอำนาจเจ้าเวียดนาม ๆ ก็ให้หองตั้งนามอย่างญวนแลให้ตราทองเหลืองมาไว้สำหรับแผ่นดินเขมร แล้วให้องญวนไปมายุแยงให้ขัดแขงต่อกรุงเทพ ฯ เนือง ๆ ฝ่ายนักองค์สงวนกับนักองค์อิ่มได้เข้ามาเฝ้าทูลอองธุลีพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาไลย ทูลเกล้าทูลกระหม่อมถวายสิ่งของเครื่องราชบรรณาการ แลเครื่องช่วยในการพระบรมศพปรากฏเปนการทำแทนองค์สมเด็จพระอุไทยราชาธิราชจัน ซึ่งเปนสมเด็จพระเรียมก็ครั้งนั้นข้าราชการในกรุงเทพ ฯ พูดกันว่ากิริยาองค์สมเด็จพระอุไทยราชาธิราชจันหาสมควรไม่ ด้วยการครั้งนี้เปนแผ่นดินตั้งใหม่ ควรจะให้น้องชายอยู่รักษาเมือง แล้วเข้ามาถวายบังคมรับน้ำพระพิพัทสัตยาด้วยตัวเองจึงจะชอบ เมื่อแผ่นดินก่อนสิมาเฝ้าทูลอองธุลีพระบาทเองได้ ครั้นเปลี่ยนแผ่นดินใหม่ใช้ให้น้องมาแทน ดูเห็นเปนการไม่มีเคารพย์ พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาไลยทรงพระปรารภเหตุนั้น จึงทรงยกความชอบนักองค์สงวนแลนักองค์อิ่ม ซึ่งเข้ามาเฝ้าทูลอองธุลีพระบาทครั้งนั้นแล้ว ทรงตั้งนักองค์สวนให้เปนสมเด็จพระมหาอุปโยราช นักองค์อิ่มให้เปนสมเด็จพระมหาอุปราช พระราชทานเครื่องยศภานทองอย่างใหญ่ แลเต้าน้ำทองแลสิ่งของอื่นเปนอันมาก แล้วให้มีตราตั้งออกไปทีเดียว ไม่ได้มีศุภอักษรออกไปหาฤๅสมเด็จพระอุไทยราชาธิราชจันก่อน ครั้นสมเด็จ

พระมหาอุปโยราช สมเด็จพระมหาอุปราชออกไปถึงเมืองบรรทายเพ็ชร์แล้ว สมเด็จพระอุไทยราชาธิราชจันก็มีความโทรมนัศมาก ด้วยการที่กรุงเทพ ฯ ตั้งสมเด็จพระมหาอุปโยราชสมเด็จพระมหาอุปราชไป ไม่ได้มีศุภอักษรออกไปหาฤๅก่อนนั้น เห็นไปว่าเปนอันเสื่อมเสียเกียรติยศมาก จึงให้หาพระยาเขมรผู้ใหญ่ซึ่งเข้ามาในกรุงเทพ ฯ กับสมเด็จพระมหา-อุปโยราชสมเด็จพระมหาอุปราชนั้น ไปไต่ถามการทั้งปวงที่ได้ภบได้เปนเมื่อเข้ามากรุงเทพ ฯ นั้น แล้วก็เกลี้ยกล่อมชักชวนให้เข้าคิดอ่านในการที่จะเข้าคิดขอยกเลิก เครื่องราชบรรณาการที่เคยส่งมาทูลเกล้า ฯ ถวายในกรุงเทพ ฯ ทุกปีอย่างแต่ก่อนนั้นเสีย คิดว่าจะไว้ตัวเปนกลาง ต่อถึงปีที่สามจึงจะแต่งบรรณาการไปคำนับเมืองไทยฝ่ายหนึ่ง เมืองญวนฝ่ายหนึ่งเหมือนกัน พระยาพระเขมรพวกนั้นจึงว่าพระเจ้าอยู่หัวกรุงเทพ ฯ พึ่งได้เสวยราชสมบัติขึ้นใหม่ ถ้าไม่ถวายราชบรรณาการเหมือนอย่างแต่ก่อน จะเปนที่ทรงเห็นไปว่าไม่นับถือในพระบารมี เหมือนอย่างพระเจ้าอยู่หัวพระองค์ก่อน จะทรงขัดเคืองแล้วให้ยกกองทัพออกมาทำแก่เมืองเขมร สมเด็จพระอุไทยราชาธิราชจันจึงว่า ถ้าดังนั้นจะไปขอกองทัพพระเจ้ากรุงเวียดนามมาช่วย จึงเอาหองแลดวงตราของประทานที่ได้มาแต่เจ้ากรุงเวียดนามนั้น ออกอวดออกอ้าง แล้วก็ใช้พระยาพระเขมรพวกนั้นไปปฤกษาความคิดนั้นกับสมเด็จพระมหาอุปโยราชสมเด็จพระมหาอุปราช แลนักองค์ดวงผู้น้อง แลพระยาพระเขมรผู้ใหญ่ในหัวเมืองต่าง ๆ สมเด็รพระมหาอุปโยราช สมเด็จพระมหาอุปราช แลนักองค์

ดวงทั้งสามไม่เห็นชอบด้วยไม่ยอมเข้าคิดตาม ก็เปนความขุ่นข้องหมองหมางกันขึ้น พระยาพระเขมรในเมืองบรรทายเพ็ชร์แลหัวเมืองต่าง ๆ ที่เห็นไปตามสมเด็จพระอุไทยราชาธิราชจันก็มี ที่เห็นตามสมเด็จพระมหาอุปโยราชสงวนก็มี ครั้งนั้นพระยาจักรีพระยากระลาโหมซึ่งเป็นผู้ใหญ่สองนาย ปฤกษากันว่าเมื่อเวลาพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกย์ทรงตั้งให้สมเด็จพระอุไทยราชาธิราชจันออกไปเปนเจ้ากรุงกำพูชาธิบดีได้ทรงมอบหมายการแผ่นดินให้เราทั้งสอง เปนผู้ใหญ่ทำนุบำรุงสมเด็จพระอุไทยราชาธิราชจัน ดังสมเด็จเจ้าฟ้าทละหะเก่าเคยฉลองพระเดชพระคุณมาแต่ก่อน แลเราทั้งสองก็ได้รับพระราชทานน้ำพระพิพัทสัตยาในกรุงเทพมหานคร เมื่อเจ้านายของเรากับพระยาพระเขมรผู้น้อยเปนอันมากคิดการวุ่นวายไปไม่สุจริตต่อกรุงเทพมหานครดังนี้ เราจะพลอยคิดเห็นตามไปด้วยก็ดี จะนิ่งความเสียไม่มีใบบอกเข้าไปให้ความทราบใต้ฝ่าลอองธุลีพระบาทกรุงเทพมหานครก็ดี เห็นจะไม่สมควรแก่เราที่เปนผู้ใหญ่ใจซื่อสัตย์นั้นเลย ความซึ่งพระยาทั้งสองพูดกันนั้น องค์สมเด็จพระอุไทยราชาธิราชจันได้ทราบแล้ว จึงได้คิดการนัดพระยาพระเขมรผู้ใหญ่ผู้น้อย ให้ไปประชุมกินเลี้ยงในสวนเปนการมงคล มีปี่พาทย์ประโคมสี่ทิศ แลกระบวนตั้งกองรักษารอบแล้วจึงให้จับพระยาจักรีพระยากลาโหมทั้งสองนั้น แล้วตัดสินว่าซึ่งพูดกันดังนั้นเปนอันคิดขบถต่อองค์สมเด็จพระอุไทยราชาธิราชจัน แล้วสั่งให้ฆ่าเสียในสวนนั้น การนั้นก็เปนที่สดุ้งสเทือนแก่สมเด็จพระมหาอุปโยราช สมเด็จพระมหาอุปราชแล

นักองค์ดวงซึ่งไม่เข้าคิดด้วย สมเด็จพระมหาอุปโยราชจึงได้นัดพระยาสวรรคโลกย์เมืองโพธิสัตว์ แลพระยาพระเขมรอื่น ที่เปนพวกไม่เห็นด้วยความคิดองค์สมเด็จพระอุไทยราชาธิราชจันนั้น นัดให้มารับที่เมืองบรรทายเพ็ชร์แล้วละนักมารดาเสียหนีออกจากเมืองบรรทายเพ็ชร์ในเวลากลางคืน แล้วก็พากันไปอยู่เมืองโพธิสัตว์ แล้วยึดเอาเมืองอื่นหลายเมืองตั้งขัดแข่งต่ออำนาจเมืองบรรทายเพ็ชร์ แล้วก็มีใบบอกเข้ามายังกรุงเทพ ฯ ฟ้องกล่าวโทษสมเด็จพระอุไทยราชาธิราชจันตามเหตุที่เปนทั้งปวงนั้น จนถึงฆ่าพระยาจักรีพระยากระลาโหมเสีย พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวพระพุทธเลิศหล้านภาไลย จึงทรงพระราชดำริห์พร้อมด้วยความคิดท่านเสนาบดี แต่งให้เจ้าพระยาอภัยภูธรซึ่งในเวลานั้นเปนเจ้า-พระยายมราช เปนแม่ทัพคุมนายทัพนายกองเปนพระยาพระหลวงหลายนาย กับไพร่พลเครื่องสาตราอาวุธภอสมควรปรากฏเปนผู้มีอำนาจ ให้ยกออกมาเมืองเขมรเพื่อจะให้ว่ากล่าวสมเด็จพระอุไทยราชาธิราชจัน แลสมเด็จพระมหาอุปโยราชให้ปรานีประนอมกัน แล้วจัดแจงการบ้านเมืองเสียให้เรียบร้อยโดยปรกติ เจ้าพระยายมราชกับนายทัพนายกองกราบถวายบังคมลาออกมา ถึงเมืองบัตบองแล้วคิดเห็นว่าถ้าจะมีหนังสือไปเชิญองค์สมเด็จพระอุไทยราชาธิราชจัน แลสมเด็จพระมหาอุปโยราชสงวนให้มาพร้อมกันที่เมืองบัตบอง แล้วจะได้ว่ากล่าวไกล่เกลี่ยจัดแจงการให้เรียบร้อยก็เห็นว่าจะหาไปไม่ จึงได้คิดจะยกลงไปถึงเมืองบรรทายเพ็ชร์ทีเดียว เพื่อจะว่ากล่าวให้พร้อมกันกับสมเด็จพระมหาอุปราชแลนักองค์ดวง แลพระยาพระเขมรผู้ใหญ่ผู้น้อย เจ้าพระยายมราชจึงได้บังคับให้พระ

ยาสุรสงคราม คุมไพร่พลพอสมควรลงเรือล่องไปทางทเลสาบก่อน เพื่อจะให้ไปแจ้งความแก่องค์สมเด็จพระอุไทยราชาธิราชจัน แลพระยาพระเขมร แลไพร่บ้านพลเมืองว่ากองทัพซึ่งยกออกมาครั้งนี้ ไม่ได้ประสงค์จะรบราฆ่าฟันรันดีเมืองเขมร เปนแต่รับพระราชโองการออกมา เพื่อจะว่ากล่าวไกล่เกลี่ยองค์สมเด็จพระอุไทยราชาธิราชกับสมเด็จพระมหาอุปโยราชพี่น้องซึ่งวิวาทกันนั้น ให้คืนดีกันเปนปรกติแล้วจัดแจงการบ้านเมืองเสียใหม่ให้เรียบร้อย มิให้พระยาพระเขมรในเมืองนอกเมืองถือแยกย้ายเปนสองพวกสามเหล่า พระยาสุรสงครามยกไปถึงท่ากะพงหลวง มีเขมรพวกองค์สมเด็จพระอุไทยราชาธิราชจัน มาคอยสกัดเอาปืนยิงห้ามไม่ให้ขึ้นบก พวกพระยาสุรสงครามก็มิได้ยิงตอบ โบกธงห้ามให้รอฟังคำประกาศก็หาฟังไม่ เอาปืนยิงไล่จนพระยาสุรสงครามถอยล่าไปหาแม่ทัพใหญ่ ฝ่ายองค์สมเด็จพระอุไทยราชาธิราชจัน เมื่อทราบว่ากองทัพในกรุงเทพมหานครยกออกไป ก็พานักมารดาครอบครัวบุตรภรรยาลงเรือล่องทิ้งบ้านเมืองเสียหนีไปเมืองญวน สมเด็จพระมหาอุปราชกับนักองค์ดวงผู้น้องห้ามปรามไว้ก็หาฟังไม่ มีองญวนคุมเรือญวนขึ้นมาหลายลำป้องกัน ภาองค์สมเด็จพระอุไทยราชาธิราชจันล่องลงไป สมเด็จพระมหาอุปราชกับนักองค์ดวง ด้วยเหตุที่ได้เกียจกันสมเด็จพระอุไทยราชาธิราชจันมิให้ไปนั้น ครั้นญวนพากันไปจนได้ก็มีความสดุ้งตกใจกลัวไภยแค่ญวน จึงภานักมารดาครอบครัวบุตร์ภรรยาบ่าวไพร่ หนีออกจากเมืองบรรทายเพ็ชร์ขึ้นมาหาแม่ทัพใหญ่ ขอให้ส่งเข้าไปกรุงเทพ ฯ จะได้เฝ้า

ทูลลอองธุลีพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว พระพุทธเลิศหล้านภาไลย จะกราบทูลความสมัคสวามิภักดิ์ ขอทำราชการฉลองพระเดชพระคุณในกรุงเทพ ฯ แล้ว ไม่สมัคอยู่ด้วยสมเด็จพระเรียม ณ เมืองบรรทายเพ็ชร์ เจ้าพระยายมราชแม่ทัพก็ได้ส่งสมเด็จพระมหาอุปราชกับนักองค์ดวงเข้าไปยังกรุงเทพ ฯ ตามสมัค แต่สมเด็จพระมหาอุปโยราชนั้น ยังให้ตั้งรั้งรออยู่ที่เมืองโพธิสัตว์ เอาใจเขมรไพร่บ้านพลเมืองว่าเจ้านายยังมีอยู่ แล้วเจ้าพระยายมราชจึงได้ยกลงไปเมืองบรรทายเพ็ชร์ ครั้งนั้นเขมรครอบครัวภากันลงเรือล่องลงไปเมืองญวน ตามองค์สมเด็จพระอุไทย-ราชาธิราชจันบ้าง เตรียมจะล่องไปบ้างเปนอันมาก เจ้าพระยายมราชได้ให้ประกาศห้ามปรามให้เขมรทั้งปวงขึ้นอยู่ตามภูมิลำเนา กองทัพเจ้าพระยายมราชก็ตั้งรักษาอยู่ที่เมืองบรรทายเพ็ชร์ ครั้งนั้นเมืองญวนยกขึ้นมาว่าแก่เจ้าพระยายมราชว่า นักองค์จันเจ้าเมืองเขมรไม่ได้เป็นขบถต่อใต้ฝ่าลอองธุลีพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวกรุงเทพมหานครดอก เป็นแต่วิวาทกันกับเจ้าน้องชาย ๆ เข้าไปฟ้องกล่าวโทษ ณ กรุงเทพ ฯ แล้วขอกองทัพออกมา นักองค์จันมีความตกใจกลัวจึงได้หนีไปพึ่งเมืองญวน ๆ ก็เปนเมืองมีพระราชไมตรีกับกรุงเทพ ฯ อยู่ใกล้เมืองเขมร จะภานักองค์จันเจ้าเมืองเขมรคืนมาเมืองบรรทายเพ็ชร์ ให้เจ้าพระยายมราชภาเจ้าน้องไปพร้อมกัน จะได้ช่วยกันว่ากล่าวไกล่เกลี่ยให้ดีกันเสียเป็นปกติบ้านเมืองเขมรซึ่งอยู่ในระหว่างเมืองญวนเมืองไทยเปนเมืองใหญ่ทั้งสอง จะได้อยู่เย็นเปนศุข แต่ก่อนเมืองเขมรเคยประพฤติอ่อนน้อมคำนบแก่เมืองไทยเมืองญวนอย่างไร ก็จะให้ประพฤติอยู่อย่างเดิม

(หมดฉบับเพียงเท่านี้)

เรื่องแผ่นดินเขมรเป็น ๔ ภาค

แผ่นดินเขมรเป็น ๔ ภาค คือส่วนที่โบราณเรียกว่าขอมแปรพักตร์ และจะว่าให้รู้ง่ายอีกอย่างหนึ่ง เขมรไทย คือเขตต์แขวงตั้งแต่ฝั่งน้ำปะคงข้างตะวันออกไปจนฝั่งข้างตะวันตกของทะเลสาบ ชื่อบ้านเมืองเหล่านี้เป็นชื่อไทยบ้างชื่อเขมรบ้าง เป็นสองชื่อทั้งไทยทั้งเขมรบ้าง อย่างเมืองฉะเชิงเทราเป็นชื่อเขมร เมืองแปดริ้วเป็นชื่อไทย เมืองประจิมเป็นชื่อเขมร เพราะอยู่ทิศตะวันตกของพระนครหลวง เมืองบางคางเป็นชื่อไทย เมืองนครนายกเป็นชื่อสันสกฤตเขมรตั้ง บ้านนาเป็นชื่อไทยด้วยนัยนี้ที่ต่าง ๆ เป็นตลอดไป เป็นชื่อไทยบ้างชื่อเขมรบ้าง คนที่อยู่ในเมืองเหล่านั้น ก็เป็นไทยบ้างเขมรบ้างปนกันมาแต่โบราณจนทุกวันนี้เหมือนอย่างเมืองนครเสียมราฐ ทุกวันเขมรเรียกว่านักกร แต่คำโบราณเขมรเรียกว่าเสียมเงียบบ้าง เสียมเรียบบ้าง ไทยเรียกว่าเสียมราฐ ตามคำเขมรโบราณ ก็คำนั้นแปลว่าเมืองไทยทำปลาแห้ง คือแต่ก่อนเป็นบ้านเมืองไทยทำปลาแห้งขาย อย่างเมืองฉะเชิงเทราที่ไทยเรียกว่าเมืองแปดริ้วนั้น เขมรก็มามีอยู่มากจนทุกวันนี้ ก็เมืองส่วนนี้ แต่ก่อนพงศาวดารลึกขึ้นไป กรุงมหานครของเขมรอยู่ที่นครหลวง ใกล้กับเมืองเสียมราฐ ซากเศษเมืองเก่าปราสาทราชฐานเหลืออยู่มากจนทุก

วันนี้ ก็เมื่อพวกไทยมีกำลังเจริญขึ้น ยกทัพไปรบกวนเนือง ๆ ทำให้บ้านแตกเมืองเสียเปนหลายครั้ง จนเจ้านายฝ่ายเขมรเห็นว่าเมืองนั้นอยู่ใกล้ไทยนัก อีกอย่างหนึ่งรังเกียจว่าเปนเมืองเก่า อาลัยของเจ้านายฝ่ายเขมรที่ตายแล้วซ้ำซากมา เปนผีสิงอิจฉาหึงหวงเจ้านายที่เปนชั้นใหม่ ๆ ให้ตายเร็ว ๆ ง่าย ๆ บ่อย ๆ นัก จึงล่าเลิกถอยไปเสียข้างใต้ ก็ในจังหวัดวงเขมรเจือไทยนี้ เมื่อใดไทยมีกำลังมาก ก็ครอบงำออกไปจนหมดบ้างไม่หมดบ้าง เมื่อไรเขมรมีอำนาจขึ้นก็ครอบงำเข้ามาจนถึงเมืองนครนายก เมืองปาจิม เมืองฉะเชิงเทรา ที่ไทยเรียกว่าบ้านนาบางคางแลแปดริ้วนั้นบ้าง ไพร่บ้านพลเมืองสองอย่างปะปนกันอยู่ดังนี้มานาน แต่จังหวัดขอมแปรพักตร์นี้ ได้ตกเปนของไทยทั้งสิ้นขาดทีเดียวจนเจ้านายฝ่ายเขมรหรือญวนก้ำเกินเข้ามาไม่ได้เลยทั้งสิ้น ตั้งแต่เมืองปัตบองเมืองนครเสียมราฐเข้ามาดังนั้นนั้น ตั้งแต่ต้นพระบรมราชวงศ์นี้ เมื่อปีขาล จัตวาศก จุลศักราช ๑๑๔๔ ตรงกับคริสตศักราช ๑๗๘๒ นั้นมาจนบัดนี้ ในเขตต์แขวงแผ่นดินขอมแปรพักตร์ที่ว่ามานี้ ไทยได้ไปตั้งบ้านตั้งเมืองลงใหม่หลายเมือง คือมงคลบุรี ศรีโสภณ วัฒนานคร อรัญญประเทศ ถึงเมืองปัตบอง เมืองเสียมราฐ แต่ก่อนก็ไม่มีป้อมแลกำแพง ฝ่ายไทยได้ไปสร้างขึ้นเกือบสามสิบปีมาแล้ว ส่วนนี้เปนส่วนที่ ๑

ส่วนที่ ๒ เรียกว่าเขมรป่าดง แผ่นดินแดนต่อนครหลวงนครธมขึ้นไปข้างเหนือ แลเปนเมืองอยู่บัดนี้ มีชื่อ ๓ คือ พุทไธสง ๑

สุรินทร์ ๑ สังข์ ๑ พุไทยสมันอีกเมือง ๑ แต่เป็นเมืองไม่มีคน ในเมืองเหล่านี้เขมรกับลาวปนกัน ยังเมืองพิมายอีกเมืองหนึ่งชื่อเป็นเขมร ปราสาทร้างของเขมรก็ยังมี แต่บัดนี้เป็นแต่เมืองลาวกับไทยอยู่ไม่มีเขมรเลย ก็เมืองเขมรป่าดงหรือเขมรลาวนี้เป็นของไทยขาดทีเดียวมานานแล้วไม่รู้ต้น ส่วนนี้เป็นส่วนที่ ๒

ส่วนตั้งแต่ฝั่งตะวันออกทะเลสาบไปแลฝั่งเหนือฝั่งใต้ของทะเลสาบเล็กน้อยจนสิ้นแขวงเมืองบัตบอง เมืองนครเสียมราฐนั้นด้วย คิดตั้งแต่แขวงเมืองโบสัด (โพธิสัตว์) แลเมืองกมปงสวายลงไป จนกระทั่งแยกทะเลข้ามที่พนมเปญ แลขึ้นไปตามลำน้ำจาม จนสิ้นแขวงเมืองสมบุกสมบูรณ์ ซึ่งต่อกับเมืองเชียงแตง เป็นเมืองลาว แลฝั่งทะเลใหญ่ตั้งแต่เมืองกะพงโสมลงไป จนกระทั่งเมืองพุไทยมาศ ส่วนเท่านี้เรียกว่าเขมรใหญ่บ้าง เรียกว่าเขมรละแวกบ้าง เจ้านายฝ่ายเขมรที่ทิ้งนครหลวงลงไปได้อยู่มา แลตั้งเมืองในที่ต่าง ๆ หลายแห่งหลายตำบล เมืองเหล่านี้มีชื่อเป็นเขมรล้วน ไม่มีชื่อไทยสืบมาแต่ก่อน เจ้านายฝ่ายเขมรบางทีก็ตั้งตัวเป็นใหญ่ ไม่ได้ขึ้นไทยขึ้นญวน บางทีก็อ่อนน้อมข้างไทยปฏิญญาว่าขึ้นแก่ไทยบ้าง บางทีก็อ่อนน้อมแก่ญวนปฏิญญาว่าขึ้นแก่ญวนบ้าง บางทีก็อ่อนน้อมอยู่ทั้งสองข้างบ้าง ไทยก็ดีญวนก็ดีเมื่อเวลาไรเจ้านายฝ่ายเขมรมาปฏิญญาว่าขึ้น ก็รับว่าเป็นเมืองขึ้นของตัว แต่ที่แท้ก็จับเข้าไม่ถนัดนักทั้งสองข้าง ถ้าข้างไหนจับหนักเข้า คือจะเอาให้ได้ดังใจ ก็คงเกิดวุ่นวายไปต่าง ๆ เป็นแต่ประคับประคองกล้อม ๆ

แกล้ม ๆ อยู่ จะกดเอาเป็นของตัวจริงอย่างส่วนที่ ๑ ที่ ๒ เป็นของไทยแท้ทีเดียวนั้นไม่ได้ ในส่วนนี้คนเป็นเขมรเป็นพื้นไปทั้งนั้น ชาติอื่นภาษาอื่นเข้าไปปะปนบ้างเล็กน้อย ส่วนนี้เป็นส่วนที่ ๓

ก็ยังอีกส่วนหนึ่งนั้น เรียกว่าเขมรญวนบ้าง เขมรใต้บ้าง เขมรจามบ้าง คือแผ่นดินเขมรตั้งแต่เมืองพนมเปญลงไป หรือข้างฝั่งทะเลตั้งแต่พุไทยมาศลงไปจนสุดแหลม บ้านเมืองเหล่านี้ คนเป็นเขมรบ้างญวนบ้าง แขกจามบ้าง ชื่อเมืองทั้งปวงก็มักเป็นสองชื่อ ชื่อเขมรชื่อ ๑ ชื่อญวนชื่อ ๑ เหมือนอย่างพนมเปญเป็นชื่อเขมร นามวันเป็นชื่อญวน โรงตำรีเป็นชื่อเขมร ได้หวินเป็นชื่อญวน มัจรุกเป็นชื่อเขมร โจดกเป็นชื่อญวน บรรทายมาศเป็นชื่อเขมร ฮ่าเตียนเป็นชื่อญวน ในเมืองเหล่านั้น ครั้งเจ้าองค์จันไปพึ่งญวนขึ้นแก่ญวน ตั้งเมืองพนมเปญ ที่ญวนเรียกว่านามวานเป็นเมืองหลวง ในส่วนนั้นทัพญวนตีเข้ามาเอาเป็นของญวนโดยมาก ถึงยามเมื่อเจ้านายฝ่ายเขมรเข้าข้างไทย ไทยได้ช่วยไปรบกับญวน ก็ได้ไปเพียงพนมเปญ ไม่ได้ไปต่อลงไปอีก ทางทะเลเมื่อไทยได้ไปรบ ก็ได้ไปเพียงบรรทายมาศแลโจดก ไม่ได้ไปต่อไปอีก เมืองบรรทายมาศที่เรียกว่าฮ่าเตียนนั้น แผ่นดินเจ้าตากสินก่อนพระบรมราชวงศ์นี้ไป ยกทัพเรือไปตีมาเป็นของไทยได้ แล้วตั้งเจ้าเมืองไว้เอาเป็นเมืองขึ้นของไทยสืบมา จนพระบรมราชวงศ์นี้เกือบ ๓๐ ปีมาแล้ว ครั้นภายหลังเจ้าเมืองที่ไทยตั้งไว้ตายลง เจ้าเวียดนามญ่าล่วงครั้งนั้นยังเป็นเจ้าอานัมก๊กอยู่ที่เมืองไซ่ง่อน เอาญวนมาตั้งเป็นเจ้าเมือง

เสีย แล้วมีหนังสือทูลขอเข้ามาว่า เมืองนั้นอยู่ไกลกรุงเทพ ฯ ถ้าเจ้าเมืองล้มตายลง ไม่มีใครว่ากล่าว ราษฎรก็เปนโจรผู้ร้ายรบกวนกันวุ่นวาย จะขอพระราชทานไปขึ้นแก่เมืองไซ่ง่อน ก็ครั้งนั้นเจ้าอานัมก๊กเพราะเป็นผู้ได้มาพึ่งพระเดชพระคุณอยู่ในกรุงเทพ ฯ นี้หลายปี เมื่อกลับออกไปอยู่เมืองไซ่ง่อน รบกับญวนฝ่ายเหนืออยู่นั้นก็ปฏิญญาว่าเป็นเมืองขึ้นกรุงเทพ ฯ จัดดอกไม้ทองเงินถวายอยู่ เพราะดังนั้นจึงโปรดพระราชทานยกให้ การบ้านเมืองในส่วนนั้น เป็นของเขมรเท่าใด เป็นของญวนเท่าใด ข้างไทยก็ไม่ได้ความถนัดเลย ส่วนนี้เป็นส่วนที่ ๔

ก็บัดนี้ฝรั่งเศสมาได้เมืองไซ่ง่อนแล้ว ก็ที่ในส่วนนั้นเท่าไรจะเป็นของฝรั่งเศส เท่าไรจะเป็นของญวน ข้างฝ่ายไทยก็ยังไม่ทราบถนัดเลย ฝรั่งเศสเข้ามาทำสัญญากับเจ้านายฝ่ายเขมร ๆ ยอมจะอยู่ในบำรุงฝรั่งเศส ฝ่ายไทยแต่แรกยังไม่สู้เข้าใจ ฝ่ายเขมรก็มาปฏิญญาว่าเป็นเมืองขึ้นไทยอยู่ เพราะไทยได้ทำนุบำรุงมานาน เจ้าแผ่นดินเขมรองค์ก่อนก็ดีองค์นี้ก็ดี ได้อยู่ในเมืองไทยมาแต่ก่อนนาน ไทยได้อุปถัมภ์ค้ำชูออกไปให้ได้เป็นเจ้า และบ้านเมืองเกิดวุ่นวาย ไทยได้ช่วยระงับในเร็ว ๆ เพราะการยังไม่สู้เข้าใจกันถนัด จึงคิดผิด ๆ ไปบ้าง พูดผิด ๆ ไปบ้าง บัดนี้ผู้ครองแผ่นดินฝ่ายไทย ปรึกษาเห็นพร้อมกันกับกงสุลฝรั่งเศสว่าเมืองเขมรที่เป็นส่วนที่สาม เรียกว่าเขมรใหญ่ เป็นที่ครอบครองของเจ้านายฝ่ายเขมรอยู่นั้น ถึงเจ้านายฝ่ายเขมรปฏิญญาว่าขึ้นไทยไทยก็จับไม่ถนัดว่าไม่ถนัด เหมือนอย่างส่วนที่ ๑ ที่ ๒ ที่ชนชิดเมือง

ไทยจนตกเป็นของไทยแท้ขาดมานานแล้วนั้นได้ ถ้าแม้นจะว่าเขตต์แดนที่เจ้านายฝ่ายเขมรครองอยู่นั้น เป็นเมืองขึ้นของไทย เมื่อต่อเขตต์แดนกับฝรั่งเศสที่มีเหตุเกี่ยวข้อง จะต้องมาต่อว่าแก่ไทย ไทยอยู่ไกลจะไปบังคับบัญชาว่ากล่าวความที่เกี่ยวข้องกับฝรั่งเศส เขมรก็จะทำตามบ้างไม่ทำตามบ้าง ก็จะเป็นความยากลำบากแก่ไทยแลฝรั่งเศสทั้งสองข้างเนือง ๆ ไปไม่รู้วาย อนึ่ง ข้างญวนเขาก็เถียงว่าเมืองเขมรส่วนที่ ๓ ที่เจ้านายฝ่ายเขมรครองอยู่นั้นเป็นเมืองขึ้นของเขา เพราะเจ้านายฝ่ายเขมรเคยไปพึ่งเขาอยู่หลายครั้งมาแต่ก่อน ถึงเมื่อมาพึ่งไทยก็ยังไปถวายบรรณาการอ่อนน้อมแก่เขาอยู่ ก็บัดนี้ญวนยอมยกเมืองฝ่ายใต้ให้แก่ฝรั่งเศสแล้ว ก็ยอมอำนาจในเมืองเขมรให้แก่ฝรั่งเศสด้วย เมื่อแต่ก่อนฝรั่งเศสยังไม่มาได้เมืองไซ่ง่อนนั้น เจ้านายฝ่ายเขมรถึงปฏิญญาว่าขึ้นแก่ไทยแล้ว ก็ยังมาปรับทุกข์กับไทย ว่าเมืองเขมรอยู่ใกล้ญวนนัก อยู่ไกลไปแต่เมืองไทย ต้องอาศัยค้าขายกับเมืองญวน ถ้าไม่ไปอ่อนน้อมต่อเมืองญวน จะไปค้าขายในแผ่นดินญวนที่อยู่ใกล้ก็ยาก ก็จะต้องรบกวนกันไปไม่รู้วาย จะขอให้ไทยยอมให้เขมรแต่งบรรณาการไปถวายอ่อนน้อมต่อเมืองญวนเสีย เพื่อจะได้ค้าขายกับเมืองญวนสะดวก ฝ่ายไทยก็เห็นจริงด้วยเขมร จึงยอมให้เขมรไปบรรณาการเมืองญวน สามปีครั้งหนึ่ง เขมรก็ได้รับชื่อตั้งแลดวงตราสำหรับตำแหน่งมาแต่เมืองญวนด้วย การเรื่องนี้เป็นจริง การนั้นฉันใด ถึงครั้งนี้เมืองเขมรส่วนใหญ่ที่เจ้านายฝ่ายเขมรครอบครองอยู่นั้น ก็มีเขตต์แดนต่อติดตั้งอยู่ใกล้กับเมืองเป็น

ของฝรั่งเศส มากกว่าใกล้ข้างไทย โดยถ้าฝรั่งเศสจะยอมให้เป็นเมืองขึ้นข้างไทย ๆ ก็ต้องเป็นเหมือนนายประกันเจ้านายฝ่ายเขมรนั้นอยู่ ถ้าไปผิดอะไรกับฝรั่งเศส ไทยก็จะพลอยผิดด้วย จะช่วยเถียงแทนก็ยาก เพราะเป็นการไกลตา จะบังคับบัญชาก็ไม่สู้ถนัดนัก เหมือนเมืองขึ้นชั้นในที่ใกล้ชิด เพราะฉะนั้น เมื่อฝรั่งเศสจะรับทำนุบำรุงเจ้านายฝ่ายเขมร ไทยก็ยอม ด้วยคิดเห็นตามเหตุผลที่ควรจริง ๆ เพราะฝรั่งเศสมีอำนาจมาก จะบังคับบัญชาเมืองเขมรที่อยู่ใกล้ได้มากกว่าไทยที่อยู่ไกลแลมีอำนาจน้อย เมืองฝรั่งเศสกับไทยก็เป็นไมตรีกันอันสนิทไม่มีความผิดต่อกันเหมือนอย่างเมืองญวน บัดนี้ผู้ครองแผ่นดินฝ่ายไทยกับกงสุลฝรั่งเศสปรึกษากันตกลงทำใบยอมกันแล้ว ว่าให้เมืองเขมรซึ่งเป็นส่วนที่ ๓ ที่ ๔ ออกชื่อมานั้นอยู่ในทำนุบำรุงฝรั่งเศส ไทยจะไม่ล่วงว่าล่วงกล่าวอะไรแก่เจ้านายแลผู้ครองเมืองเขมรเลย จะคงรักษาแต่ส่วนที่ ๑ ที่ ๒ ซึ่งชิดแลเป็นของไทยมานานแล้ว แลได้ไปสร้างบ้านสร้างเมืองลงไว้ เป็นแต่ให้เจ้านายฝ่ายเขมรมาคำนับแก่ไทยฝ่ายหนึ่ง ฝรั่งเศสฝ่ายหนึ่ง ให้สมควรแก่เกียรติยศเมืองใหญ่ การทำนุบำรุงเจ้านายฝ่ายเขมรนั้น เป็นธุระของฝรั่งเศส การปรึกษาตกลงกันด้วยเหตุผลดังนี้.

การชักธงเป็นเครื่องหมายในที่ประทับ*

แต่ก่อนจะเสด็จลงไปพระตำหนักน้ำก็บัตรหมาย ให้เจ้าพนักงานนายอำเภอแลตำรวจ ห้ามคนมิให้แจวเรือพายเรือขึ้นล่องไปที่หน้าพระ-ตำหนัก แต่นี้สืบไปเมื่อหน้าถ้าเสด็จลงไปพระตำหนักน้ำเป็นราชการเร็วไม่ทันบัตรหมายให้เจ้าพนักงานรู้ทั่วกัน จะโปรดเกล้า ฯ ให้ชักธงจอม-เกล้าขึ้นไว้บนเสาธงริมพระตำหนักน้ำ ให้รู้ว่าเสด็จประทับอยู่พระตำหนักน้ำ ห้ามมิให้เรือเจ้าต่างกรมเจ้ายังมิได้ตั้งกรมเรือข้าราชการเรือราษฎรแจวพายขึ้นล่องผ่านไปหน้าพระตำหนักน้ำ ให้นั่งแล้วพายหลีกข้ามไปริมฝั่งตะวันตก ถ้าแลจะเสด็จลงเรือพระที่นั่งบตจะให้มีธงปักไว้ในเรือพระที่นั่งบตเป็นสำคัญขึ้นล่องไปในทางชลมารค แล้วให้เรือต่างกรมแลเรือเจ้ายังมิได้ตั้งกรม แลเรือข้าราชการเรือราษฎรจอดหยุดแอบเข้าเรียบริมฝั่ง อย่าให้เรือแจวเรือพายขึ้นล่องต่อไปเป็นอันขาด ถ้าแลเรือพระที่นั่งบตพ้นไปแล้ว จึงให้เจ้าต่างกรมยังมิได้ตั้งกรม แลเรือข้าราชการเรือราษฎรทั้งปวงนั้นแจวพายขึ้นล่องไปตามรับสั่ง ฯ

---

* จากหมายรับสั่ง เดือน ๙ ปีมะเมีย สัมฤทธิศก ห้ามคนพายเรือแจวเรอผ่าน.

เรื่องตั้งกงสุลปรุศเสียน*

สมเด็จพระปรเมนทรมหามกุฎพระจอมเกล้าเจ้ากรุงสยาม ซึ่งเปนพระเจ้าแผ่นดินใหญ่ที่ ๔ ในพระบรมราชวงศ์นี้ แลเปนเจ้าเปี่นใหญ่ได้ครอบครองพระราชอาณาจักรสยามราษฎร์ แวดล้อมด้วยนานาประเทศราช ชนบทต่าง ๆ ทุกทิศ คือ ลาวโยน ลาวเฉียง ในทิศพายัพแลอุดร ลาวกาว แลทิศอีสานจนบูรพ์กัมพูชาเขมร แต่บูรพ์จนอาคเณย์ เมืองมลายูเปี่นอันมาก แต่ทิศทักษิณจนหรดีแลบ้านเมืองกะเหรี่ยงบางเหล่า แต่ทิศประจิมจนพายัพแลข่าของ แลชาติต่าง ๆ อื่น ๆ อีกเปี่นอันมาก ขอประกาศความแสดงราชการอันนี้มาแก่ท่านทั้งปวง หรือท่านผู้หนึ่งผู้ใดที่จะได้อ่านแลฟังคำประกาศนี้ ดังนี้

ชาวแผ่นดินปรุศเสียน กับชาวสยาม แต่ก่อนหารู้จักกันไม่แต่โบราณมา ครั้นเมื่อในแผ่นดินบัจจุบันนี้การค้าขายต่างประเทศในแผ่นดินสยามมีความเจริญขึ้น ด้วยมีสัญญากับนานาประเทศ ซึ่งมาค้าขายแต่ยุโรปแลอเมริกา จึงมีชนปรุศเสียนแลเยอรมันเข้ามาตั้งค้าขายอยู่บ้าง พาเรือกำปั่นใช้ธงปรุศเสียนแลเยอรมันบรรทุกสินค้าเข้ามาขายแลรับซื้อสินค้าฝ่ายสยามออกไปบ้าง แต่สัญญาในระหว่างสยามกับปรุศเสียนแลเยอรมันนี้ยังไม่มีต่อกัน ก่อนปีระกาตรีศกศักราชสยาม ๑๒๒๓ ตรง

---

* จากประกาศตั้งกงสุลปรุศเสียนในรัชกาลที่ ๔ ณ วันศุกรเดือน ๓ ขึ้น ๑๕ ค่ำ ปีชวดฉศก

กันกับคริสตศักราช ๑๘๑๖ ขึ้นไป ถึงยังไม่มีสัญญาต่อกันดังนั้น ผู้ครองแผ่นดินฝ่ายสยาม ก็ได้อนุเคราะห์ชนชาวเมืองปรุศเสียนแลเยอรมันนี้ ซึ่งเข้ามาอยู่ในแผ่นดินสยาม แลเรียกภาษีแลค่าธรรมเนียมแต่เรือปรุศเสียนแลเยอรมัน โดยอาการคล้ายกันกับอย่างซึ่งได้อนุเคราะห์แก่ แลเรียกแต่ลูกค้าชาวยุโรปพวกอื่น ซึ่งได้ทำสัญญากับผู้ครองแผ่นดินฝ่ายสยามแล้ว ไม่ได้ข่มเหงชาวปรุศเสียนแลเยอรมันให้เกินอย่างอนุเคราะห์แก่ แลเรียกแต่พวกเมืองที่มีสัญญาแล้วนั้นไป เมื่อปีมะเส็งนพศก ศักราช ๑๒๑๙ ตรงกันกับคริสตศักราช ๑๘๕๗ ทูตฝ่ายสยามขึ้นไปเมืองลอน-ดอน ได้พบแลมีเคารพรู้จักแลเห็นเจ้านายฝ่ายแผ่นดินปรุศเสียน ซึ่งไปในเมืองลอนดอนครั้งนั้น ด้วยเหตุนี้ เงาความไมตรีในระหว่างชาวสยามกับปรุศเสียนก็มีขึ้น ครั้นปีระกาตรีศก ศักราช ๑๒๒๓ ตรงกันกับคริสตศักราช ๑๘๖๑ สมเด็จพระเจ้ากรุงปรุศเสียน จึงแต่งให้กอนเออเลนเบิดเป็นทูตผู้ถือรับสั่ง เข้ามาขอทำสัญญาในกรุงเทพพระมหานครนี้ด้วยทางพระราชไมตรีแลการค้าขายในระหว่างสยามแลปรุศเสียนเข้ากับเมืองเยอรมันนี ๒๑ พวก[๑] เพื่อความเจริญแก่บ้านเมืองทั้ง ๒ ฝ่าย สัญญาแล้วเสร็จลงวันศุกร เดือน ๓ ขึ้น ๘ ค่ำ ปีระกาตรีศก ศักราช ๑๒๒๓ เป็นวันที่ ๗ ในเดือนเฟปรุวารี ในปีมีคริสตศักราช ๑๘๖๒ แล้วเปลี่ยนให้เป็นอันสำเร็จ ณ วันจันทร์ เดือน ๖ แรม ๓ ค่ำ ปีชวดฉศก ศักราช ๑๒๒๖ เป็นวันที่ ๙ ของเดือนเม คริสตศักราช ๑๘๖๔ ในข้อสัญญาที่

๑. คือประเทศในเยอรมนีที่เข้ากันในการเก็บภาษีเป็นอย่างซอละฟะรีนะ

ทำนั้นว่าด้วยจะตั้งกงสุลมีว่าไว้ในข้อ ๒ ว่ายอมให้ตั้งกงสุลด้วยกันทั้ง ๒ ฝ่ายดังนี้ ว่าสมเด็จพระเจ้าแผ่นดินทั้ง ๒ ฝ่ายที่ได้ทำสัญญานี้ มีอำนาจที่จะตั้งกงสุลเยเนราล แลกงสุล แลไวซะกงสุล แลผู้ว่าการแทน กงสุลในเมืองชายทะเล แลเมืองต่าง ๆ ประเทศทั้ง ๒ ฝ่ายนั้นได้ กงสุลเหล่านี้จะต้องนับถือให้มีอำนาจทั้งที่ยกเว้นในประเทศ ที่เขาจะไปอยู่นั้น ตามที่ให้แล้วหรือตามที่ยังจะยอมให้แก่กงสุล ประเทศอื่น ๆ อันเป็นตำแหน่ง เดียวกันที่เป็นไมตรีกันแล้ว แลจะเป็นไมตรีกันต่อไป ภายหน้าอย่างไร จะให้เหมือนกัน แต่ราชการในตำแหน่งกงสุลเหล่านี้จะไม่ จับทำการของตัวก่อนได้รับหนังสือเอกษกวาเตอร์ คือหนังสือที่ประเทศที่กงสุลจะไปอยู่ยอมรับให้ว่าการ กงสุลจึงจะว่าได้ ประเทศดอยชะทั้งหลายที่ เข้าในสัญญานี้ จะตั้งผู้ว่าการกงสุลคนหนึ่งสำหรับเมืองหนึ่งเป็นเมืองชายทะเล หรือเมืองชั้นในก็ได้ แต่ในตำบลเหล่านั้นที่เขาจะตั้งกงสุลเยเนราล หรือกงสุล เขาจะตั้งไวซะกงสุล หรือผู้ว่าการแทนกงสุล อีกคนหนึ่งก็ได้ จะได้ทำการแทนกงสุลเยเนราลหรือกงสุล เมื่อเขาจะไม่อยู่หรือมีเหตุว่าการเองไม่ได้ กงสุลเยเนราลแลกงสุลจะตั้งไวซะกงสุลหรือผู้ว่าการแทนกงสุลก็ได้ด้วย อนึ่งการซึ่งจะเป็นประโยชน์แก่คนทั้งสิ้น ที่อยู่ในบังคับประเทศดอยชะต่าง ๆ ที่เข้าในสัญญานี้กงสุลจะรักษาดูแลเอาไว้ ใต้บังคับของกงสุล แม้คนเหล่านั้นจะมาก็ดีหรือจะอาศัยอยู่ในประเทศสยาม ก็ดี ผู้ว่าการ กงสุล นั้นจะ ต้อง ประพฤติ ตาม ข้อความ ใน หนังสือ สัญญานี้ ทั้งสิ้น แลบังคับให้ชาวประเทศดอยชะต่าง ๆ นั้นประพฤติไปตามด้วย ผู้ว่าการ

กงสุลนั้นจะต้องประกาศแลช่วยให้สำเร็จไปได้ ข้อสัญญาแลไขข้อสัญญาทั้งสิ้นซึ่งตั้งไว้แล้วบัดนี้หรือซึ่งจะตั้งในเบื้องหน้า ให้คนในบังคับดอยชะต่าง ๆ นั้นรักษาไว้เพื่อจะบังคับการงานของเขา แลเพื่อเขาจะได้ประพฤติตามกฎหมายแผ่นดินสยาม ถ้าผู้ว่าการกงสุลฝ่ายประเทศดอยชะนั้นไม่อยู่ชาวประเทศดอยชะต่าง ๆ ที่เข้าในสัญญานี้ อันจะมาหรือจะอาศัยอยู่ในประเทศสยามนี้ จะไปพึ่งให้กงสุลประเทศอื่น อันเป็นไมตรีกันกับประเทศของตนช่วยธุระก็ได้ หรือจะพึ่งเจ้าพนักงานฝ่ายไทยในตำบลนั้นให้ช่วยธุระก็ได้ เจ้าพนักงานฝ่ายไทยในตำบลนั้นก็เอาธุระให้มีผลประโยชน์ตามหนังสือสัญญานี้

ว่าเพราะในหนังสือสัญญามีอยู่ ว่าให้ผู้ครองแผ่นดินสยาม ตั้งกงสุลฝ่ายสยามไว้ในท่าบ้านเมืองเป็นของปรุศเสียนแลเยอรมัน ก็ตั้งแต่สัญญาเสร็จแล้ว ข้างผู้ครองแผ่นดินฝ่ายปรุศเสียนแลเยอรมันก็ยังหาได้ตั้งกงสุลฝ่ายปรุศเสียนแลเยอรมันไว้ในกรุงเทพฯ นี้ไม่

เมื่อมีการงานถ้อยความสิ่งใด จะมีข้อสงสัยต้องปรึกษาด้วยธุระของเรือแลคน ซึ่งขึ้นอยู่ในอำนาจเยอรมันแลปรุศเสียนก็จะต้องเขียนหนังสือส่งไปถึงเสนาบดีในเมืองปรุศเสียน ก็ผู้จะรับส่งหนังสือ ปรึกษาหารือไต่ถามแลฟังความที่ควร แทนผู้ครองแผ่นดินฝ่ายสยาม ในแผ่นดินปรุศเสียนยังหามีไม่ ควรจะตั้งผู้หนึ่งผู้ใดให้เป็นกงสุลฝ่ายสยามในแผ่นดินปรุศเสียน เป็นผู้อยู่ต่อหน้าแทนผู้ครองแผ่นดินสยามสักนายหนึ่งก็ดี

จึงเราพระเจ้ากรุงสยามกับเสนาบดี ได้ปรึกษาพร้อมกันเห็นว่า มิสเตอร์อามากวาร์ดเปนชนชาวปรุศเสียนได้เคยเข้ามาอยู่ในกรุงเทพ มหานครนี้ แลรู้จักคุ้นเคยกับเราพระเจ้ากรุงสยามแลเสนาบดีในแผ่นดิน สยามมานาน แลก่อนเอวเลนเบิคราชทูตเมืองปรุศเสียนก็ได้มีหนังสือมาถึงเราพระเจ้ากรุงสยาม ทำให้แน่ใจว่ามิสเตอร์อามากวาร์ด เปนคนควรนับถือเชื่อแลไว้ใจอยู่ เพราะฉะนั้นควรจะตั้งเปนกงสุลฝ่ายสยาม รับธุระอยู่แทนผู้ครองแผ่นดินสยาม อยู่ที่เมืองเบอรลนในแผ่นดิน ปรุศเสียนได้ บัดนี้เราพระเจ้ากรุงสยามตั้งความเชื่อความไว้ใจ ในมิสเตอร์อามากวาร์ดนั้นแล้ว ขอประกาศมาให้ท่านทั้งปวงรู้ด้วยคำประกาศนี้ซึ่งได้ ประทับพระราชลัญจรตามตำแหน่ง แลพระราชลัญจกรพิเศษ เฉพาะสำหรับเราพระเจ้ากรุงสยาม แลราชหัตถเลขาของเราพระเจ้ากรุงสยามเปนสำคัญ ขอตั้งมิสเตอร์อามากวาร์ดให้เปนกงสุลฝ่ายสยาม มีฐานันดรนามตาม ภาษาสังสกฤต โดยอย่างธรรมเนียมสยามว่า หลวงสยามยศบาลกงสุลฝ่ายสยาม เราพระเจ้ากรุงสยามให้อำนาจอันเต็มแก่มิสเตอร์อามากวาร์ดหลวง สยาม-ยศบาล เพื่อจะรับราชการในตำแหน่งกงสุลฝ่ายสยามตามกฎหมาย เอน-เตอรมาแชนานลอก็ดี แลกฎหมายสำหรับเมืองปรุศเสียนนั้นก็ดี เสมอไปตลอดเวลาความชอบใจของเราพระเจ้ากรุงสยามบัดยุบันนี้ หรือผู้จะสืบพระราชวงศานุวงศ์ แลสืบราชอิสริยยศต่อไปภายหน้า แลตลอดเวลาอายุหรือความชอบใจของมิสเตอร์อามากวาร์ดนั้นเอง

เมื่อใดมีสำคัญอื่น สำแดงความชอบใจอย่างอื่นแห่งเราพระ เจ้ากรุงสยามบัดนี้ก็ดี แห่งผู้สืบพระราชวงศานุวงศ์แลราชอิสริยยศใน ภาย

หน้าก็ดี มีพระราชลัญจกรสำหรับแผ่นดินสยามประทับไปสำแดงให้เห็นให้ได้ยินจนเชื่อได้ หรือเมื่อใดอายุมิสเตอร์อามากวาร์ดนั้นสิ้น หรือเมื่อใดมิสเตอร์อามากวาร์ดนั้นไม่พอใจจะรับการกงสุลฝ่ายสยามสืบไปลาออกเสียจากที่ เมื่อนั้นอำนาจที่ยอมมาสำคัญฉบับนี้ชื่อว่าระงับไป เมื่อมิสเตอร์อามากวาร์ดนั้นตั้งอยู่ในอำนาจนี้ เมื่อจะไม่อยู่ในเมืองเบอรลินหรือบ่วยไข้ไม่อุสาหะประการใด มอบหมายให้ผู้อื่นรับธุระทำแทนไปผู้นั้นก็ให้มีอำนาจเปนดังกงสุลทำแทนไปได้กว่าจะมีสำคัญฉบับอื่น ซึ่งเราพระเจ้ากรุงสยาม หรือผู้สืบราชวงศานุวงศ์ แลสืบราชอิศริยยศในภายหน้า จะให้ไปตั้งผู้นั้นหรือผู้อื่นเปนที่กงสุลต่อไป อำนาจกงสุลจึงจะตกอยู่แก่ผู้อื่นมีชื่อในสำคัญฉบับอื่นนั้นเมื่อนั้น

บัดนี้มิสเตอร์อามากวาร์ด หลวงสยามยศบาลกงสุลฝ่ายสยามชอบใจจะให้มีผู้ช่วยราชการ หรือเสมียนผู้เขียนหนังสือขึ้นอีกนายหนึ่งหรือสองนายด้วย ถ้าความต้องการจะพึงมีประการใดแล้ว ก็ควรให้มิสเตอร์อามากวาร์ด หลวงสยามยศบาลกงสุลฝ่ายสยาม มีหนังสือมาหารือเรียบเรียงกับเจ้าพระยาพระคลัง ผู้ว่าการต่างประเทศฝ่ายสยามเทอญ

เมื่อหลวงสยามยศบาล รับราชการเปนกงสุลอยู่เมืองเบอรลินในแผ่นดินปรุศเสียนนั้น ให้มีหนังสือโต้ตอบไปมากับเจ้าพระยาพระคลังเสนาบดีผู้ว่าการต่างประเทศฝ่ายสยามจงเนือง ๆ ในเวลาแลช่องโอกาสอันควร สั่งสนทนาหารือให้เข้าใจในขนบราชการที่จะต้องตามประสงค์ เมื่อเจ้าพระยาพระคลังมีคำสั่งไปประการใด ถ้าเห็นชอบด้วยราชการ ก็จง

ทำตามทุกประการ ถ้ายังมีความสงสัยไม่เข้าใจชัด หรือเห็นว่าเป็นอันข้องขัดแก่กฎหมาย แลอย่างธรรมเนียมในเมืองเบอรลิน ก็ให้มีหนังสือชี้แจงมาให้ถ้วนถี่ แลไต่ถามหารือเอาความให้ละเอียดเข้าใจได้แล้ว จึงทำตามคำสั่ง แลให้หลวงสยามยศบาลกงสุลฝ่ายสยามเมืองเบอรลิน คอยฟังถ้อยคำผู้ครองแผ่นดินปรุศเสียน จะว่ากล่าวด้วยเหตุผลประการใดเกี่ยวข้องมาในแผ่นดินสยาม ก็ให้มีหนังสือแจ้งความมาถึงเจ้าพระยาพระคลังคอยฟังคำตอบ ถ้าได้ความประการใดแล้วจงนำไปแจ้งความแก่ผู้ครองแผ่นดินปรุศเสียนเถิด

หรือการใดๆ ในแผ่นดินสยาม หลวงสยามยศบาลกงสุลฝ่ายสยามเข้าใจเป็นแน่ เพราะได้รู้แต่เจ้าพระยาพระคลังแต่เดิมแล้ว จะโต้ตอบแก่ผู้ครองแผ่นดินปรุศเสียน ทันคำถามหารือทีเดียวก็ได้ แต่ถ้าผู้ครองแผ่นดินปรุศเสียนจะว่ากล่าวให้ยินยอมอำนวยตาม ในข้อความใดๆแทนผู้ครองแผ่นดินฝ่ายสยาม ต้องมีใบบอกมาหารือเจ้าพระยาพระคลังก่อนต่อได้บังคับโดยเฉพาะไปแต่เจ้าพระยาพระคลัง จึงยอมลงเป็นอันขาดได้ อนึ่ง การใด ๆ ในเมืองอื่น ๆ ในแผ่นดินยุโรป ที่อยู่ใกล้เคียง ผู้ครองแผ่นดินนั้น ๆ จะว่าประการใด เป็นการเกี่ยวข้องกับด้วยแผ่นดินสยามหลวงสยามยศบาลกงสุลฝ่ายสยามได้ทราบความแล้ว จงบอกมาให้เจ้าพระยาพระคลังทราบด้วย

ถ้าเราพระเจ้ากรุงสยาม หรือเสนาบดีผู้ครองแผ่นดินสยาม จะมีความต้องประสงค์สิ่งใด ๆ ในเมืองปรุศเสียนแลเยอรมันนีหรือที่อื่น ๆ

จะสั่งให้หลวงสยามยศบาลกงสุลฝ่ายสยาม จัดซื้อจัดหามาก็ให้ช่วยรับเป็นธุระด้วย แต่การสั่งจะเป็นการสั่งแท้ต่อได้หนังสือสั่งเฉพาะเป็นสำคัญไปทุกครั้ง แต่เจ้าพนักงานฝ่ายสยามจึงเป็นสั่งแท้ คิดเอาเงินแต่ผู้ครองแผ่นดินฝ่ายสยามได้

ขอให้สิ่งซึ่งเป็นประธานแก่สกลโลกจงอนุเคราะห์รักษา มิสเตอร์อามากวาร์ด หลวงสยามยศบาลกงสุลฝ่ายสยาม ให้มีความสุขสวัสดิ์ทุกประการเทอญ

ประกาศนี้ส่งมาแต่ท้องพระโรงหลวงพระที่นั่งอนันตสมาคม บรมมหาราชวัง ณ กรุงรัตนโกสินทรมหินทรายุธยา บางกอก ณ วันศุกร เป็นดิถีที่ ๑๕ ในข้างขึ้นของจันทรมาสชื่อมาฆ เป็นเดือนที่ ๓ แห่งฤดูหนาวมาในปีชวดฉศก ศักราชโทรสยาม ๑๒๒๖ ตรงกันกับกำหนดสุริยคติกาล เป็นวันที่ ๑๐ ของเดือนเฟปรุวารี ในปีมีคริสตศักราช ๑๘๖๕ เป็นปีที่ ๑๕ หรือเป็นวันที่ ๕๐๒๑ ในรัชกาลปัตยุบันของเรา พระเจ้ากรุงสยามนี้.

สำเนาตราตั้งกงสุลสยาม ณะ กรุงปารีศ*

สมเด็จพระปรเมนทรมหามกุฎ พระจอมเกล้าเจ้ากรุงสยาม ซึ่งเปนพระเจ้าแผ่นดินใหญ่ที่ ๔ ในบรมราชวงษนี้ แลเปนเจ้าเปนใหญ่ได้ครอบครองพระราชอาณาจักรสยามราษฎร แวดล้อมด้วยนานาประเทศราชชนบทต่าง ๆ ทุกทิศ คือลาวโยนลาวเฉียงในทิศพายัพแลอุดร ลาวกาวแต่ทิศอิสาณจนบูรพ์ คำโพชาเขมรแต่บูรพ์จนอาคเณย์ เมืองมลายูเปนอันมากแต่ทิศทักษิณจนหรดี แลบ้านเมืองกะเหรี่ยงบางเหล่าแต่ทิศประจิมจนพายัพ แลข่าชองแลชาติต่าง ๆ อื่น ๆ อีกเปนอันมาก ขอประกาศความสำแดงราชการอันนี้มาแก่ท่านทั้งปวง ฤๅท่านผู้หนึ่งผู้ใดที่จะได้อ่านแลฟังคำประกาศนี้ ว่าความรู้จักเปนไมตรีกันเปนในรวางชาวแผ่นดินฝรั่งเสศแลแผ่นดินสยามได้บังเกิดมีแล้วมาสิ้นกาลนานกว่า ๒๐๐ ปี แต่ชาวสยามโบราณนั้นไม่เข้าใจไม่เชื่อไม่ร่ำเรียน ในวิชาแผนที่แผ่นดินก็หารู้จักชาวยุโรปเมืองต่าง ๆ โดยประจักษเปนแผนกไม่ เพราะแต่เดิมชาวสยามได้รู้จักกับพวกลูกค้าชาวอินเดียก่อน นับถือเชื่อถ้อยคำแนะนำของพวกลูกค้าชาวอินเดีย ก็พวกชาวอินเดียครั้งนั้น เรียกชาวยุโรปซึ่งมาค้าขายในเทลอินเดียนี้ คือ ฝรั่งเสศ โปรตุเกศ สปานิศ

---

* คัดจากหนังสือวชิรญาณเล่ม ๒ ฉบับ ๒ จำนวนเดือน ๑๒ ปี ๑๒๔๖ หน้า ๑๒๓—๑๓๓ อักขรวิธีคงตามฉบับเดิม

สารดิเนีย คริศฮอลันเดอ แลอื่น ๆ ว่าฝรั่งเสียหมด ชาวแผ่นดินจีนอินเดียนี้ ทั้งพม่า มอญ ไทย ลาว เขมร บันดาที่เชื่อถือพูดตามถ้อยคำชาวอินเดีย ก็พลอยเรียกชาวยูโรปทั้งปวงว่าฝรั่งไปเสียหมดด้วย ๆ การซึ่งเปนดังอนุมานดู เห็นว่าชาวอินเดียแต่แรกรู้จักกับชาวยูโรป จะรู้จักกับพวกฝรั่งเสศก่อนกว่าทั้งปวง ครั้นภายหลังได้เหนชาวยูโรปเมืองอื่น ๆ มีรูปพรรณ์ศรีสันฐานคล้ายฝรั่งเสศก็พลอยเรียกฝรั่งไปหมด ถึงภายหลังรู้โดยวิเสศตามชื่อเมืองต่าง ๆ ออกไปได้ก็เพราะความรู้ภายหลังแลจะพึ่งการเลอียดนั้นก็น้อย คนมากก็ชักโยงคนน้อยตัวพูดตามไปเพราะฉะนั้นชาวแผ่นดินจีนอินเดียทั้งปวง ฤๅคฤศตางทั้งปวงว่าฝรั่งอยู่จนทุกวันนี้ เหมือนกับจีนโดยมากเรียกชาวยูโรปทั้งปวงว่าฮอลันเดอ ซึ่งเปนดังนั้นก็เหนจะเปนด้วยรู้จักพวกฮอลันเดอฤๅดังก่อนเหมือนอย่างเช่นว่ามานั้นแล

เหมือนชาวยูโรปต่าง ๆ ที่เรียกว่าฝรั่งได้มีไมตรีกับชาวสยามจนได้เข้ามาค้าขายแลตั้งอยู่บ้างในแผ่นดินสยามล่วงมาแล้วหลายปี หลายชั่วพระเจ้าแผ่นดินมา ชาวยูโรปพวกนั้นบางคนอยู่ในแผ่นดินสยามนานได้ภรรยาเปนชาวสยามมีบุตรหลานสืบต่อลงมาหลายชั่วอายุศม์ ครั้นเมืองเดิมมีการวุ่นวายด้วยศึกสงครามเปลี่ยนเจ้าผลัดนายไป แลเรือไปมาก็ห่างเหินจะพึ่งผู้ครองเมืองเดิมของตนไม่ได้ ก็เข้ายอมตัวเปนผู้ขึ้นในพระราชอาณาจักรฝ่ายสยาม ทำราชการเปนทหารบ้างเปนหมอรักษาแผลบ้าง

ฤๅบุตรหลานสืบลงมารู้แต่ภาษาสยาม ไม่รู้ภาษาแลหนังสือของคนเดิมที่เปนต้นตระกูลของตัว ก็กลายเปนชาวสยามไปโดยมากทั้งรูปพรรณสัน-ฐานยังปรากฏอยู่ แต่ที่ถือสาสนาคฤศตางเปนสำคัญ คฤศตางเช่นนี้นั้นมีอยู่ในเมืองพม่าเมืองมอญเมืองเขมร ใกล้เคียงกับแผ่นดินสยามเปนอันมากคล้ายกัน เมื่อครั้งศักราชสยามได้ ๑๐๒๑ ปีมีเศษ ตรงกันกับใกล้ถึงเสนตารีที่ ๑๗ ในคฤศต์ศักราช คือ ๑๖๐๐ ปีมีเศษ เปนคราวรัชกาลพระเจ้ากรุงสยาม ทรงพระนามสมเด็จพระนารายณ์มหาราช ตรงกับเวลาพระเจ้ากรุงฝรั่งเสศ ทรงพระนามสมเด็จพระเจ้าลูวิศที่ ๑๔ ครั้งนั้นมีชาวยูโรปผู้หนึ่งชื่อ คอนสตันตินฝอลกอง (Constantin Phaulcon) ได้เข้ามาอยู่ค้าขายในกรุงศรีอยุทธยาราชธานีแผ่นดินสยามช้านาน จนเข้าใจชำนิชำนาญในภาษาแลหนังสือแลขนบธรรมเนียมฝ่ายสยาม แลได้รับอาษาพระเจ้าแผ่นดินแนะนำในการช่างแลการอื่นต่าง ๆ ซึ่งจะสำเร็จด้วยปัญญาแลความรู้อย่างยูโรปให้ชอบพระไทย แลสมพระราชประสงค์พระนารายณ์มหาราช พระเจ้าแผ่นดินสยามเปนหลายประการ พระสมเด็จเจ้าแผ่นดินสยามโปรดปราน พระราชทานรางวัลแล้วตั้งให้เปนขุนนางในตำแหน่ง มีอำนาจบันดาศักดิ์ได้รับพระราชทานเบี้ยหวัดสมควรแลเจริญขึ้นโดยลำดับจนภายหลัง สมเด็จพระเจ้าแผ่นดินโปรดตั้งให้เปนเจ้าพระยาวิชเยนทราธิบดีว่าที่สมุหนายก Vijayendradhipaty คือเปนใหญ่ในกรมขึ้นพลเรือนทั้งปวงแลหัวเมืองฝ่ายเหนือ เจ้าพระยาวิชเยนทรา-

ธิบดีผู้นี้ ได้กราบทูลแนะนำสมเด็จพระนารายน์มหาราชให้ชอบพระไทยในการที่จะเจริญทางพระราชไมตรี กับสมเด็จพระเจ้ากรุงฝรั่งเสศ แล้วคิดอ่านชักโยงทางพระราชไมตรีฝ่ายโน้นฝ่ายนี้ให้ถึงกัน จนภายหลังสมเด็จพระเจ้าลูวิศที่ ๑๔ กรุงฝรั่งเสศ แลสมเด็จพระนารายน์มหาราชกรุงสยาม ได้แต่งราชทูตานุทูตเชิญพระราชสาสน์แลคุมเครื่องมงคลราชบรรณาการมา แลไปเจริญทางพระราชไมตรีถึงพระมหานคร ได้เฝ้าสมเด็จพระเจ้าแผ่นดินเฉพาะพระภักตรทั้งสองฝ่าย พระราชไมตรีครั้งนั้นได้เปนไปก่อน แต่นี้ประมาณไกล้ ๑๘๐ ปีมาแล้ว แต่ครั้งนั้นหนังสือสัญญาพระราชไมตรีแลทางค้าขายหาได้ทำยั่งยืนแม่นยำเหมือนอย่างครั้งนี้ไม่ ครั้นการแผ่นดินทั้งสองฝ่ายผลัดเจ้าเปลี่ยนนายไป แลครั้งนั้นเรือกลไฟก็ยังไม่มี เรือลูกค้าเรือแล่นด้วยลมก็ยังน้อย พวกเมืองฝรั่งเสศไปมาค้าขายก็ห่างเหิน พระเจ้าแผ่นดินภายหลังก็มีพระราชดำริห์ แลความขวนขวายในราชการทางอื่น ๆ ซึ่งสมควรในเวลานั้น ๆ ไป ทางพระราชไมตรีที่ไปมาถึงกันกับเมืองฝรั่งเสศ ก็เปนอันสงบรงับเงียบหายมาช้านาน ชนชาวฝรั่งเสศยังปรากฏมีมาอยู่ในสยามบ้าง แต่พวกบาทหลวงผู้สั่งสอนสาสนาพวกคฤศตาง ซึ่งเปนคนขึ้นในพระราชอาณาจักรฝ่ายสยามเลี้ยงดูไว้ก็มีบ้างแต่น้อย ตัวบาทหลวงลางพวกก็อยู่จนสิ้นอายุศม์ บางพวกอยู่นานแล้วก็กลับไปอยู่เมืองอื่น พวกบาทหลวงนั้นก็ได้พึ่งพระราชอาณาจักรอยู่เปนศุขกับพวกคฤศตาง ซึ่งเปนคนขึ้นฝ่ายสยาม จะมีการเกี่ยวข้องด้วยราชการแผ่นดินก็หามิได้ เพราะกฎหมายอย่างธรรมเนียม

ฝ่ายสยามก็ย่อมยอมให้ไพร่บ้านพลเมือง ทั้งผู้ขึ้นในพระราชอาณาจักร แลชาวประเทศอื่น ซึ่งเข้ามาอาไศรยถือสาสนาแลประพฤติสาสนาตามความเชื่อแลชอบใจของตัว ไม่ได้หึงหวงห้ามเกียจกันสาสนาเมืองอื่น การเปนดังนี้มาจนถึงรัชกาลประจุบันนี้ นับแต่รัชกาลแผ่นดินพระบาทสมเด็จพระนารายน์มหาราชมา พระเจ้าแผ่นดินสยามล่วงไปแล้วถึง ๑๑ พระองค์

ครั้นเมื่อคฤศต์ศักราช ๑๘๕๒ เปนปีฉลูเบญจศกศักราชสยาม ๑๒๑๕ สมเด็จพระเจ้านะโปเลยอนที่สาม ได้ราชสมบัติเปนใหญ่ในแผ่นดินฝรั่งเสศ ทรงพระราชดำริห์จะทำนุบำรุงบ้านเมืองให้รุ่งเรืองเจริญมากกว่าแต่ก่อน จึ่งทรงรฤกถึงทางพระราชไมตรีซึ่งได้เคยมีกับแผ่นดินสยามมาแต่ก่อน จึ่งได้มีรับสั่งตั้งให้มองซิเออซาเลศแค มองติคนีเปนราชทูตเข้ามาเจรจาติดต่อทางพระราชไมตรี ให้คืนที่เปนปรกติตามเดิม แล้วทำสัญญาทางพระราชไมตรีแลการค้าขาย กับผู้ครองแผ่นดินฝ่ายสยาม สัญญานั้นได้ทำสำเร็จในปีมโรงอัฐศก ศักราชสยาม ๑๒๑๘ ตรงกันกับคฤศต์ศักราช ๑๘๕๖ ในสัญญานั้นมีข้อความต่าง ๆ นับข้อได้ถึง ๒๔ ข้อ ข้อทั้งหลายนั้นว่าด้วยฝรั่งเสศจะเข้ามาค้าขาย แลตั้งอยู่ในแผ่นดินสยามนั้นโดยมาก เพราะครั้งสัญญานั้นบ้านเมืองที่เปนที่ตั้งของฝรั่งเสศ เปนท่าค้าขายอยู่ไกล ๆ ที่ชาวสยามจะไปถึงก็ยังไม่มี จึ่งไม่ได้ปฤกษาว่ากันด้วยการที่ผู้ครองแผ่นดินฝ่ายสยาม จะตั้งกงสุลไว้ในเมืองเปนของฝรั่งเสศ ดังหนึ่งข้อสัญญาที่ว่าผู้ครองแผ่นดินฝ่ายสยามจะ

ยอมให้ฝรั่งเสศตั้งกงสุลไว้ในเมืองสยาม ดังว่าในข้อ ๒ โดยถนัดนั้นเลย ถึงกระนั้นก็เพราะมีในสัญญาข้อต้นว่า ถ้าชนชาวสยามไปอยู่ในแผ่นดินฝรั่งเสศ ๆ จะช่วยบำรุงรักษาคนแลสิ่งของ ตามธรรมเนียมกฎหมายในเมืองฝรั่งเสศให้อยู่เปนศุขสบาย แลผู้ครองแผ่นดินฝรั่งเสศเอาทุระรักษาชนชาวสยามเหมือนกัน ด้วยเหตุนั้นผู้ครองแผ่นดินฝ่ายสยามรำพึงเห็นว่าเมืองอื่น ๆ ซึ่งเปนไมตรีกับฝรั่งเสศก็ได้ความยอมแต่ฝรั่งเสศ ให้ตั้งกงสุลไปอยู่แทนผู้ครองเมืองนั้น ๆ ไว้ในกรุงปารีศเปนหลายเมือง เพื่อจะรักษาทางพระราชไมตรีให้มั่นคง เมื่อมีเหตุผลที่ควรจะปฤกษาหาฤๅด้วยการนั้น ๆ ที่ว่าด้วยคนขึ้นแต่พระราชอาณาจักรทั้งสองฝ่าย กงสุลเมืองนั้น ๆ กับผู้ครองแผ่นดินฝรั่งเสศ ก็ได้ปฤกษาว่ากล่าวกันโดยง่ายฝ่ายแผ่นดินสยามถึงอยู่ไกลก็ได้มีทางพระราชไมตรีกับกรุงฝรั่งเศส เหมือนกันกับเมืองที่ฝรั่งเศสโปรดให้ตั้งกงสุลเข้าไปอยู่ ก็ด้วยเงาความตามข้อสัญญานั้นก็เปนอันรู้ ว่าสมเด็จพระเจ้ากรุงฝรั่งเสศเหนจะโปรดให้ผู้ครองแผ่นดิน สยามตั้ง กงสุล ไปอยู่ ในกรุง ปารีศ ได้ เหมือน กับ เมือง เหล่านั้นเพราะการที่ตั้งกงสุลไว้ดังนั้นเปนประโยชน์อย่างยิ่ง ซึ่งจะรักษาบันดาคนขึ้นในพระราชอาณาจักรเมืองนั้น ๆ บันดาซึ่งมีไมตรีกับฝรั่งเสศให้เปนดีอย่างยิ่งด้วยไม่ให้มีเกี่ยวข้องหมองหมางกับฝรั่งเสศเลย แต่เพราะไม่ได้ว่าเฉพาะชัดไว้ในสัญญาจึ่งได้รอรั้งพึ่งมาสิ้นกาลนาน ครั้นเมื่อปีรกาตรีศกศักราชสยาม ๑๒๒๓ ตรงกับคฤศต์ศักราช ๑๘๖๑ เราพระเจ้า-กรุงสยามได้แต่งให้ทูตานุทูตจำทูลพระราชสาสน์ คุมเครื่องมงคลราช-

บรรณาการออกไปเจริญทางพระราชไมตรี ณ กรุงปารีศ เหมือนอย่างครั้งแผ่นดินพระบาทสมเด็จพระนารายน์มหาราชเจ้านั้น เมื่อทูตจะไปจากกรุงเทพ ฯ นี้ จึงได้สั่งไปหาฤๅกับเสนาบดีผู้ว่าการต่างประเทศในกรุงปารีศ แลมองซิเออซาเลศแดมองติคนี ซึ่งเปนผู้ได้เข้าไปคิดอ่านทำสัญญานั้นด้วย ความซึ่งผู้ครองแผ่นดินฝ่ายสยามรำพึงในความประสงค์จะใคร่ตั้งกงสุลฝ่ายสยามไว้ในกรุงปารีศดังว่าแล้วนั้น ครั้นเมื่อทูตกลับมา ก็ได้ความแต่คำทูตแลหนังสือฝากของมองซิเออซาเลศแดมองติคนีว่าเสนาบดี ณ กรุงปารีศแลมองติคนี ก็เหนพร้อมยอมให้ผู้ครองแผ่นดินฝ่ายสยามตั้งกงสุลไว้ในกรุงปารีศ สำหรับจะได้รับทุระปฤกษาหาฤๅ แต่ผู้ครองแผ่นดินในกรุงปารีศ แทนผู้ครองแผ่นดินฝ่ายสยามนั้น ๆ แลว่าราชทูตอุปทูตฝ่ายสยาม ได้ปฤกษาคิดอ่านกับมองซิเออซาเลศแดมองติคนีเหนพร้อมกันว่า ชาวสยามแท้จะไปเปนกงสุลตั้งอยู่ในกรุงปารีศเปนนิตย์เหนจะไม่ได้ เพราะชาวสยามเคยอยู่ในลมอากาศที่ร้อน จะไปอยู่ในแผ่นดินฝรั่งเศสที่ฤดูหนาว ๆ นักเหลือกำลัง จะต้องเลือกหาผู้ใดผู้หนึ่งในชาวกรุงปารีศ ที่มีใจซื่อสัตย์เที่ยงธรรมเปนที่ไว้ใจได้ แลเปนที่ชอบใจแก่ผู้ครองแผ่นดินฝ่ายฝรั่งเศส ตั้งขึ้นเปนกงสุลฝ่ายสยาม ราชทูตอุปทูตกับมองติคนีเหนพร้อมกันดังนี้แล้ว จึงได้คิดอ่านไปเลือกสันได้ผู้หนึ่งชื่อมองซิเออดีเครแหน เหนว่าสมควรจะเปนกงสุลฝ่ายสยามได้ ราชทูตอุปทูตฝ่ายสยามได้ภบกับมองซิเออดิเครแหนแล้ว ว่ากล่าวเรียบเรียงตกลงกันในการที่จะตั้งให้เปนกงสุลฝ่ายสยาม มองซิเออดิเครแหนก็ได้รับคำ

ราชทูตอุปทูตฝ่ายสยามแล้ว จะยอมรับที่กงสุลฝ่ายสยามก็ด้วยความเชื่อคำราชทูตอุปทูตกล่าวยืนยันดังนี้ก็ดี เราพระเจ้ากรุงสยามจึงได้ทำคำประกาศนี้ ซึ่งได้ประทับตราพระราชลัญจกรตามตำแหน่ง แลราชลัญจกรพิเศศเฉพาะสำหรับเราพระเจ้ากรุงสยาม แลราชหัตถ์เลขาของเราพระ-เจ้ากรุงสยามเปนสำคัญ ขอตั้งมองซิเออดิเครแหนชาวกรุงปารีศให้เปนตัวกงสุลฝ่ายสยาม แลมีถานันดรนามตามภาษาสังสกฤษฎ์ว่า พระสยามธุรานุรักษ แปลว่าผู้มียศใหญ่เปนพนักงานรักษาตามทุระของสยาม ให้มีอำนาจอันเตมเพื่อจะรับราชการ เปนทุระกงสุลของสยามตามข้อสัญญาทั้งปวง ในหนังสือสัญญาฝรั่งเสศกับสยามก็ดี แลกฎหมายสำหรับกรุง-ปารีศก็ดีเสมอ ไปตลอดเวลา ความชอบใจข องเรา พระเจ้าสยาม บัจจุบันนี้ฤาผู้จะสืบพระราชวงษานุวง แลสืบราชอิศิริยศต่อไปภายน่า แลตลอดเวลาอายุศม์ฤาความชอบใจของมองซิเออดิเครแหน พระสยามธุรานุรักษนั้นเอง

เมื่อใดมีสำคัญอื่นสำแดงความชอบใจอย่างอื่นแห่งเรา พระเจ้า-กรุงสยามบัดนี้ก็ดี แห่งผู้สืบพระราชวงษานุวงษ แลราชอิศิริยศในภายน่าก็ดี เมื่อพระราชลัญจกรสำหรับแผ่นดินสยามประทับไปสำแดงให้เหนให้ได้ยินจนเชื่อได้ ฤาเมื่อใดอายุศมมองซิเออดิเครแหนพระสยามธุรา-นุรักษนั้นสิ้น ฤาเมื่อใดมองซิเออดิเครแหนพระสยามธุรานุรักษนั้นไม่ภอใจจะรับการกงสุลฝ่ายสยามสืบไปลาออกเสียจากที่ เมื่อนั้นอำนาจที่ยอมมาในสำคัญฉบับนี้ชื่อว่าระงับไป เมื่อมองซิเออดิเครแหนพระสยาม-

ธุรานุรักษนั้นตั้งอยู่ในอำนาจนี้ เมื่อจะไม่อยู่ในกรุงปารีศฤๅป่วยไข้ไม่อุส่าห์ประการใด มอบหมายให้ผู้อื่นรับทุระทำแทนไป ผู้นั้นก็ให้มีอำนาจเปนดังกงสุลทำแทนไปได้กว่าจะมีสำคัญฉบับอื่น ซึ่งเราพระเจ้ากรุงสยามฤๅผู้สืบพระราชวงศานุวงษ แลสืบพระราชอิศริยศต่อไปในภายน่า จะให้ไปตั้งอยู่นั้นฤๅผู้อื่นเปนที่กงสุลต่อไป อำนาจกงสุลจึงจะตกอยู่แก่ผู้มีชื่อในสำคัญฉบับอื่นนั้นเมื่อนั้น

บัดนี้มองซิเออดิเครแหนพระสยามธุรานุรักษฝ่ายสยาม ชอบใจจะให้มีผู้ช่วยราชการฤๅเสมียนผู้เขียนหนังสืออีกสองนายด้วย

ถ้าความต้องการจะพึงมีประการใด แล้วก็ควรให้มองซิเออดิ-เครแหนพระสยามธุรานุรักษ มีหนังสือมาหาฤๅเรียบเรียงกับเจ้าพระยาพระคลัง ผู้ว่าราชการต่างประเทศฝ่ายสยามเทอญ

อนึ่งให้มองซิเออดิเครแหนพระสยามธุรานุรักษ กงสุลฝ่ายสยามยกธงรูปช้างสำหรับแผ่นดินสยาม ในที่ตั้งอยู่แลใช้ธงรูปช้างในที่ไปตามอย่างธรรมเนียมกงสุลเมืองอื่นในกรุงปารีศนั้น ตลอดเวลารับราชการเปนกงสุลฝ่ายสยามนั้น เมื่อมองซิเออดิเครแหนพระสยามธุรานุรักษกงสุลฝ่ายสยาม รับราชการเปนกงสุลอยู่ในกรุงปารีศนั้น ให้มีหนังสือโต้ตอบไปมากับเจ้าพระยาพระคลัง เสนาบดีผู้ว่าการต่างประเทศฝ่ายสยามจงเนือง ๆ ในเวลาแลช่องโอกาศอันควรสั่งสนทนาหาฤๅให้เข้าใจในขนบราชการที่จะต้องตามประสงค์ เมื่อเจ้าพระยาพระคลังมีคำสั่งไปประการใด ถ้าเหนชอบด้วยราชการก็จงทำตามทุกประการ ถ้ายังมีความ

สงไสยไม่เข้าใจชัด ฤๅเหนว่าเปนอันข้องขัดแก่กฎหมายแลอย่างธรรมเนียมในกรุงปารีศ ก็ให้มีหนังสือชี้แจงมาให้ถ้วนถี่ แลไต่ถามหาฤๅเอาความให้เลอียดเข้าใจได้แล้วจึ่งทำตามคำสั่ง แลให้มองซิเออดิเครแหนพระสยามธุรานุรักษกงสุลฝ่ายสยาม คอยฟังถ้อยคำผู้ครองแผ่นดินในกรุงปารีศ จะว่ากล่าวด้วยเหตุผลประการใดที่เกี่ยวข้องมาในแผ่นดินสยาม ก็ให้มีหนังสือแจ้งความมาถึงเจ้าพระยาพระคลังคอยฟังคำตอบถ้าได้ความประการใดแล้ว จงนำไปแจ้งความแก่ผู้ครองแผ่นดินในกรุงปารีศเถิด ฤๅการใด ๆ ในแผ่นดินสยามมองซิเออดิเครแหนพระสยามธุรานุรักษกงสุลฝ่ายสยามเข้าใจเปนแน่ เพราะได้รู้แต่เจ้าพระยาพระคลังแต่เดิมแล้ว จะโต้ตอบแก่ผู้ครองแผ่นดินฝ่ายฝรั่งเสศ ทันคำถามคำหาฤๅทีเดียวก็ได้ แต่ถ้าผู้ครองแผ่นดินฝ่ายฝรั่งเสศจะว่ากล่าวให้ยินยอมอำนวยตามในข้อความใด ๆ แทนผู้ครองแผ่นดินฝ่ายสยาม ต้องมีใบบอกมาหาฤๅเจ้าพระยาพระคลังก่อน ต่อได้บังคับโดยเฉพาะไปแต่เจ้าพระยาพระคลังจึ่งยอมลงเปนอันขาดได้ อนึ่งการใด ๆ ในเมืองอื่น ๆ ในแผ่นดินยูโรปที่อยู่ใกล้เคียง ผู้ครองแผ่นดินนั้นจะว่าประการใด เปนการเกี่ยวข้องกับด้วยแผ่นดินสยาม มองซิเออดิเครแหนพระสยามธุรานุรักษกงสุลฝ่ายสยาม ได้ทราบความแล้วจงบอกมาให้เจ้าพระยาพระคลังทราบด้วย

ขอให้สิ่งซึ่งเปนประทานแก่สกลโลกย์ จงอนุเคราะห์รักษามองซิเออดิเครแหนพระสยามธุรานุรักษกงสุลฝ่ายสยาม ให้มีความศุขสวัสดิทุก ๆ ประการเทอญ

ประกาศนี้สั่งมาแต่ท้องพระโรงหลวง อนันตสมาคมของเรา พระเจ้ากรุงสยาม ณ กรุงรัตนโกสินทรมหินทราอยุทธยาบางกอก ณ วัน พุฒ เปนดิถีที่ ๔ ในข้างแรมของจันทรามาศ ชื่อไพศาขเปนเดือนที่ ๖ นับแต่ต้นฤดูหนาวมาในปีกุญเบญจศก ศักราชโหรสยาม ๑๒๒๕ ตรง กันกับกำหนดฝ่ายสุริยคะติ เปนวันที่ ๖ ของเดือนเมในปีมีคฤศต์ศักราช ๑๘๖๓ เปนปีที่ ๑๓ ฤๅเปนวันที่ ๓๔๗๕ ในรัชกาลปัจจุบันของเรา พระเจ้ากรุงสยาม (พระราชหัตถ์เลขา) S. P. P. M. Mongkut R. S.

เรื่องส่งพุทธบรรณาการ[๑]
ไปบูชาพระทันตธาตุ ณ ลังกาทวีป

จดหมายมายัง พระยามนตรีสุริยวงศ์ ราชทูต เจ้าหมื่นสรรเพธภักดี อุปทูต จมื่นมณเฑียรพิทักษ์ ตรีทูต หม่อมราโชทัยล่ามให้ทราบด้วยข้าพเจ้ากับกรมหลวงวงศาธิราชสนิท กับท่านเสนาบดีคิดอ่านพร้อมกันว่า

ครั้งแผ่นดินพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย ในปีระกาเบญจศก จุลศักราช ๑๑๗๕ เปนปีที่ ๕ ในรัชกาลนั้น คิดเป็นคริสตศักราช ๑๘๑๓ มีแขกเทศปลอมเปนพระสงฆ์เข้ามาในกรุง เอาสิ่งของมาถวายในพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย อ้างว่าพระสังฆราชในลังกา ทวีป ให้เข้ามา เยี่ยม เยียน พระพุทธ ศาสนา ในกรุงเทพ มหานครด้วยเหตุนี้เปนเดิมในพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย จึงได้ทรงพระปรารภเหตุนั้น ทรงพระราชศรัทธาให้มีสมณสาส์นสมเด็จพระสังฆราชแลให้พระภิกษุสงฆ์ ๘ รูป ชื่อจันทโชติ คือพระสุธรรมไมตรี[๒]

---

(๑) คัดจากพระราชหัตถเลขาพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้า ฯ ฉบับของคุรุสภา เล่ม ๓ หน้า ๓๗—๔๔ พระราชหัตถเลขาฉบับนี้ไม่ได้ลงวันเดือนปี เข้าใจว่าทรงร่างไว้แต่ไม่ได้ส่งไป

(๒) เข้าใจว่าพระสุธรรมไมตรี (ห้อง) ผู้ที่อยู่ ณ พระปฐมเจดีย์ เมื่อพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวสวรรคต

แลองค์อื่น ๆ คุมเครื่องพระราชอุทิศเปนพุทธบรรณาการ ออกไปถวายบูชาพระทันตธาตุ ในมาลิกมาฬก ณ เมืองเสงขัณฑนคร ในปีกุนสัปตศก จุลศักราช ๑๑๗๗ เปนปีที่ ๗ ในรัชกาลนั้น คิดเปนคริสตศักราช ๑๘๑๕ นั้นครั้งหนึ่งแล้ว ครั้นในแผ่นดินพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว เมื่อปีฉลูตรีศก จุลศักราช ๑๒๐๓ เปนปีที่ ๑๘ ในรัชกาลนั้น คิดเปนคริสตศักราช ๑๘๔๑ มีพระสงฆ์ชาวลังกาทวีปเที่ยวชนบทจาริกมาถึงกรุงเทพ ฯ แลเมื่อจะกลับไปได้ชักพาพระสงฆ์ในกรุงเทพ ฯ นี้ออกไปลังกาทวีป ครั้นพระสงฆ์กลับมาแจ้งการในลังกาทวีป ในพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวได้ทรงทราบแล้ว จึงได้ทรงพระราชดำริจะจัดแจงการเหมือนครั้งในแผ่นดินพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย เมื่อ ณ ปีมะโรงฉศก จุลศักราช ๑๒๐๖ เปนปีที่ ๒๑ ในรัชกาลนั้น คิดเปนคริสตศักราช ๑๘๔๔ จึงได้ให้มีสมณสาส์นสมเด็จพระสังฆราช แลสิ่งของเครื่องทรงพระราชอุทิศบูชาพระบรมทันตธาตุ ในมาลิกมาฬก ณ เมืองเสงขัณฑนคร กับไทยธรรมบางสิ่งเพื่อถวายพระสงฆ์ในลังกาทวีป มอบให้พระภิกษุ ๕ รูป คือพระสมุทมุนีแลองค์อื่น ๆ กับข้าราชการบางนาย คุมออกไปบูชาพี่พระทันตธาตุ ณ เมืองเสงขัณฑนคร ในลังกาทวีปนั้นอีกครั้งหนึ่ง กับสืบทราบว่าครั้งแผ่นดินกรุงศรีอยุธยาเก่า พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวหลายพระองค์ก็ได้ให้มีพระสงฆ์ผู้ใหญ่ ๆ กับขุนนางชื่อพระสุธรรมไมตรีแลอื่น ๆ ออกไปลังกาทวีปบูชาพระทันตธาตุ แลจัดแจงการพระพุทธศาสนาให้ตั้งอยู่แลเปนไป

ได้เปนเกียรติยศแก่กรุงสยามสืบมาจนทุกวันนี้ แลครั้งนี้จึงคิดกันว่าจะจัดแจงให้พระสงฆ์บางรูป แลข้าราชการบางนายคุมสิ่งของเครื่องบูชาเปนพุทธบรรณาการอุทิศออกไปบูชาที่พระทันตธาตุอีกสักครั้งหนึ่ง ตามอย่างครั้งแผ่นดินพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย แลพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว เปนลำดับแผ่นดินมานั้นโดยสมควร เพราะฉะนั้นขอสั่งมาให้ทูตานุทูตคิดอ่านกันไปพูดกับเลอรดกลาเรนดอนเสนาบดีผู้ว่าการต่างประเทศ ว่าพระทันตธาตุ ณ เมืองเสงขัณฑนครในลังกาทวีปนั้น เปนที่นับถือของชาวสิงหฬทวีป ว่าเปนพระทนต์ของพระพุทธเจ้าแท้ ชาวประเทศอื่นที่ถือลัทธิพุทธศาสนาอย่างเดียวกันกับชาวสิงหฬทวีปนั้น คือไทย มอญ พม่า เขมร ลาว ชาวประเทศจีนอินเดียเหล่านี้ก็พลอยนับถือตามแต่โบราณมา เพราะเหตุนั้นแต่ก่อนมา พระเจ้ากรุงสยามในแผ่นดินที่ล่วงแล้วไป ก็เคยทรงพระราชอุทิศเฉพาะเปนพุทธบูชาในพระบรมทันตธาตุ ณ มาลิกมาฬก ในเสงขัณฑนครในสิงหฬทวีปหลายครั้ง แต่ครั้งอำนาจเจ้าลังกาเก่ายังเปนไปอยู่นั้น ได้ทราบว่าข้างฝ่ายสยาม พระเจ้าแผ่นดินก็ได้ทรงจัดแจงให้มีทูตานุทูตเชิญพระราชสาส์นแลคุมเครื่องมงคลราชบรรณาการออกไปทรงยินดีเจริญทางพระราชไมตรีแก่พระเจ้าแผ่นดินด้วย ฝ่ายพระสังฆราชก็ได้จัดแจงสมณสาส์นกับเครื่องไทยธรรม ของฝากถึงพระสงฆ์ผู้ใหญ่ในสิงหฬทวีปด้วย พร้อมกับเครื่องพระราชอุทิศสักการบูชาพระบรมทันตธาตุ แลผู้ครองฝ่ายสิงหฬทวีปที่เปนพวกเจ้าลังกาเก่า ก็ได้รับรองโดยทางพระราชไมตรี แลได้

อนุเคราะห์นำทูตานุทูตให้ได้นมัสการพระทันตธาตุทำสักการบูชาในเวลาอันควร แลเมื่อทูตานุทูตกลับก็ได้มีพระราชสาส์นตอบมาโดยทางพระราชไมตรี พร้อมกับสมณสาส์นของพระสงฆ์ผู้ใหญ่ในสิงหฬทวีป มาถึงพระสังฆราชาธิบดีในกรุงสยามด้วย ครั้นเมื่อแผ่นดินพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย แลพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวนั้น แผ่นดินสิงหฬทวีปทั้งสิ้นเปนของอังกฤษแล้ว ฝ่ายพระเจ้าแผ่นดินกรุงสยามก็ยังไม่ทรงทราบอย่างธรรมเนียมฝ่ายข้างอังกฤษถนัด เมื่อจะแต่งทูตานุทูตไปนมัสการพระทันตธาตุทำพุทธบูชาตามเคยโดยอย่างแต่ก่อน ก็ไม่ทรงทราบว่าผู้ครองฝ่ายอังกฤษจะชอบใจรับหรือไม่ ด้วยทราบว่าอังกฤษถือศาสนาอย่างอื่น พระทันตธาตุตกเปนแต่ของพระสงฆ์แลชาวเมืองที่ยังถือพระพุทธศาสนาอยู่ จึงได้ให้มีแต่สมณสาส์นของสมเด็จพระสังฆราชไปถึงพระสังฆนายกในสิงหฬทวีป แลหนังสือขุนนางพนักงานการต่างประเทศนำไปถึงผู้ครองฝ่ายอังกฤษพอให้ทราบว่า พระสงฆ์แลคฤหัสถ์ฝ่ายสยามออกไปนั้น เพื่อธุระเยี่ยมเยียนด้วยการพระพุทธศาสนาเท่านั้นดอก ไม่เกี่ยวข้องด้วยการแผ่นดินเลย แลผู้ซึ่งออกไปนั้นก็ได้ไปถึงแลบูชาพระทันตธาตุ สมพระราชประสงค์พระเจ้าแผ่นดินกรุงสยามทั้งสองครั้ง แต่ลำบากบ้างด้วยเหตุต่าง ๆ เพราะเปนแต่การรับรองของพระสงฆ์แลชาวเมืองสิงหฬทวีปที่ยังนับถือพระพุทธศาสนาอยู่นั้น พวกนั้นก็ไม่ใคร่จะมีสามัคคีต่อกัน พวกหนึ่งจะพาไปทางหนึ่ง พวกอื่นจะพาไปทางอื่น ว่ากล่าวทุ่มเถียงแย่งกันไปเย่อกันมา เพราะผู้เปนใหญ่ใน

แผ่นดินไม่ได้รับรอง แลบังคับบัญชาให้ไปในทางเดียวแลอย่างเดียว สิ่งของเครื่องที่ส่งออกไป เปนเครื่องพุทธบูชา แลไทยธรรมถวายพระสงฆ์นั้น ครั้นขึ้นบกแล้วก็มีผู้เกาะครองยึดไว้ให้ต้องเสียภาษี เมื่อพวกสยามซึ่งไปนั้นกลับมา บางทีก็มีหนังสือขุนนางผู้น้อยในผู้ครองข้างอังกฤษตอบมาบ้าง บางครั้งก็ไม่มี

ด้วยเหตุนี้ก็หาเปนเกียรติยศแก่กรุงสยามนักไม่ เปนแต่เห็นแก่การกุศลในพระพุทธศาสนา ซึ่งเคยประพฤติมาก็จัดแจงออกไปพอเปนอันสำเร็จในการพระราชกุศลเท่านั้น ก็บัดนี้กรุงสยามได้รับความพระราชไมตรีอันสนิท ด้วยพระเจ้าบริตาเนียซึ่งเปนพระเจ้าแผ่นดินใหญ่ เปนเจ้าของเกาะสิงหพลังกาแล้ว แลพระเจ้าแผ่นดินกรุงไทยในแผ่นดินปัจจุบันนี้ ก็ยังหาได้แต่งเครื่องพระราชอุทิศพุทธบูชา ให้ทูตสยามคุมออกไปนมัสการพระทันตธาตุไม่ พระเจ้าแผ่นดินกรุงสยามบัดนี้ก็มีพระ-ราชประสงค์จะใคร่ประพฤติตามอย่างแผ่นดินที่ล่วงแล้ว ถ้าแม้นจะแต่งทูตออกไป ถ้าผู้ครองข้างอังกฤษอยู่ในทวีปลังกาสิงหพ รับรองให้เรียบร้อยสมควรแก่ทางพระราชไมตรี ให้ดีกว่าครั้งก่อนได้จะดี จะสมควรหนักหนา เลอรดกลาเรนดอนจะบังคับมาโดยสมควรจะได้หรือมิได้ ปรึกษาเลอรดกลาเรนดอนดูจะว่าอย่างไร อนึ่งถ้าได้ช่องจะว่าต่อไปก็คิดพูดว่าเล่นทิ้งเสียอีกอย่างหนึ่งลองดู เลอรดกลาเรนดอนจะว่าอย่างไร คือว่าเล่าเรื่องเก่าว่าได้ยินเล่าสืบมา ว่าก่อนนี้ไป ๓๐๐ ปี เมื่อครั้งพวกโปรตุเกต ได้ครองทวีปลังกาสิงหพอยู่ พระเจ้ากรุงหงสาวดีที่เรียกว่า

เจ้าหงสาลิ้นดำบ้าง พระเจ้าทศทิศวิไชยบ้าง ได้แต่งทูตไปขอซื้อพระทันตธาตุกับฝ่ายผู้ครองโปรตุเกต ว่ากล่าวราคากันเปนเงิน ๓๓๓๐ ชั่ง ครั้นยอมกันแล้ว พวกชาวลังกาที่รักษาพระทันตธาตุอยู่จะเอาส่วนเงินให้มาก พวกผู้ครองข้างโปรตุเกตจะให้แต่น้อยวิวาทกันขึ้น พวกลังกาจึงไปยุยงล่อลวงพวกทูตมอญ ว่าพระทันตธาตุนั้นมีฤทธิ์ พวกโปรตุเกตมาเอาไปว่าจะขายให้แก่มอญ ก็หนีกลับมาหาพวกลังกาสิงหฬ พวกลังกาสิงหฬพบที่กองดอกไม้เอาไปเก็บซ่อนเสียแล้ว เห็นโปรตุเกตจะต้องเอางาช้างหรืออะไรทำรูปแทน ลวงขายให้ไปแก่มอญ มอญคงจะไม่ได้พระทันตธาตุที่แท้ไป ครั้งวั้นพวกมอญที่เป็นทูตไป ก็ยังไม่ได้เหนพระทันตธาตุ ไม่รู้จักถนัดว่าแท้ไม่แท้ ครั้นได้พังดังนั้นก็เกิดสงสัยขึ้นมาเสียดายเงินอยู่ ก็หาได้ซื้อมาเมืองมอญไม่ ก็บัดนี้ตั้งแต่โปรตุเกตครองเมืองมาจนถึงแผ่นดินเกาะลังกาสิงหฬ ตกเปนของอังกฤษก็นานมากว่า ๓๐๐ ปีมาแล้ว คนชาวทวีปสิงหฬลังกาก็กลายไปเข้ารีตศาสนาพระเยซูคริสตเสียมากแล้ว คนที่ถือพระพุทธศาสนาอยู่ดังเดิมนั้นเบาบางไปแล้ว ถ้าแม้นเลอรดกลาเรนดอนจะชักชวนให้พวกชาวลังกายินดียอมพร้อมกับผู้ครองข้างอังกฤษ ให้ขายพระทันตธาตุให้ผู้ครองข้างฝ่ายสยามด้วยราคาคล้ายกับครั้งผู้ครองข้างโปรตุเกต จะขายแก่พระเจ้าหงสาวดีครั้งโน้นได้ เห็นผู้ครองข้างไทยจะยินดีซื้อเอาไปไว้บูชา ด้วยบัดนี้คนสยามที่เคยได้เห็นพระทันตธาตุจำได้ถนัดนั้นก็ยังมีตัวอยู่ แลผู้ที่นับถือ

นั้นก็มีมาก ถ้าเลอรดกลาเรนดอนคิดอ่านให้สำเร็จ พระเจ้าแผ่นดินกรุงสยามเห็นจะทรงขอบคุณมาก แลคะเนว่าชาวสิงหพลังกาที่จะหวงแหนพระทันตธาตุนั้น ก็เข้าศาสนาพระเยซูเสียมากแล้ว พระทันตธาตุนั้นก็ไม่เปนของต้องการของอังกฤษดอก เห็นจะอยากได้เงินมากกว่าจะหวงพระทันตธาตุไว้กระมัง ว่ามาทั้งนี้ก็เปนการว่าเล่นดอก ถ้ามีที่ว่าก็ว่าเปนว่าเล่นเถิด ฯ

พระบรมราชาธิบาย
ว่าด้วยพระราชสาส์น

ว่าถึงลักษณพระราชสาส์น ในจินดามณีเขียนไว้ว่า สาร แปลว่า ถ้อยคำ โรงศาล จักสาน เข้าสาน แลในนิยายต่าง ๆ มักเขียนหนังสือฝาก ไปมาว่าสาร อย่างพูดเรียกว่าฤๅษีแปลงสาร คอนแขวงสารแลอื่น ๆ แลใน เพลงยาวก็มักมีว่าพึ่งสาร อ่านเพราะเสนาะเหลือ สารามาถึงนั้นพึงใจ แล อื่น ๆ ก็ตาม ในจินดามณี สารนี้เปนอันว่าใช้ได้สองอย่าง ว่าถ้อยคำอย่าง หนึ่ง ว่าแก่นอย่างหนึ่ง ก็ซึ่งว่าในจินดามณีนั้นจะเปนตามสำนวนในสัง-สกฤตฤๅอย่างไรไม่รู้สนัดเลย เมื่อมาเปรียบตามสำนวนมคธที่เรียกว่าบาฬี สารนั้นมีแปลแต่ว่าแก่น แต่ว่าโดยตรงบ้าง ว่าโดยเปรียบบ้าง ว่าโดย ตรงนั้นเหมือนอย่างว่าแก่นไม้มิใช่กระพี้มิใช่เปลือก อย่างแก่นจันทน์ก็ว่า จันทนะสาโร ที่ว่าโดยเปรียบนั้นมากกว่ามาก เหมือนอย่างทองคำที่หุง แล้ว ไล่แล้ว สิ้นราคีแล้ว ก็ว่าสุวรรณสาโร อย่างแก้วที่ตัดเจียรใน พ้นจากเนื้อกรวดศิลา แลที่ร้าวรานชำรุดบาดแผลแลฝ้าไฝปานต่างๆ ก็ว่า มณีสาโร ในกองทรัพย์สมบัติต่าง ๆ ที่มีอยู่ในห้วยในคลัง สิ่งไรเปนของ สำคัญคือเงินทองแก้วก็ว่าธนะสาโร เข้าที่ไม่เจือด้วยลีบด้วยแกลบ เปน ของเลือกฝัดชำระแล้วก็เรียกว่า ธัญญะสาโร คำว่าเข้าสารเห็นจะออกจาก คำนี้ ก็สารที่ว่าถ้อยคำนั้นเหมือนหนึ่งในคำที่ว่าเปนอันมาก หลายเรื่อง

หลายอย่าง เพื่อเลือกเพื่อเปรียบเทียบ อย่างใดคำใดเลือกแล้วว่าดีกว่าทั้งปวงน่าเชื่อถือกว่าทั้งปวง ฤๅคำใดเปนใจความมิใช่พลความก็เรียกว่าสาร ฤๅอรรถสาร นัยสาร ก็สารที่ว่ามานี้คงแปลว่าแก่นโดยความเปรียบว่าถ้อยคำฤๅเนื้อความ ดีกว่าถ้อยคำแลเนื้อความทั้งปวง เหมือนแก่นดีกว่าเปลือกแลกระพี้ฤๅของอื่น ๆ ฤๅทรัพย์ที่ดีแลยั่งยืนกว่าทรัพย์สิ่งอื่นในประชุมแห่งทรัพย์สมบัติเปนอันมาก ฤๅเนื้อแก้วเนื้อทองแท้ ที่พ้นจากของอื่นมาปนอยู่ก็เรียกว่าสาร ยังอีกอย่างหนึ่ง สารก็แปลว่าให้แล่นไปเหมือนอย่างคำว่าสารถี แปลว่าผู้ให้รถให้ม้าวิ่งไปแล่นไป ก็ช้างม้าที่หัดแล้วฤๅควรจะหัดปรือได้ ก็เรียกว่าคชสาร พาชีสาร ฤๅบุรุษที่ควรจะสั่งสอนควรจะหัดปรือ ก็เรียกว่าบุรุษสาร อันนี้เห็นในสำนวนมคธที่เรียกว่าบาฬี แต่คนทุกวันนี้เรียกช้างใหญ่ว่าช้างสาร ก็ดูเหมือนจะเข้าความในที่เปรียบว่าแก่นนั้นเอง แลในข้างตำราแพทย์อุจาระตกเปนน้ำแตงโม เรียกว่าอติสาร แปลว่าโรคให้แล่นไปล่วง ก็สารในคำนั้นก็เข้าพวกในคำที่ว่าข้างท้าย คือคำว่าสารถีเปนต้นนั้น สารหนูที่กินตายก็เห็นว่าจะเข้าในความนี้ ว่ากินเข้าไปให้ถึงอติสาร แลสารในคำว่าให้ราชสาร สมณสาร ข่าวสาร สดับสาร เสนาะสาร ให้สารามาถึงเช่นนี้ จะสังเกตคำในมคธที่เรียกว่าบาฬีไม่เห็นมีเลย หนังสือสั่งคำสั่งทั้งปวงเห็นเรียกว่าสาสนังทั้งสิ้น ซึ่งจะว่าสารนั้นไม่มีเลย ถึงสารว่าถ้อยคำนี้ก็เล็งเอาคำที่สั้น ๆ สำคัญ ๆ เปนใจความ มิใช่พลความ ฤๅเอาเรื่องที่เลือกแล้วว่าดีกว่าเรื่องอื่นในเรื่องเปนอันมาก ถ้าจะเปรียบเหมือนในหนังสืออังกฤษที่

เขาเขียนมามาก ๆ คำใดเปนคำสำคัญ คำใดเปนใจความ เขามักขีดบันทัดลงไว้ข้างใต้หนังสือบ้าง เขามักเขียนเปนมือชี้ต้นบันทัดความสำคัญนั้นบ้าง ฤๅเขานำน่าอักษรตัวโตว่า N.B. คือตัว น ตัว บ คำเช่นในบันทัดทั้งหลายที่เขาหมายเขาชี้นั้น คำมคธเรียกว่าสาโร แปลว่า แก่นความ จะว่าไปทั้งฉบับหนังสือนั้นหามิได้ ก็ซึ่งเรียกว่า ราชสาร สมณสาร ข่าวสาร สคับสาร พั่งสาร อักษรสารนั้น ถ้าจะแปลเอาความว่าเรียกดังนี้เพราะจะสรรเสริญถ้อยคำที่ให้ไปนั้นว่า เปนแก่นสารเปนใจความทั้งสิ้นไม่มีพลความเลย ฤๅจะว่าเปนของใช้ไปไกลให้ล่วงเขตรล่วงแดน เมื่อจะพูดแก้แทนว่าแก่นแท้เอาแล้วก็ได้ แต่ถ้าจะดูตามอย่างอุทาหรณ์ในมคธที่เรียกว่าบาฬี ในที่ว่าพระมหากษัตริย์มีพระราชสารไปถึงกันก็ดี ในที่ว่าพั่งสารสคับสารเบ็นต้นก็ดี คงมีว่าสาสนังทั้งสิ้นทุกแห่ง นอกจากบาฬีที่ไทยแต่งในเมืองนี้แล้วไม่เห็นมีเรียกหนังสือฝากว่าสารเลย รังเกียจใจอยู่จึงได้แปลงเสียว่าราชสาสน แต่ซึ่งแปลงดังนั้นผิดอย่างเก่าไป ผู้ไม่เคยใช้จะสำคัญว่าผู้แปลงนั้นใจเปนชาววัดนัก อุศริไปไม่เคยใช้ จะใช้อยู่อย่างเก่าก็ตามไม่ห้าม เพราะในกาพยโคลงพากย์ฉันท์เพลงยาวของเก่าก็มีมาก ไม่เปนอะไรดอก จะใช้ก็ใช้ได้

ว่าตามโครงราชสาสนเก่าที่แปลไว้เปนคำไทย ราชสาสนซึ่งไปมาในระหว่างเมืองหงษาวดีกับกรุงศรีอยุทธยาในครั้งโน้นโต้ตอบกัน เห็นใช้ว่าพี่ท่านน้องท่าน คือว่าพระเจ้าหงษาวดีอ่อนชนมายุกว่าพระเจ้ากรุงศรีอยุทธยา คำข้างหงษาวดีว่ามาว่าน้องท่านขอแจ้งความมาให้พี่ท่าน

ทราบ น้องท่านขอแก่พี่ท่านให้ทำอย่างนี้ ๆ ฝ่ายราชสาสนในกรุงเทพ ฯ ซึ่งมีไป ว่าพี่ท่านได้ฟังราชสาสนของน้องท่านทราบความแล้ว คำซึ่งน้องท่านว่ามาพี่ท่านก็เห็นชอบด้วยแลอื่น ๆ ใช้ท่านทั้งสองข้าง ไม่มีเราเลย แต่ในสำนวนหนังสือรายามลายูให้ถึงกันอยู่จนทุกวันนี้ก็คล้าย ๆ กัน แต่ผู้พูดใช้เราเพิ่มเข้าที่ชื่อผู้ฟัง แลใช้ท่านเพิ่มเข้าที่ผู้พูดอย่างนี้ คือว่าหนังสือของปตุกาพี่ท่านฝากมาถึงปตุกาน้องเรา เพราะปตุกาพี่ท่านคิดถึงปตุกาน้องเรานักแลอื่น ๆ ฝ่ายข้างตอบก็กล่าวว่าปตุกาน้องท่านได้รับหนังสือของปตุกาพี่เราแล้ว รู้ความปตุกาพี่เราคิดถึงปตุกาน้องท่านนักก็มีความยินดีแลอื่น ๆ แต่ในสำนวนพระราชสาสนใกล้ ๆ ที่เคยใช้ในกรุงเทพ ฯ นี้ พระราชสาสนซึ่งเคยมีมาแต่ก่อน ก็แต่ที่ไปเมืองจีนกับเมืองญวน ในราชสาสนเหล่านี้เอาชื่อเมืองพูดแทนข้าพเจ้าแลท่านโดยมาก แต่บางทีในที่ว่าท่านออกชื่อสมเด็จพระเจ้า ฯ ขึ้นบ้างก็มี เหมือนอย่างว่า พระราชสาสนสมเด็จพระเจ้ากรุงศรีอยุทธยาเจริญทางพระราชไมตรีมายังสมเด็จพระเจ้าเกียเข้งกรุงปกึ่งให้ทราบ ด้วยปีนี้เปนปีจิ้มก้อง กรุงพระมหานครศรีอยุทธยาได้แต่งให้พระสวัสดิสุนทรอไภย ราชทูต หลวงบวรเสนหาอุปทูต ขุนพจนาภิมณฑ์ ตรีทูต จำทูลพระราชสาสนคุมเครื่องมงคลราชบรรณาการออกมาจิ้มก้อง สมเด็จพระเจ้าเกียเข้งกรุงปกึ่ง ในที่ว่าแก่จีนมักยกชื่อยี่ห้อเจ้าปกึ่งขึ้นว่าอย่างนี้ แต่ที่พูดกับญวนไม่เห็นยกยี่ห้อขึ้นว่าเลย ว่าแต่กรุงพระมหานครศรีอยุทธยา กรุงเวียดนาม เหมือนอย่างว่ากรุงมหานครศรีอยุทธยาได้รับราชสาสนของกรุงเวียดนามแล้ว ความที่

กรุงเวียดนามว่ามา กรุงพระมหานครศรีอยุทธยาพึ่งได้ทราบ กรุงพระมหานครศรีอยุทธยาจะสืบดูก่อน เมื่อได้ความอย่างไรจึงจะมีราชสาสนออกไปให้กรุงเวียดนามทราบต่อภายหลัง แลคำแปลราชสาสนญวนที่แปลเป่นคำไทยไว้ ก็คล้ายกันเหมือนดังนี้ กรุงเวียดนามได้รับราชสาสนของกรุงพระมหานครศรีอยุทธยาแล้วมีความแปลกใจนัก ด้วยกรุงพระนครศรีอยุทธยาผัดเพี้ยนไปไม่ตัดสินความให้ต่อน่าทูตของกรุงเวียดนามๆ สำคัญว่ากรุงพระมหานครศรีอยุทธยากับกรุงเวียดนามเปนไมตรีกัน ฯ

แลการกระบวนสำนวนพระราชสาสนที่เปนของพระเจ้าแผ่นดินใหญ่มีไปมาถึงกันกับพระเจ้าแผ่นดินใหญ่ตามสำนวนไทยใช้โวหารเปนเมืองต่อเมืองพูดกันดังนี้เปนอย่างยั่งยืนมา ซึ่งใช้ว่าพี่ท่านน้องท่าน เห็นมีแต่ราชสาสนโบราณ ที่บัดนี้ไม่ได้ใช้แล้ว เมื่อครั้งกรุงเทพ ฯ มีกรมพระราชวังอยู่ก่อน ๆ เมื่อจัดทูตไปเมืองอื่น ถ้าทูตสาม ข้าหลวงในบวรราชวังเปนตรีทูต ถ้าทูตสองก็เปนอุปทูต แต่พระราชสาสนไม่ได้ยินว่ามีแลไม่ได้เห็นฉบับเปนตัวอย่างเลย เมื่อจะทำให้เปนพระราชสาสนในพระ-บวรราชวังขึ้นให้ได้ ก็จะต้องโดนเอาตามบัญญาที่เห็นควร จะต้องตริตรองหารือโดยละเอียด ทั้งนี้ก็เพราะคิดเห็นว่าการจะต้องเปนเยี่ยงอย่างสืบไป ถึงเมืองอื่นไม่ได้อ่าน ผู้ที่จะเปนราชการในกรุงเทพ ฯ นี้ ซึ่งเขาจะทำในภายน่าเขาก็จะค้นหาอย่าง ครั้นผู้แรกเริ่มวางไว้ไม่สู้ชอบกล เขาก็จะติเตียนได้ ก็ถ้าจะใช้สำนวนพระราชสาสนในพระบวรราชวัง ในที่ออกพระนามว่าพระเจ้ากรุงสยามที่สองไปอย่างเช่นตัวอย่างนั้น อย่างอัง-

กฤษเขาเรียกว่ากอมเมนตารี Commentary คือเปนเหมือนสำนวนคนอื่นพูดแทนพูดถึงหาได้ว่าเองไม่ แต่ตามธรรมเนียมเก่าเริ่มขึ้นต้นก็คงใช้พระนามว่าพระราชสาสนสมเด็จพระเจ้ากรุงพระมหานครศรีอยุทธยาเจริญทางพระราชไมตรีมายังสมเด็จพระเจ้ากรุงเวียดนามให้ทราบ พระราชสาสนสมเด็จพระเจ้ากรุงพระมหานครศรีอยุทธยาเจริญทางพระราชไมตรีมายังสมเด็จพระเจ้าเตากวางกรุงปกิ่งให้ทราบดังนี้ก่อน แล้วจึงเดินความไป ถึงราชสาสนฝ่ายยุโรปทั้งปวงก็ออกนามเจ้าแผ่นดินฤาปริไสเดนต์ผู้เปนเจ้าของราชสาสน ฤาอักษรสาสน รำพรรณชื่อบ้านชื่อเมืองต่าง ๆ ที่ได้ครยบครองอะไร ๆ ไปแล้ว จึงว่าถึงท่านผู้นั้น ๆ ซึ่งเปนสหายที่นับถือออกหน้าปรากฏของเรา แล้วจึงลงท้ายคำว่า Sendeth greeting แปลว่าส่งมาปราไส คำเท่านี้ก็ควรเห็นว่ากอมเมนตารีเหมือนกับจดหมายนำน่าเปนคำคนอื่นบอกให้รู้ก่อนว่า อธิบายบันทัดทั้งหลายต่อไป เปนคำของผู้นั้นถึงผู้นี้ ก็การในพระราชสาสนไทย เริ่มขึ้นต้นดังว่าแล้วนั้น ก็เห็นเปนดังจดหมายบอก ทำให้แน่ว่าเปนพระราชสาสนไปแต่กรุงนั้นถึงกรุงนี้แท้ แต่ราชสาสนข้างยุโรปนั้น น่าแต่คำว่า Sendeth greeting ไปแล้วก็เปนสำนวนเหมือนคำพูดในหนังสือสามัญทั้งปวงล้วนแล้วด้วย Pronoun ซึ่งคำลตินเรียก Pronomen คำไทยนักปราชญ์เรียกว่าสัพนาม ในที่ใช้ first person second person คือ I, my, me, we, our, us, you, your. ดังนี้ทั้งสิ้น person นั้นนักปราชญ์ไทยเรียกพวก thou, they, you, your ว่ามัชฌิมบุรุษ เรียกพวก I my we our us ว่าอุดมบุรุษ แลซึ่งใช้ per-

son นั้น คือที่ไทยเรียกว่าบุรุษยสองอย่างนั้น ไม่เห็นมีในพระราชสาสนของพระเจ้าแผ่นดินสยามเลย มีแต่ในศุภอักษรแลสารตรา แลหนังสือใช้ไปมาต่าง ๆ ครั้นจะวางลงว่าเราว่าท่านตามสำนวนอย่างยุโรปนั้นก็ฟั่งขัดหูนักในคำไทย แต่ก่อนเมื่อครั้งเจ้าเวียดนามญ่าลวงนั้น มเหษีเจ้าเวียดนามมีหนังสือมาถึงเจ้าจอมเงินญวนที่ว่าเปนน้องพร้อมกับพระราชสาสนแทบทุกฉบับ หนังสือนั้นแปลไว้ก็เรียกว่าพระราชสาสน เริ่มต้นดังนี้ ฯ

พระราชสาสนพระมเหษีสมเด็จพระเจ้ากรุงเวียดนามมาถึงเวียนถีอกทงผู้น้องให้ทราบ ด้วยผู้พี่คิดถึงนัก ครั้นทราบว่าสมเด็จพระเจ้ากรุงเวียดนามจะแต่งทูตให้เข้าไปเจริญทางพระราชไมตรี ณ กรุงพระมหานครศรีอยุทธยา ผู้พี่ก็มีความยินดีจึงจัดให้เงินแน่นฝากมาให้ผู้น้อง ๆ จงรับไว้ใช้สอยเถิด ถ้าผู้น้องต้องการสิ่งใดแลมีกิจศุขทุกข์ประการใด ขอจงบอกมาให้ผู้พี่ได้ทราบ ผู้พี่จะได้นำความขึ้นกราบทูลสมเด็จพระเจ้ากรุงเวียดนามให้ทราบด้วย ผู้พี่คิดถึงผู้น้องอยู่ทุกวันมิได้ขาด พระราชสาสนมาณวัน

ญ่าลวง ฯ

แต่ฉบับที่ตอบไปแต่เจ้าจอมเงินนั้นอย่างไรไม่ได้เห็นไม่ได้อ่านเลย สำนวนอย่างนี้ก็คล้ายกันกับราชสาสนโบราณ แลหนังสือมลายูดังว่าแล้วนั้นจะเอาเปนอย่างก็ไม่ได้ แต่หนังสือญวนกับไทยเปนหนังสือแม่ทัพต่อแม่ทัพ ขุนนางต่อขุนนางให้ไปมาถึงกันนั้น ที่แปลไว้เปนไทยใช้คำว่าโบยจิกในที่ว่า ฯข้าฯ แลเราใช้ว่าโกยจิกในที่ว่าท่านฤๅเจ้าคุณ แต่จะแปลว่ากระไรไม่ทราบเลย เห็นแต่เขียนเปนไทยไว้อย่างนั้น เห็นหนังสือ

อังกฤษเปนอันมากอย่างหนึ่ง ซึ่งเขาเขียนเพื่อจะลงชื่อด้วยกันมากในที่ pronoun I, my, me, we, our, us. ทั้งปวงนั้นเขาใช้เขียนว่า undersigned ฤๅ undersigneds ดังนี้แทนที่ อย่างนี้ดูเหมือนชอบกลอยู่ ถ้าจะว่าเปนไทยก็ว่าผู้ลงชื่อข้างท้าย เดี๋ยวนี้กรมวงษาแลท่านเสนาบดีก็เลียนเอาอย่างนี้มาใช้บ้างอยู่แล้ว เมื่อจะใช้อย่างนี้โดยว่าเมื่อคราวไร ผู้จัดพระราชสาสนฝ่ายไทยไม่รู้อังกฤษ จะเอาฉบับไทยไปให้คนอังกฤษเลว ๆ ซึ่งไม่รู้จักสำนวนที่เคยใช้ในพระราชสาสนแปล ก็คงจะแปลเปน undersigned การก็ไม่กีดหูกีดตาในภาษาอังกฤษเลย ก็เหมือนอย่างราชสาสนไทยที่เขียนตามเลียนอย่างเดิม เอาชื่อเมืองต่อเมืองพูดกันนั้น ก็เมื่อเอาไปให้หมออเมริกันฤๅใคร ๆ ที่ไม่เข้าใจในสำนวนราชสาสน ซึ่งผู้ครองเมืองครองบ้านเขาเคยใช้นั้นแล้ว ก็แปลมาดูขัดตาพั่งขัดหูนัก เหมือนอย่างคำว่ากรุงสยามมีความยินดี จะรักษาไมตรีกับกรุงฝรั่งเศส ก็แปลมาดังนี้ I, the King of Siam, have his pleasure to maintain the friendship with Emperor of France ดูรุงรังไปไม่ต้องอย่างติดสำนวนของเขา แต่ครั้งนี้หากว่าเราเข้าใจภาษาอังกฤษอยู่เอง เคยเห็นสำนวนราชสาสนที่เขาเคยใช้จึงได้ทำตามให้เขาเข้าใจง่ายคงใช้ we, our, us, and Your Majesty Your you อย่างเขาใช้แต่น่าคำว่า Sendeth greeting ออกไปการได้ดังนี้ เพราะแก้ไขเอาเองตามอย่างของเขามีมา พระราชสาสนในพระบวรราชวังนั้น เมื่อเขียนเปนไทยจะใคร่ใช้ในที่ราชสาสนพระบรมมหาราชวัง ว่ากรุงสยาม ๆ นั้นว่า ผู้มีนามอยู่ข้างท้าย ฤๅอย่างหนึ่งว่าผู้เปนที่สองในกรุงสยาม สองอย่างนี้อย่างใดจะควรก็สุดแต่จะโปรด แต่

ในที่ว่ากรุงอังกฤษว่า Your Majesty Your you นั้นจะคงไว้ ว่ากรุงฝรั่งเศสกรุงอังกฤษตามเดิม ฯ

คำที่ว่าผู้มีนามอยู่ข้างท้ายนั้น ถึงราชสาสนในพระบรมมหาราชวังจะใช้ก็ได้ไม่ขัด ถ้าพระราชสาสนจะลงลายพระหัตถ์อย่างเช่นกับพวกเมืองยุโรปนั้นก็ได้ไม่ขัดเลย แต่ถ้าจะใช้ไม่มีพระราชหัตถเลขาอย่างก่อน ๆ แล้วจะต้องกลับว่าผู้มีนามในเริ่มต้น เมื่อใช้ดังนี้ไม่เห็นเปนคำผู้อื่นเลยตามเคยสังเกตในบัดนี้ แต่จะว่าพระเจ้ากรุงสยามใหญ่ก็ดี ที่สองก็ดีนั้นฟังเปนคำผู้อื่นไปทีเดียว แต่ยุไนติดสเตตอเมริกา แลหันเสียติกลิก สองเมืองนี้จะเปนเจ้าก็ใช่ จะเปนไพร่ก็ผิด จึงได้คิดยักเสียใหม่ เรียกหนังสือของเขามาว่าอักษรสาสน แต่ของไทยไปคงเรียกว่าพระราชสาสน ก็ในคำพูดนั้นที่ pronoun ตัว we, our ในคำอังกฤษนั้น ข้างฉบับไทยก็คงใช้อยู่ว่ากรุงสยาม แต่ในที่ว่า you, your, นั้น ถึงในหนังสืออังกฤษที่เห็นเขาใช้กันก็ไม่เห็นมี Excellency เลย จึงได้ใช้ไปแต่ว่าท่าน อักษรสาสนของท่านได้รับแล้ว แลอื่น ๆ โดยสำนวนเหมือนเจ้าพูดกับไพร่ ให้ไปเขาก็รับไป เขาก็ไม่ว่าอะไรเลย ฯ

ห้ามมิให้ตัดหน้ากระบวน*
ตัดท้ายกระบวนเสด็จพระราชดำเนิน

มีกฎหมายเดิมว่า พระบาทสมเด็จพระเจ้าแผ่นดินทั้งสองพระองค์ จะเสด็จพระราชดำเนินทางชลมารค ห้ามมิให้คนทั้งปวงพายเรือแจวเรือตีกรรเชียงตัดหน้ากระบวนตัดท้ายกระบวน แลพายเรือเคียงแข่งกระบวนไปแลเข้าปนไปในกระบวน แลเมื่อเสด็จลงลอยพระประทีปในเวลากลางคืน ณ ที่ประทับริมน้ำ ตามพระราชพิธีทุกปีในเดือน ๑๑ เดือน ๑๒ เดือนละสามวัน หรือมีการนักขัตฤกษบางครั้งเสด็จลงที่ประทับริมน้ำหน้าพระราชวังก็ดี ที่อื่น ๆ ก็ดี ถ้ามีตั้งกองจุกช่องล้อมวง ห้ามคนแปลก ๆ ไม่ให้ล่วงเข้ามาในที่ล้อมวง ถ้าผู้ใดขืนพายเรือล่วงเกินเข้าไปในที่ล้อมวงจุกช่องห้ามปราม เจ้าพนักงานจะจับตัวไปทำโทษ ถ้าเปนคนนอกประเทศซึ่งอยู่ในบังคับกงสุลต่าง ๆ ขอเสียเถิด อย่าให้ผิดกฎหมายนี้ ถ้าขืนทำให้ผิดกฎหมายเจ้าพนักงานจะจับตัวส่งต่อกงสุล ถ้าต่อสู้ไม่ยอมให้จับวิวาททุบตีกันขึ้นแตกหักล้มตายประการใด จะว่ากล่าวเอาผิดแต่เจ้าพนักงานผู้จับไม่ได้ เพราะได้ประกาศแล้ว ถ้าคนนอกประเทศทำเจ้าพนักงานล้มตายกงสุลจะปรับไหมทำโทษให้ตามกฎหมาย แลเมื่อมีเวลาที่จะเสด็จทางใดเมื่อใด หรือจะมีนักขัตฤกษเสด็จลงที่ประทับริมน้ำหรือที่อื่น ๆ เมื่อใด เจ้าพนักงานจะจดหมายไปบอกกงสุลให้ทราบไว้ก่อนวันหนึ่งหรือสองวัน เว้นแต่วันลอยพระประทีปปีละ๖วันนั้นไม่ต้องบอกให้กงสุลทราบเอาเอง อนึ่ง ถ้าเสด็จไปประทับตั้งล้อมวงที่วังสวนนันทอุทยาน สวนสระประทุมวัน ก็ไม่ต้องบอก เพราะเปนที่หลวงใช่ทางเดินฯ

---

* คัดจากพระราชบัญญัติกฎหมายท้องน้ำ, บุกรุก, ห้ามยิงปืน, แลการเที่ยวอาละวาดของพวกกลาสี ประกาศเมื่อวันศุกรเดือน ๖ ขึ้น ๑ ค่ำ ปีวอกโทศก จ.ศ. ๑๒๒๒

ประเพณีนำริ้วตรวจทางเสด็จพระราชดำเนิร*

มีพระราชกำหนดและบทพระอัยยการสำหรับประเทศกรุงสยาม แต่ครั้งกรุงเทพทวาราวดีศรีอยุธยา ที่ทุกวันนี้เรียกว่ากรุงเก่านั้นสืบ ๆ มา เป็นอย่างธรรมเนียมอยู่จนตราบเท่าทุกวันนี้ ถ้าพระเจ้าแผ่นดินจะเสด็จพระราชดำเนิรทางสถลมารค ก็มีม้านำริ้วตรวจทางไปก่อน มีกระสุนมีธนู มีหอกซัดเสียบไปบนหลังม้า แล้วถึงกระบวนองครักษ์ถือหวายถือหอกซัดกระบี่เป็นลำดับ ๆ จนถึงพระราชยาน ถ้าเสด็จพระราชดำเนิรทางชลมารคเล่า ในเรือประตูหน้าประตูหลัง ในเรือดั้งในเรือกันยาทุก ๆ ลำ แลหน้าแลท้ายเรือพระที่นั่งก็มีกระสุนมีปืนมีไม้ศีร์ษะตายไป ถ้ามีเรือตัดหน้าเรือพระที่นั่งหรือแข่งเรือขึ้นมา ก็ต้องลงอาญาตามกฎหมาย ถ้าราษฎรเดิรยืนเยี่ยมหน้าต่าง เยี่ยมประตูที่ใกล้ทางเสด็จพระราชดำเนิร ม้านำริ้วและเจ้าพนักงานในเรือประตูหน้าประตูหลังประตูในเรือดั้งในเรือพระที่นั่งก็เอากระสุนยิง ครั้นกาลล่วงมานานเมื่อครั้งแผ่นดินพระบาทสมเด็จพระบรมนาถบรมบพิตรพระพุทธเลิศหล้านภาลัย เสด็จพระราชดำเนิรไปพระราชทานพระกฐิน ณ วัดหนัง ณ วัดนางนอง แล้วเสด็จพระราชดำเนิรกลับมาในกลางทาง ทรงได้ยินเสียงผู้หญิงร้องทุกข์ถวาย

---

* คัดจากประกาศยกเลิกการยิงกระสุนและอนุญาตให้ราษฎรเฝ้าได้ในทางเสด็จพระราชดำเนิร ลงวันอาทิตย์ เดือน ๘ ขึ้น ๗ ค่ำ ปีมะเสงนพศก (พ.ศ. ๒๔๐๐)

ความว่า เจ้าพนักงานในเรือดั้งเอากระสุนยิงถูกดวงจักษุแตก ครั้นได้ทรงสดับแล้วทรงพระกรุณาโปรด ฯ ให้รอเรือพระที่นั่งแล้วคำรัสสั่งให้หลวงทิพเนตร เจ้ากรมหมอสำหรับรักษาจักษุโรค ซึ่งลงประจำอยู่ในเรือพระที่นั่งไปดูรักษา หลวงทิพเนตรจึงกลับมากราบทูลพวะกรุณาว่ากระสุนยิงถูกดวงจักษุแตกเสียแล้ว จึงพระราชทานเงินตราผ้านุ่งผ้าห่มทำขวัญให้แก่หญิงผู้เสียจักษุนั้นแล้ว จึงโปรดให้มีพระราชบัญญัติห้ามว่าแต่นั้นสืบไปเมื่อหน้า อย่าให้เจ้าพนักงานในเรือประตูหน้าประตูหลังในเรือดั้งในเรือพระที่นั่งเอากระสุนยิงเอาราษฎรต่อไป เป็นแต่ให้เงือดเงื้อพอให้รู้กลัว เพราะฉะนั้นเจ้าพนักงานต้องเอากระสุนเตรียมไปตามธรรมเนียม แล้วห้ามคนที่ไม่เคารพเรียบร้อยแต่ด้วยโบกมือห้ามบ้างเงื้อกระสุนบ้าง ฯ

ประเพณีลงสรงโสกันต์*

ธรรมเนียมลงสรงโสกันต์ ที่เป็นพิธีสำหรับราชตระกูลในแผ่นดินสยามสืบมา สมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอเจ้าฟ้า สมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอเจ้าฟ้า สมเด็จพระเจ้าหลานเธอเจ้าฟ้า ทั้งชายทั้งหญิง คือท่านที่มีพระบิดาพระมารดาเป็นราชตระกูลทั้งสองฝ่าย แต่จะว่าให้ละเอียด ถ้าเป็นการตั้งพระวงศ์ใหม่ พระเจ้าพี่ยา พระเจ้าน้องยา พระเจ้าพี่นาง พระเจ้าน้องนาง ที่ร่วมพระชนกชนนีกับสมเด็จพระเจ้าแผ่นดินใหญ่ก็เป็นสมเด็จพระเจ้าพี่ยาเธอ สมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอ สมเด็จพระเจ้าพี่นางเธอ สมเด็จพระเจ้าน้องนางเธอ ทั้งสิ้น แต่ที่ต่างพระมารดาต่อโปรดให้เป็นจึงเป็นได้ พระเจ้าลูกเธอที่ประสูติแต่พระอัครมเหษี พระราชชายาที่ติดมาแต่เดิมก็ดี ตั้งใหม่ก็ดี เป็นสมเด็จพระเจ้าลูกเธอเจ้าฟ้าทั้งชายทั้งหญิง พระเจ้าลูกเธอที่เจ้าจอมมารดาเป็นแต่พระสนมไม่เป็นเจ้าฟ้า ก็เป็นแต่พระองค์เจ้า ถ้าเจ้าจอมเป็นเชื้อพระวงศ์ห่าง ๆ ก็ดี เป็นบุตรเจ้าแผ่นดินเมืองน้อยรอบคอบก็ดี หรือเป็นบุตรเสนาบดีมีความชอบก็ดี ถ้าโปรดให้เป็นเจ้าฟ้าก็เป็นได้ พระเจ้าหลานเธอนั้น คือพระโอรสพระธิดาในพระบวรราชวัง ถ้าพระมารดาโปรดให้เป็นเจ้าบุตรีก็เป็นสมเด็จพระเจ้าหลานเธอเจ้าฟ้า

* คัดจากประกาศพระราชพิธีโสกันต์สมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ เจ้าฟ้าจุฬาลงกรณ์ ลงวันพฤหัสบดี เดือนยี่ ขึ้น ๑๑ ค่ำ ปีฉลูสัปตศก (พ.ศ. ๒๔๐๘)

สมเด็จพระเจ้าน้องนางเธอเจ้าฟ้าหญิง สมเด็จพระเจ้าลูกเธอเจ้าฟ้าหญิง เมื่อได้พระสวามีเป็นพระเจ้าแผ่นดินใหญ่ก็ดี เป็นกรมพระราชฯ วังก็ดี เป็นเจ้าต่างกรมไม่มีกรมเจ้าฟ้าหรือพระองค์เจ้าก็ดี ถ้ามีบุตรบุตรีบังเกิดก็เป็นเจ้าฟ้าตามพระมารดา แต่ศักดินาต่ำเสมอพระองค์เจ้าที่เป็นพระเจ้าหลานเธอ ดังสมเด็จพระเจ้าหลานเธอ มีศักดินาเสมอเพียงพระองค์เจ้าที่เป็นพระเจ้าลูกเธอ

เมื่อแผ่นดินสืบ ๆ มา พระราชโอรสพระราชธิดาของสมเด็จพระเจ้าแผ่นดินใหญ่ และกรมพระราชวังฯ ที่ประสูติแต่พระมารดาเป็นเจ้าฟ้าก็ดี เป็นพระองค์เจ้าก็ดีคงเป็นเจ้าฟ้า ถ้ามารดาเป็นแต่หม่อมเจ้าและราชนิกูลและธิดาเมืองน้อยรอบคอบ ก็คงเป็นแต่พระเจ้าลูกเธอพระ-องค์เจ้า ต่อพระเจ้าแผ่นดินใหญ่โปรดให้เป็นเจ้าฟ้าจึงเป็นได้

ในกรมพระราชวังหลัง บุตรบุตรีประสูติแต่อัครชายา มียศเป็นเจ้า ก็เป็นได้เพียงพระองค์เจ้า ต่อมารดาเป็นเจ้าฟ้าจึงเป็นเจ้าฟ้าตามพระมารดา บุตรบุตรีกรมพระราชวังหลังที่เกิดแต่พระสนมก็คงเป็นหม่อมเจ้าเหมือนกับบุตรบุตรีของพระองค์เจ้าชายทั้งปวง ที่ตั้งกรมแล้วและยังไม่มีกรม หม่อมเจ้าทั้งปวงที่ได้ราชการฝ่ายหน้าฝ่ายใน โปรดเลื่อนให้เป็นพระองค์เจ้าโดยความชอบก็เป็นได้ การกำหนดที่ว่ามานี้ตามแบบแผนซึ่งมีสืบมาแต่โบราณ หลายชั่วแผ่นดินแต่ครั้งกรุงเก่ามา

เมื่อครั้งแผ่นดินกรุงธนบุรีแรกตั้งแผ่นดินบางกอกก่อนพระวงศ์นี้ มีพระเจ้าลูกเธอชายเป็นเจ้าฟ้า ๓ พระองค์ พระองค์ ๑ เกิดแต่พระ-

อัครชายาเดิม อีกพระองค์ ๑ เกิดแต่มารดาที่เป็นพระญาติพระวงศ์ของพระเจ้าแผ่นดินในเวลานั้น อีกพระองค์ ๑ เกิดแต่มารดาที่เป็นบุตรีของพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก เมื่อตั้งพระวงศ์ใหม่ขึ้น สมเด็จพระเจ้าพี่นางเธอสองพระองค์ก็เป็นเจ้าฟ้า สมเด็จพระเจ้าพี่นางเธอพระ-องค์ใหญ่มีพระบุตร ๓ บุตรี ๑ แต่พระบิดาสิ้นชีพเสียนานแล้ว สมเด็จพระเจ้าพี่นางเธอพระองค์น้อยมีพระบุตร ๓ บุตรี ๒ พระบิดาก็สิ้นชีพเสียนานแล้วเหมือนกัน ก็ทั้ง ๙ พระองค์นั้นพระเจ้าอยู่หัวโปรดให้เป็นสมเด็จพระเจ้าหลานเธอเจ้าฟ้าทั้งสิ้น ภายหลังมาพระบุตรของสมเด็จพระเจ้าพี่นางเธอพระองค์ใหญ่นั้น โปรดให้เป็นกรมพระราชวังหลัง เป็นลำดับสมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอที่โปรดให้เป็นกรมพระราชวังบวร ฯ ในแผ่นดินนั้น

พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวในแผ่นดินนั้น มีพระราชโอรส ๒ พระองค์ พระราชธิดา ๒ พระองค์แต่พระอัครชายาเดิม โปรดให้เป็นสมเด็จพระเจ้าลูกเธอเจ้าฟ้าทั้ง ๔ พระองค์ แต่กรมพระราชวังฯ มีพระ-ธิดาประสูติแต่พระมารดาเป็นเชื้อเจ้าเมืองเชียงใหม่ โปรดให้เป็นสมเด็จพระเจ้าหลานเธอเจ้าฟ้าด้วย รวมเจ้าฟ้าในต้นแผ่นดินพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก คือ สมเด็จพระเจ้าพี่นางเธอ ๒ ถ้านับสมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอที่เป็นกรมพระราชวังฯ ด้วยก็เป็น ๓ เป็นชั้นศักดิ์สูงอย่างเอก สมเด็จพระเจ้าลูกเธอเจ้าฟ้า ๔ พระองค์เป็นอย่างโท สมเด็จ-พระเจ้าหลานเธอเจ้าฟ้า นับกรมพระราชวังหลังด้วยเป็น ๑๑ พระองค์

เป็นอย่างตรี รวมเจ้าฟ้าทั้ง ๒ อย่างเป็น ๑๘ พระองค์ คือนับเจ้าฟ้าหลานเธอที่เป็นราชบุตรกรุงธนบุรีด้วยนั้น อนึ่งมีเจ้าฟ้าหญิงอีกพระองค์หนึ่ง เป็นพระราชธิดาสมเด็จพระเจ้าแผ่นดินพระวงศ์เก่ากรุงศรีอยุธยา ยังคงยศบรรดาศักดิ์เป็นเจ้าฟ้าอยู่ด้วย จึงรวมเป็น ๑๙ พระองค์ด้วยกัน

ก็ในเจ้าฟ้าเหล่านี้ เมื่อแรกตั้งแผ่นดินยังไม่ได้โสกันต์ ๗ พระองค์ คือ สมเด็จพระเจ้าลูกเธอเจ้าฟ้า ๓ พระองค์ ยกแต่พระองค์ใหญ่ สมเด็จพระเจ้าหลานเธอเจ้าฟ้า ในสมเด็จพระเจ้าพี่นางเธอพระองค์น้อย ๒ พระองค์ สมเด็จพระเจ้าหลานเธอเจ้าฟ้า ในกรมพระราชวังฯ พระองค์ ๑ สมเด็จพระเจ้าหลานเธอที่เป็นราชบุตรกรุงธนบุรี พระองค์ ๑ จึงรวมเป็น ๗ พระองค์ เมื่อถึงปีมีกำหนดควรจะโสกันต์ ก็มีราชการทัพศึกกับพะม่าวุ่นวายอยู่ เพราะเป็นการต้นแผ่นดินไม่มีช่องมีเวลาที่จะได้ทำพระราชพิธีให้เต็มตามตำรา คือ ๒ พระองค์ถึงกำหนดโสกันต์ในปีแรกตั้งแผ่นดินใหม่ คือปีขาลจัตวาศก ศักราช ๑๑๔๔ ตรงกับปีมีคฤศตศักราช ๑๗๘๒ อีก ๒ พระองค์ถึงกำหนดในปีมะเส็งสัปตศก ศักราช ๑๑๔๗ ตรงกับปีมีคฤศตศักราช ๑๗๘๕ อีก ๒ พระองค์ถึงกำหนดโสกันต์ในปีระกาเอกศก ศักราช ๑๑๕๑ ตรงกับปีมีคฤศตศักราช ๑๗๘๙ สมเด็จพระเจ้าหลานเธอเจ้าฟ้าที่เป็นราชบุตรเจ้ากรุงธนบุรีนั้นถึงกำหนดโสกันต์ในปีกุนตรีศก ศักราช ๑๑๕๓ ตรงกับปีมีคฤสตศักราช ๑๗๙๑ ใน ๑๐ ปีนี้พะม่ายกมารบแทบทุกปี มีราชการทัพศึกมาก ไม่มี

ช่องที่จะได้คิดทำการลงสรงโสกันต์เลย เป็นแต่ทำโดยสังเขปพอเป็นแล้วไป แต่เจ้าฟ้าพินทวดีซึ่งเป็นพระราชธิดาพระเจ้าแผ่นดินกรุงศรีอยุธยาโบราณนั้น ท่านเคยลงสรงโสกันต์ด้วยพระองค์เอง แลเห็นการงานต่าง ๆ เมื่อเวลาลงสรงโสกันต์เจ้าพี่เจ้าน้องของท่าน ๆ ทราบการทุกอย่าง เป็นผู้แนะนำอย่างธรรมเนียมโบราณอื่นๆ ต่างๆ หลายอย่างหลายประการ ในกรุงเทพ ฯ นี้เมื่อท่านเห็นว่าเจ้าฟ้า ๗ พระองค์ที่โสกันต์ ไม่ได้ทำเต็มตามตำราพระราชพิธีแต่สักพระองค์หนึ่ง จนหมดเจ้าฟ้าไปแล้ว ท่านก็บ่นนักว่าการอย่างธรรมเนียมพระราชพิธีลงสรงโสกันต์เจ้าจะสาบศูนย์ไปเสียแล้ว ท่านก็ทรงชราแล้ว เมื่อไม่มีพระชนม์ท่าน ถ้าการสืบไปมีเวลาที่จะได้ทำขึ้น ใครจะมาแนะชี้การให้ถูกต้องตามแบบแผนได้เล่า ท่านจึงคิดอ่านจดหมายการงานลงสรงโสกันต์ต่าง ๆ ลงไว้ แล้วชี้แจงให้ผู้ใหญ่ผู้น้อยข้างหน้าข้างในเรียนดูรู้ไว้ด้วยกันมาก เพื่อจะไม่ให้การสาบศูนย์ไป ความที่เจ้าฟ้าพินทวดีทรงพระวิตกนั้น กรมพระราชวัง ฯ ในแผ่นดินพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกทรงเห็นชอบด้วย จึงทรงสร้างเขาไกรลาสมีพระมณฑปบนยอด และมีสระอโนดาดและท่อไขน้ำจากปากสัตว์ทั้ง ๔ ตามอย่างเจ้าฟ้าพินทวดีชี้การให้ทำ ครั้นการเขาไกรลาสเสร็จแล้วก็กราบทูลขอแด่พระเจ้าอยู่หัวได้โปรดให้ ทำการโสกันต์พระราชบุตรและพระราชบุตรีของท่านที่เป็นแต่พระองค์เจ้าสมมตให้เป็นดังเจ้าฟ้า ทำการทั้งนี้แม้นผิดอย่างธรรมเนียมก็เพื่อว่าจะให้เห็นเป็นอย่างทันเวลาเมื่อเจ้าฟ้าพินทวดียังทรงพระชนม์อยู่ จะให้มีผู้ได้รู้

ได้เห็นไว้เป็นอันมากมิให้การสาบศูนย์ไป พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวก็โปรดให้การเป็นไปตามพระทัยกรมพระราชวังฯ แต่ส่วนพระองค์ไม่ชอบพระราชหฤทัยจะทำให้ผิดอย่างธรรมเนียมไป กรมพระราชวังฯ เมื่อได้ช่องโปรดอำนวยให้ทำ ก็ได้ทำการโสกันต์ในพระบวรราชวัง ๓ ครั้ง คือปีเถาะสัปตศก ศักราช ๑๑๕๗ ตรงกับปีมีคฤศตศักราช ๑๗๙๕ ครั้ง ๑ คือปีมะเมียสัมฤทธิศก ศักราช ๑๑๖๐ ตรงกับปีมีคฤศตศักราช ๑๗๙๘ ครั้ง ๑ คือปีระกาตรีศก ศักราช ๑๑๖๓ ตรงกับปีมีคฤศตศักราช ๑๘๐๑ ครั้ง ๑

และในแผ่นดินพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกนั้น สมเด็จพระเจ้าลูกเธอพระองค์ใหญ่ได้เสด็จอยู่กับพระเจ้าหลานเธอ เจ้าฟ้าหญิง ในสมเด็จพระเจ้าพี่นางเธอพระองค์น้อย ประสูติพระราชโอรส ๓ พระองค์ พระองค์ที่ ๑ ประสูติในปีระกาตรีศก ศักราช ๑๑๖๓ ตรงกับปีมีคฤศตศักราช ๑๘๐๑ ได้เป็นเจ้าฟ้าตามพระมารดา แต่สิ้นพระชนม์เสียในปีนั้น พระองค์ที่ ๒ ประสูติในปีชวดฉศก ศักราช ๑๑๖๖ ตรงกับปีมีคฤศตศักราช ๑๘๐๔ พระองค์ที่ ๓ ประสูติในปีมะโรงสัมฤทธิศก ศักราช ๑๑๗๐ ตรงกับปีมีคฤศตศักราช ๑๘๐๘ สองพระองค์นี้เป็นเจ้าฟ้าตามพระมารดา และเมื่อกรมพระราชวังบวรฯ ในแผ่นดินนั้นสวรรคตในปีกุนเบ็ญจศก ศักราช ๑๑๖๕ ตรงกับปีมีคฤศตศักราช๑๘๐๓ แล้วล่วงมาถึงปีเถาะนพศก ศักราช ๑๑๖๙ โปรดให้สมเด็จพระเจ้าลูกเธอเจ้าฟ้า พระองค์ใหญ่ เลื่อนที่เป็นกรมพระราชวังบวรฯ เมื่อนั้นเจ้าฟ้าพระโอรสท่าน ๒ พระองค์ พระองค์ ๑ ประสูติก่อนเลื่อนที่ พระองค์ ๑ ประสูติเมื่อเลื่อนที่แล้วนั้น เป็นสมเด็จพระเจ้าหลานเธอเจ้าฟ้า

ก็พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก ได้มีพระราชธิดาพระองค์หนึ่ง มารดาเป็นบุตรีเจ้าเมืองเวียงจันท์ โปรดให้เป็นแต่เพียงพระองค์เจ้าเหมือนกันกับพระราชบุตรและพระราชบุตรี พระองค์อื่นที่ประสูติแต่พระสนม เจ้าจอมมารดาของพระองค์เจ้านั้นสิ้นชีพในปีกุนเบญจศก เมื่อกรมพระราชวังบวรฯ สวรรคตแล้วนั้น พระองค์เจ้านั้นมีพระชนมายุได้ ๕ ขวบ เป็นกำร้าพไม่มีเจ้าจอมมารดา ทรงพระกรุณามาก ภายหลังล่วงมาปีหนึ่งพระองค์เจ้านั้นตามเสด็จลงไปลอยกระทงวิ่งเล่นตกน้ำตกหายไป คนทั้งปวงตกใจเที่ยวหาอยู่ครู่หนึ่ง จึงพบพระองค์เจ้าไปเกาะทุ่นหยวกอยู่หาจมน้ำไม่ ผู้พบเชิญเสด็จกลับมาได้จึงทรงพระกรุณาโปรดมากขึ้น มีพระราชโองการดำรัสว่า พระองค์เจ้านี้เจ้าจอมมารดาก็เป็นฝ่ายลาว อัยยกาธิบดีคือตัวเจ้าเวียงจันท์ก็ยังอยู่ ควรจะให้เลื่อนที่เป็นสมเด็จพระเจ้าลูกเธอเจ้าฟ้า การพิธีโสกันต์ในพระบรมมหาราชวังแต่ตั้งแผ่นดินมาก็ยังหาได้ทำไม่ ถ้าถึงคราวโสกันต์จะได้ทำให้เป็นแบบอย่างในแผ่นดิน จึงโปรดพระราชทานพระสุพรรณบัฏให้เป็นสมเด็จพระเจ้าลูกเธอ เจ้าฟ้ากุณฑลทิพยวดี เจ้าฟ้านั้นเมื่อถึงปีมะโรงสัมฤทธิศก ศักราช ๑๑๗๐ ตรงกับปีมีคฤศตศักราช ๑๘๐๘ พระชนมายุครบ ๑๑ ปีถึงกำหนดที่จะโสกันต์ เมื่อนั้นเจ้าฟ้าพินทวดีที่เป็นผู้ชี้การมาก็สิ้นพระชนม์ไปแล้วถึง ๗ ปี ถึงกระนั้นแบบแผนตัวอย่างการต่าง ๆ ที่เจ้าฟ้าพินทวดีทรงจัดไว้ มีผู้ได้เรียนรู้เห็นอยู่เป็นอันมาก และได้ดูอย่างการที่ทำแต่ก่อนในพระบวรราชวัง ๓ ครั้งนั้นด้วย จึงได้

จัดการพระราชพิธีโสกันต์เป็นการใหญ่เต็มตามตำรา คือตั้งพระราชพิธีพระมหาปราสาทคล้ายกับพระราชพิธีตรุษ และมีเขาไกรลาส ราชวัติฉัตรทอง ฉัตรเงินและฉัตรรายทาง นั่งกลาบาศและการเล่นต่างๆ อย่างสูง และแห่มียุรฉัตร นางเชิญเครื่อง นางสระแห่เครื่องขาว เสด็จมาทรงฟังพระสงฆ์สวดพระพุทธมนตร์ ๓ วัน แล้วแห่มาเวลาเช้าโสกันต์ในวันที่ ๔ แล้วเสด็จขึ้นเขาไกรลาส ครอบเครื่องต้นแล้วแห่เวียนเขาไกรลาส ๓ รอบ แล้วแห่กลับในเวลาเช้า ครั้นเวลาบ่ายแห่เครื่องแดงมาสมโภชวันนั้นแล้วต่อไปอีก ๒ วัน วันที่ ๗ จึงแห่พระเกศาไปลอย การเป็นเสร็จโสกันต์เจ้าฟ้ากุณฑลทิพยวดี ในเดือน ๔ ปีมะโรงสัมฤทธิศกศักราช ๑๑๗๐ ตรงกับเดือนมาร์ช ในปีมีคฤศตศักราช ๑๘๐๙

ครั้นล่วงมาอีก ๖ เดือน พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกเสด็จสวรรคต สมเด็จพระเจ้าลูกเธอกรมราชวังบวรฯ ได้เสด็จเถลิงถวัลยราชสมบัติเป็นแผ่นดินที่ ๒ เจ้าฟ้าพระราชโอรส ๒ พระองค์นั้นก็เป็นสมเด็จพระเจ้าลูกเธอเจ้าฟ้า พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยพระเจ้าแผ่นดินพระองค์นั้น ทรงปฤกษาด้วยข้าราชการผู้ใหญ่ ผู้น้อย ฝ่ายหน้าฝ่ายใน ว่าการพระราชพิธีโสกันต์เจ้าฟ้า ได้ทำลงเป็นอย่างมีแบบแผนเป็นจดหมายเหตุอยู่แล้ว แต่การพระราชพิธีลงสรงตั้งพระนามเจ้าฟ้าโดยอย่างเต็มตามตำราครั้งกรุงศรีอยุธยาเก่า ยังหาได้ทำเป็นแบบอย่างไม่ ผู้หลักผู้ใหญ่ที่เคยเห็นก็แก่ชราเกือบจะหมดไปแล้ว จะสาบศูนย์เสียจะใคร่ทำไว้ให้เป็นเกียรติยศเยี่ยงอย่างสักครั้งหนึ่ง ข้าราชการเห็นพร้อม

ตามกระแสพระราชดำริ ครั้นถึงปีระกาเบ็ญจศก ศักราช ๑๑๗๕ ตรงกับปีมีคฤศตศักราช ๑๘๑๓ จึงได้ตั้งการพระราชพิธีลงสรงสมเด็จพระ-เจ้าลูกเธอเจ้าฟ้าพระองค์ใหญ่ ผูกแพไม้ไผ่ที่ท่าราชวรดิษฐ์ มีกรงที่สรงอยู่กลางล้อมด้วยซี่กรงชั้นหนึ่งตารางไม้ไผ่อีกชั้นหนึ่ง ร่างแหอีกชั้นหนึ่งผ้าขาวอีกชั้นหนึ่ง มีบันไดเงินบันไดทองลง ๒ ข้าง บันไดกลางเป็นเตียงหลั่นหุ้มผ้าขาว เรียกว่าบันไดแก้ว ในกรงมีมะพร้าวคู่ปิดเงินปิดทองและปลาทองปลาเงน กุ้งทองกุ้งเงิน ลอยอยู่ทั้ง ๔ ทิศ กรงนั้นมีพระมณฑปสวม มีราชวัติ ฉัตรทอง ฉัตรนาก ฉัตรเงิน ล้อม ๓ ชั้น มีทหารนั่งรายรอบ และมีเรือจุกช่องล้อมวงแพที่สรงแทนเขาไกรลาสในการโสกันต์ การพระราชพิธีนอกนั้น คือการขึ้นพระมหาปราสาท และการแห่ทางแห่การเล่นต่าง ๆ ก็เหมือนกับการโสกันต์ แห่เครื่องขาวเสด็จไปทรงฟังพระสงฆ์สวดพระพุทธมนตร์ขึ้นมหาปราสาท ๓ วัน วันที่ ๔ จึงแห่เสด็จลงไปท่าราชวรดิษฐ์สรงในแพที่สรงแล้วแห่กลับ แล้วจึงเสด็จมารับพระสุพรรณบัฏขึ้นมหาปราสาท พระราชทานพระสุพรรณบัฏจาฤกพระนามว่า สมเด็จพระเจ้าลูกเธอ เจ้าฟ้ามงกุฎสมมติวงศ์พงศอิศวรกระ-ษัตริย์ขัตติยราชกุมาร ครั้นเวลาบ่ายแห่เครื่องแดงทรงเครื่องต้นมาสมโภชที่พระที่นั่งอมรินทรวินิจฉัย ครั้งนั้นเรียกว่าพระที่นั่งจักรพรรดิพิมาน ในวันนั้นและต่อไปอีก ๒ วันเป็น ๓ เวลา เสร็จการพระราชพิธีลงสรง ครั้นเสร็จการแล้วมีพระราชโองการดำรัสว่า การลงสรงเช่นนี้ ทำแต่ครั้งเดียวนี้เถิด พอเป็นตัวอย่างไว้ไม่ให้ศูนย์พิธีโบราณ เพราะการโสกันต์

เปนอันจำจะต้องทำสำหรับยศเจ้าฟ้าทุก ๆ พระองค์ การลงสรงทำเปน สองซ้ำก็หาต้องการไม่ ไพร่ ๆ ที่เขาลงท่าลูกเขานั้น เพราะเขาร้อนรน จะเร่งเอาของขวัญเก็บเอาเงินคนอื่นมาใช้ เขาจึงรีบด่วนทำการลงท่า ก่อนเวลาโกนจุก เพราะเขาเห็นว่าการโกนจุกนั้นยังช้าอยู่ ก็ในหลวง ไม่ได้ร้อนรนอะไร ไม่ควรจะทำให้เปนสองซ้ำสามซ้ำ ทำแต่โสกันต์เถิด ด้วยเปนของต้องจำใจทำตามธรรมเนียม ครั้นมาเดือน ๔ ปีชวดอัฐศก ศักราช ๑๑๗๘ เปนเดือนมาร์ช ในปีมีคฤศตศักราช ๑๘๑๗ ได้มีการ พระราชพิธีโสกันต์ สมเด็จพระเจ้าลูกเธอ เจ้าฟ้ามงกุฎนั้นเปนการใหญ่ เหมือนกันกับครั้งโสกันต์เจ้าฟ้ากุณฑลทิพยวดี ครั้นมาเดือน ๔ ปีมะโรง อัฐศก ศักราช ๑๑๘๒ ตรงกับเดือนมาร์ช ในปีมีคฤศตศักราช ๑๘๒๑ ได้มีการพระราชพิธีโสกันต์สมเด็จพระเจ้าลูกเธอ เจ้าฟ้าจุฑามณีอีกครั้ง หนึ่ง มีเขาไกรลาสและการอื่น ๆ เหมือนกันกับการสองครั้งก่อน เจ้า-ฟ้ากุณฑลทิพยวดีนั้นได้ทำราชการในแผ่นดินพระบาทสมเด็จพระพุทธ-เลิศหล้านภาลัย มีพระโอรส ๓ พระธิดา ๑ เปนสมเด็จพระเจ้าลูกเธอ เจ้าฟ้าทั้ง ๔ พระองค์ พระองค์ใหญ่ประสูติในปีชวดอัฐศก ศักราช ๑๑๗๘ ตรงกับปีมีคฤศตศักราช ๑๘๑๖ พระนามว่าเจ้าฟ้าอาภรณ์ พระองค์ที่ ๒ ประสูติในปีเถาะเอกศก ศักราช ๑๑๘๑ ตรงกับปีมีคฤศตศักราช ๑๘๑๙ พระนามว่าเจ้าฟ้ามหามาลา พระองค์ที่ ๓ เปนเจ้าฟ้าหญิงประสูติเมื่อ ศักราช ๑๑๘๒ สิ้นพระชนม์เสียในวันประสูติ พระองค์ที่ ๔ ประสูติใน ปีมะเมียจัตวาศก ศักราช ๑๑๘๔ ตรงกับปีมีคฤศตศักราช ๑๘๒๒ พระ-นามว่าเจ้าฟ้าปิ๋ว สมเด็จพระเจ้าลูกเธอเจ้าฟ้า ๓ พระองค์นี้ พระบาท

สมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยก็ทรงพระราชดำริไว้ จะทำการโสกันต์ให้เต็มตามตำราเหมือนกัน ก็แต่เมื่อยังไม่ถึงเวลาโสกันต์พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยก็เสด็จสวรรคตในปีวอกฉศก ศักราช ๑๑๘๖ ตรงกับปีมีคฤศตศักราช ๑๘๒๔ พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวได้เสด็จเถลิงถวัลยราชสมบัติ

ก็แลในแผ่นดินพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยนั้น ข้างพระบวรราชวังมีการโสกันต์ ๒ ครั้ง คือโสกันต์พระองค์เจ้าพงศ์อิศเรศร์ครั้ง ๑ ในเดือน ๔ ปีวอกจัตวาศก ศักราช ๑๑๗๔ ตรงกับเดือนมาร์ชในปีมีคฤศตศักราช ๑๘๑๓ อีกครั้ง ๑ มีการโสกันต์พระองค์เจ้าน้อยนฤมลในเดือน ๔ ปีจอฉศก ศักราช ๑๑๗๖ ตรงกับเดือนมาร์ชในปีมีคฤศตศักราช ๑๘๑๕

ในครั้งหลังมีเขาไกรลาสด้วย แต่ย่อมกว่าในพระบรมมหาราชวัง การที่ทำนั้นก็คล้ายกับการโสกันต์เจ้าฟ้า เพราะทรงนับถือว่าพระองค์เจ้า ๒ พระองค์นั้นประสูติแต่พระมารดา เป็นธิดาเจ้ากรุงธนบุรี แต่เพราะมีเหตุจึงหาได้โปรดให้เป็นเจ้าฟ้าไม่ ว่าด้วยการโสกันต์ในแผ่นดินพระ-บาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยสิ้นเท่านี้

ในแผ่นดินพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวนั้น เมื่อปีจออัฐศก ศักราช ๑๑๘๘ มาจนปีชวดสัมฤทธิศก ศักราช ๑๑๙๐ คือเป็นปีมีคฤศตศักราช ๑๘๒๖, ๑๘๒๗, ๑๘๒๘ นั้น เจ้าอนุเวียงจันท์คิดกบฎ บ้านเมืองมีการทัพศึกไม่เป็นปกติ พระบรมศพสมเด็จพระอมรินทรามาตย์ค้างอยู่บนพระที่นั่งดุสิตมหาปราสาทถึง ๒ ปี ครั้นการพระบรม

ศพแล้ว พระที่นั่งดุสิตมหาปราสาทชำรุด ต้องรื้อทำใหม่ ในปีชวดสัมฤทธิศก พระชนมายุสมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอ เจ้าฟ้าอาภรณ์ถึงกำหนดโสกันต์ พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวมีพระบรมราชโองการดำรัสว่า บ้านเมืองมีราชการทัพศึกอยู่หาสู้สบายไม่ พระมหาปราสาทก็ต้องรื้อทำใหม่ ไม่มีที่ตั้งพระราชพิธีโสกันต์ ทำแต่สังเขปเอาเถิด จึงตั้งพระราชพิธีโสกันต์ที่พระที่นั่งสุทไธศวรรย์ปราสาทใหม่ ไม่มีเขาไกรลาส แต่การแห่นั้นก็คล้ายกับกระบวนพยุหยาตรา โสกันต์ในวันที่ ๔ แล้วเวลาบ่ายแห่ทรงเครื่องต้น สมโภชเวลาเดียวเป็นเสร็จ การโสกันต์สังเขปครั้งนี้เป็นอย่างลงแล้ว ก็เมื่อโสกันต์สมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอ เจ้าฟ้ามหามาลาก็ดี สมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอ เจ้าฟ้าปิ๋วก็ดี ศักราช ๑๑๙๓ และปีมะเมียฉศกศักราช ๑๑๙๖ มีพระบรมราชโองการดำรัสว่า เมื่อโสกันต์สมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอ เจ้าฟ้าอาภรณ์ ทำเพียงเท่าไรก็ทำเพียงเท่านั้นเถิด ก็มีการแห่เหมือนกัน แต่เปลี่ยนไปโสกันต์และสมโภชที่พระที่นั่งดุสิตมหาปราสาท งาน ๔ วันเลิกเหมือนกัน ก็การ ๓ ครั้งนี้มีคนบ่นซุบซิบอยู่มาก ว่าการเป็นเช่นนั้นเพราะไม่มีเจ้าของ ในพระบวรราชวังแผ่นดินนั้นมีการโสกันต์ ๓ ครั้งแห่เป็นพยุหยาตรา เจ้าที่โสกันต์ ๓ ครั้งก็เป็นแต่พระองค์เจ้ามิใช่เจ้าฟ้า กรมพระราชวัง ฯ นั้นมีพระราชบุตรพระองค์ ๑ แต่พระอัครชายาทรงพระนามพระองค์ดาราวดีเป็นพระราชธิดากรมพระราชวัง ฯ แผ่นดินพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก พระราชบุตรพระองค์นี้ตามศักดิ์ที่มีในกฎหมายอย่างธรรมเนียมก็เป็นเจ้าฟ้า แต่พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวหาได้โปรดให้เป็นไม่ เรียกพระนามว่าพระองค์เจ้าอิศรา-

พงศ์ ๆ นั้นมีพระชนมายุถึงกำหนดโสกันต์ กรมพระราชวัง ฯ สวรรคต ก่อนแต่พระองค์เจ้านั้นยังไม่ได้โสกันต์ เมื่อโสกันต์มาโสกันต์ในพระบรมมหาราชวังด้วย พิธีไม่มีแห่แหนเหมือนพระองค์เจ้าสามัญ ก็มีผู้คนกระซิบกันว่าเป็นอย่างนี้เพราะไม่มีเจ้าของเหมือนกันนั้น

พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ได้ทรงรับหม่อมเจ้าหญิงธิดาพระองค์เจ้าลักขณานุคุณที่พระบิดาสิ้นพระชนม์ พระชนมายุได้ ๗ เดือนมาเลี้ยงไว้ในพระราชวัง โปรดปรานมากยิ่งกว่าพระราชบุตรพระราชธิดา พระราชทานสุพรรณบัฏเลื่อนที่ให้เป็นพระองค์เจ้าโสมนัสวัฒนาวดี ทำท่วงทีเหมือนจะให้เป็นเจ้าฟ้า ด้วยพิธีเมื่อเวลาเลื่อนหม่อมเจ้าให้เป็นพระองค์เจ้านั้น คล้ายกับเมื่อเลื่อนพระองค์เจ้าหญิงให้เป็นเจ้าฟ้ากุณฑลทิพยวดี ในแผ่นดินพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกนั้น ครั้นพระองค์เจ้า โสมนัสวัฒนาวดี ทรงพระเจริญชนมายุถึงกำหนดโสกันต์ในปีมะเมียอัฐศก ศักราช ๑๒๐๘ ตรงกับปีมีคฤศตศักราช ๑๘๔๖ ให้ตั้งการพระราชพิธีโสกันต์เป็นการใหญ่ คล้ายกับโสกันต์เจ้าฟ้า เป็นแต่ไม่มีเขาไกรลาส ปลูกพระเบญจาที่สรงและพลับพลาเปลื้องเครื่องบนชาลาพระมหาปราสาทแทน การอื่น ๆ ก็เหมือนกันกับเจ้าฟ้า แห่ถึง ๖ วัน เป็นแต่วันที่ ๗ ไม่มีแห่พระเกศา ก็โสกันต์ครั้งนี้อย่าว่าแต่พวกอื่นเลย ถึงพระเจ้าลูกเธอฝ่ายหน้าฝ่ายในของพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ก็บ่นว่า พระองค์เจ้าโสมนัสวัฒนาวดี มีบุญมากไปกว่า พระองค์เจ้าลูกเธอทั้งปวงอีก การโสกันต์ในแผ่นดินพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวสิ้นเท่านี้ ครั้นล่วงแผ่นดินพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ในปีกุน

ตรีศก ศักราช ๑๒๑๓ ตรงกับปีมีคฤศตศักราช ๑๘๕๑ จึงพระราชวงศานุวงศ์ ข้าราชการผู้ใหญ่ผู้น้อยทั้งปวงพร้อมใจกันเชิญเสด็จ สมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอ เจ้าฟ้ามงกุฎขึ้นเถลิงถวัลยราชสมบัติ รับพระบรมราชาภิเษกในพระบรมมหาราชวัง และเชิญเสด็จสมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอเจ้าฟ้าจุฑามณี ให้รับพระบวรราชาภิเษกในพระบวรราชวัง ตามอย่างยศพระเจ้าแผ่นดิน ๒ พระองค์อย่างแต่ก่อน เพราะเห็นว่าสมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอเจ้าฟ้า ๒ พระองค์นี้ มีพระบารมีเล่าลือชาปรากฏเป็นที่นับถือของคนใกล้และไกลเป็นอันมาก ด้วยได้มีการลงสรงและโสกันต์เป็นการใหญ่ในแผ่นดินพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยถึง ๓ ครั้ง ดังกล่าวมาแล้ว แล้วพระราชวงศานุวงศ์ผู้ใหญ่ฝ่ายหน้าฝ่ายใน และท่านเสนาบดีปฤกษาพร้อมกันว่า พระองค์เจ้าโสมนัสวัฒนาวดีได้เป็นพระองค์เจ้ามียศใหญ่ ได้มีการโสกันต์อย่างเจ้าฟ้าในแผ่นดินพระบาทสมเด็จพระ-นั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว มีพระนามและเกียรติยศลือชาปรากฏสมควร จึงได้กราบทูลถวายตั้งเป็นสมเด็จพระนางเธอเป็นเจ้าเป็นใหญ่ข้างใน สมเด็จพระนางเธอพระองค์เจ้าโสมนัสวัฒนาวดีทรงพระครรภ์ได้ ๗ เดือน ประ-ชวรลง ประสูติพระราชโอรสในกำลังประชวร พระราชโอรสนั้นเป็นสมเด็จพระเจ้าลูกเธอเจ้าฟ้าชาย เรียกพระนามตามพระมารดา ว่าเจ้าฟ้าโสมนัส มีพระชนม์อยู่เพียง ๓ นาฬิกา ก็สิ้นพระชนม์ เพราะพระกำลังยังอ่อนนัก สมเด็จพระนางเธอนั้นก็ประชวรหนักลง พระอาการหาคลายไม่ สิ้นพระชนม์ภายหลังพระโอรส ๕๐ วัน คือในวันอาทิตย์เดือน ๑๑ แรม ๑๒ ค่ำ ปีชวดจัตวาศก ศักราช ๑๒๑๔ ตรงกับวันที่ ๑๐ เดือน

ออกตอเบอรบีมีคฤศตศักราช ๑๘๕๒ ครั้นภายหลังมาพระราชวงศานุวงศ์ผู้ใหญ่ฝ่ายหน้าฝ่ายใน และเสนาบดีพร้อมใจกันถวายพระองค์เจ้ารำเพยภมราภิรมย์ ผู้พระธิดาของพระเจ้าลุง ของสมเด็จพระนางเธอซึ่งสิ้นพระชนม์แล้วนั้น ให้เป็นสมเด็จพระนางเธอสืบฐานันดรนั้นต่อไป

สมเด็จพระนางเธอ พระองค์เจ้ารำเพยภมราภิรมย์ ประสูติพระราชบุตรใหญ่พระองค์ ๑ ทรงพระนามสมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ เจ้าฟ้าจุฬาลงกรณ์ ในกลางปีฉลูเบ็ญศก ศักราช ๑๒๑๔ ตรงกับเดือนเสปเตมเบอรคฤศต ศักราช ๑๘๕๓ แล้วประสูติพระราชธิดาอีกพระองค์ ๑ ทรงพระนามสมเด็จพระเจ้าลูกเธอ เจ้าฟ้าจันทรมณฑล ในปีเถาะสัปตศก ศักราช ๑๒๑๗ ตรงกับเดือนเอปปริล ในปีมีคฤศตศักราช ๑๘๕๕ แล้วประสูติพระราชบุตรอีกพระองค์ ๑ ทรงพระนามว่าสมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอเจ้าฟ้าจาตุรนตรัศมี ในปลายปีมะโรงอัฐศก ศักราช ๑๒๑๘ ตรงกับเดือนยันนุวารี ปีมีคฤศตศักราช ๑๘๕๗ และประสูติพระราชบุตรอีกพระองค์ ๑ ทรงพระนามสมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ เจ้าฟ้าภาณุรังษี ในปลายปีมะแมเอกศก ศักราช ๑๒๒๑ ตรงกับเดือนยันนุวารี ในปีมีคฤศตศักราช ๑๘๖๐ สมเด็จพระนางเธอ พระองค์เจ้ารำเพยภมราภิรมณ์นั้นประชวรพระโรคในพระทรวงมาปีเศษ สิ้นพระชนม์ในเดือน ๑๐ ปีระกาตรีศก ศักราช ๑๒๒๓ ตรงกับเดือนเสปเตมเบอร คฤศตศักราช ๑๘๖๒ แล้วสมเด็จพระเจ้าลูกเธอเจ้าฟ้าหญิงจันทรมณฑลก็สิ้นพระชนม์ลงในเดือน ๖ ปีกุนเบ็ญศก ๑๒๒๕ ตรงกับเดือนเมคฤศตศักราช ๑๘๖๓ ยังคงสมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอเจ้าฟ้า ๓ พระองค์

ก็ในแผ่นดินปัจจุบันนี้ เมื่อปีชวดจัตวาศก ศักราช ๑๒๑๔ มีการโสกันต์ในบวรราชวังครั้งหนึ่ง มีเขาไกรลาสและการแห่การเล่นใหญ่กว่าปกติแต่ไม่เต็มตำรา การคล้ายกันกับเช่นเคยมีในพระบวรราชวังแต่ก่อนมา ภายหลังแต่ครั้งนั้นมาในพระบวรราชวังเมื่อโสกันต์พระองค์เจ้าคราวใดก็มีการแห่เครื่องสูงกลองชะนะทุกครั้ง แต่ทำการนั้นในพระราชพิธีสัมพัจฉรฉินท์ ไม่ได้ทำเป็นการใหญ่ ไม่ได้ตั้งเขาไกรลาสและมีการเล่นนักดูประชุม ถึงกระนั้นการก็เป็นอย่างลงในการโสกันต์พระองค์เจ้าแผ่นดินปัจจุบันนี้ แต่ฝ่ายในพระบรมมหาราชวังพระเจ้าลูกเธอที่มีพระชนมายุเจริญจนถึงกำหนดจะโสกันต์ยังหามีไม่ จนถึงปีระกาตรีศก

ครั้นมาเมื่อปีระกาตรีศก ศักราช ๑๒๒๓ ตรงกับปีมีคฤศตศักราช ๑๘๒๖ พระเจ้าลูกเธอพระองค์เจ้าใหญ่ยิ่งเยาวลักษณ มีพระชนมายุเจริญถึงกำหนดควรจะโสกันต์ พระราชวงศานุวงศ์และท่านเสนาบดีกราบทูลพระกรุณาว่า การพระราชพิธีโสกันต์เป็นการใหญ่เว้นว่างมานานหาได้ทำไม่ถึง ๕๐ ปีเศษมาแล้ว ผู้ที่ได้เคยเห็นการในครั้งก่อนก็มีน้อยตัวแล้ว ถึงได้เห็นจะจำการก็ไม่ถนัด แต่ผู้ที่ไม่ได้เห็นนั้นมากกว่ามาก ขอพระราชทานให้ตั้งการพระราชพิธีโสกันต์เป็นการใหญ่ ในการโสกันต์พระเจ้าลูกเธอพระองค์เจ้าเป็นปฐมในพระบรมมหาราชวัง เพื่อจะได้เป็นแบบอย่างต่อไปภายหน้า ครั้งนั้นจึงได้มีพระราชโองการดำรัสสั่งให้ตั้งการพระราชพิธีโสกันต์เป็นการใหญ่ มีกระบวนแห่และมีนางเชิญมยุรฉัตร นางเชิญเครื่อง และนางสระ และการเล่นอื่น ๆ แต่ไม่มีเขาไกรลาส และได้มีการพระราชพิธีรับพระสุพรรณบัฏเฉลิมพระนามพระเจ้าลูกยาเธอ เจ้าฟ้า

จุฬาลงกรณ์ ขึ้นเป็นสมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ เจ้าฟ้าจุฬาลงกรณ์ บดินทรเทพยมหามกุฎ มหาบุรุษรัตนราชรวิวงศ์ วรพงศบริพัตร สิริวัฒนราชกุมาร แทนพระราชพิธีลงสรง แต่ไม่มีพระมณฑปขึ้นแพในที่สรง

การพระราชพิธีทั้งสองนี้ได้มีในเดือน ๔ ปีระกาตรีศก ศักราช ๑๒๒๓ ตรงกับเดือนมาร์ชในปีมีคฤศตศักราช ๑๘๖๓ เมื่อการพระราชพิธีโสกันต์ได้มีลงเป็นอย่างดังนี้แล้ว ครั้นมาเมื่อปีจอจัตวาศก พระเจ้าลูกเธอ ๓ พระองค์ คือพระองค์เจ้าหญิงทักษิณชา พระองค์เจ้าหญิงโสมาวดี พระองค์เจ้าหญิงประภัศร มีพระชนมายุเจริญถึงกำหนดควรจะโสกันต์ จึงได้โปรดให้มีการแห่โสกันต์เป็นการใหญ่อย่างครั้งก่อนอีกครั้งหนึ่ง ในเดือนยี่ปีจอจัตวาศก ศักราช ๑๒๒๔ ตรงกับปีมีคฤศตศักราช ๑๘๖๓

และในเดือน ๔ ปีจอจัตวาศกนั้น ในพระบวรราชวังได้มีการโสกันต์พระองค์เจ้าอีกครั้งหนึ่งเป็นการใหญ่ มีการแห่และการเล่นและเขาไกรลาสน้อย คล้ายกับเมื่อปีชวดจัตวาศกโน้นแล

ภายหลังมาเมื่อปีชวดฉศก พระเจ้าลูกเธอ ๒ พระองค์ คือพระองค์เจ้าพักตรพิมลพรรณ พระองค์เจ้ามัณยาภาธร มีพระชนมายุเจริญถึงกำหนดควรจะโสกันต์ จึงทรงพระราชดำริว่า ในครั้งแผ่นดินสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวพระราชาธิเบศรมหาราชปราสาททอง ได้มีการโสกันต์พระเจ้าลูกเธอพระองค์เจ้าอิน ณ ที่ประทับ เกาะบ้านเลน เป็นอย่างมา ก็ครั้งนี้พระราชวังที่ประทับเป็นที่ประพาสก็มีหลายตำบล จึงโปรดให้มีการแห่โสกันต์เป็นการใหญ่อย่างครั้งก่อน ที่พระนครคิรี ณ เมืองเพ็ชรบุรี ตาม

อย่างซึ่งเคยมีในโบราณนั้นอีกครั้งหนึ่ง ในเดือนยี่ปีชวดฉศก ศักราช ๑๒๒๖ ตรงกับปีมีคฤศตศักราช ๑๘๖๔

เมื่อว่าการตามเหตุที่ควร พระเจ้าลูกเธอพระองค์เจ้าซึ่งมิใช่เจ้าฟ้า ก็ไม่ควรจะมีการพระราชพิธีโสกันต์เปนการใหญ่ แต่ในแผ่นดินพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก และในแผ่นดินพระบาทสมเด็จพระ-พุทธเลิศหล้านภาลัย ในพระบวรราชวังได้มีการแห่โสกันต์พระองค์เจ้าเกินธรรมเนียมเก่า ๒ ครั้ง ๓ ครั้งมาแล้ว และในแผ่นดินปัจจุบันนี้ในพระบวรราชวัง ก็มีการเกินธรรมเนียม เก่านำหน้า เปนอย่างมาก่อนถึง ๒ ครั้งแล้ว ฝ่ายในพระบรมมหาราชวังจึงต้องทำตามไป การเปนทั้งนี้ก็เพราะการโสกันต์เปนการใหญ่ไม่ได้มีมานานแล้ว ผู้จะใคร่ดูมีมาก และจะคอยเวลาภายหน้าก็ไม่ไว้ใจการว่าจะเปนแน่ที่จะได้ดู จึงกราบทูลขอให้ทำขึ้น

บัดนี้สมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ เจ้าฟ้าจุฬาลงกรณ์พระองค์ใหญ่ มีพระชนมายุได้เต็ม ๑๒ ปีแต่ปีประสูติ ถึงกำหนดเวลาควรจะมีการพระราชพิธีโสกันต์เปนการใหญ่ ด้วยได้พระราชทานพระอิสสริยยศต่าง ๆ เสมออย่างพระองค์ ในครั้งแผ่นดินพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภา-ลัยทุกประการแล้ว ครั้งนี้จึงควรให้มีการพระราชพิธีโสกันต์เปนการใหญ่เต็มตามตำรา ซึ่งมีในแผ่นดินพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย ๒ ครั้งนั้น เพื่อจะได้เปนแบบอย่างไปภายหน้า ท่านผู้ที่ข้างเกณฑ์รับราชการใด ๆ ในบัดนี้ จงมีความยินดีคิดฉลองพระเดชพระคุณทุกท่านทุกนายให้เต็มตามกำลังเทอญ ฯ

เรื่องการโสกันต์แต่ก่อน

มีพระบรมราชโองการดำรัสสั่งให้จดหมายเพิ่มเติมเล่าความเก่าๆ ด้วยเรื่องโสกันต์ตามซึ่งได้ทรงสืบสวนไต่ถามเจ้านายเก่า ๆ ได้ความมานั้นโดยขบวนราชการแผ่นดินแต่หลังมานั้นว่า เมื่อพระบาทสมเด็จพระ-พุทธยอดฟ้าจุฬาโลกย์ ได้เสด็จเถลิงถวัลยราชสมบัติในปีขานจัตวาศกนั้น สมเด็จพระเจ้าลูกเธอเจ้าฟ้า ซึ่งยังไม่ได้โสกันต์ มีสามพระองค์ คือ สมเด็จพระเจ้าลูกเธอเจ้าฟ้าชายพระองค์น้อย ซึ่งภายหลังมาเปนกรมพระ-ราชวัง ในแผ่นดินพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาไลยนั้น เวลานั้นพระชนม์พรรษาได้ ๙ ขวบพระองค์หนึ่ง สมเด็จพระเจ้าลูกเธอเจ้า-ฟ้าหญิงพระองค์ใหญ่ ทรงพระนามว่าเจ้าฟ้าแจ่มกระจ่างฟ้า ภายหลังเปนเจ้าฟ้ากรมหลวงศรีสุนทรเทพย์ เวลานั้นพระชนมายุครบ ๑๓ ปีพระองค์หนึ่ง สมเด็จพระเจ้าลูกเธอเจ้าฟ้าหญิงพระองค์น้อย ทรงพระนามว่าเจ้าฟ้าประภาวดี ซึ่งภายหลังมาได้เปนเจ้าฟ้ากรมหลวงเทพยวดี เวลานั้นพระชนมายุ ๖ ขวบพระองค์หนึ่ง ในพระบวรราชวัง มีสมเด็จพระบวรวงษ์เธอเจ้าฟ้าหญิงครั้งนั้นจดหมายว่า สมเด็จพระเจ้าหลานเธอเจ้าฟ้าพิกุลทอง ซึ่งภายหลังมาได้เปนกรมขุนศรีสุนทร เวลานั้นพระชน-มายุ ๖ ขวบพระองค์หนึ่ง กับมีสมเด็จพระสัมพันธวงษ์เธอเจ้าฟ้า ซึ่ง

ครั้งนั้นมาดหมายว่าสมเด็จพระเจ้าหลานเธอเจ้าฟ้าชาย ในสมเด็จพระเจ้าพี่นางเธอ กรมพระศรีสุดารักษ์ ในปีนั้นยังไม่ได้โสกันต์อีกสองพระองค์ คือเจ้าฟ้าจุ้ย ซึ่งภายหลังมาเปนเจ้าฟ้ากรมหลวงพิทักษ์มนตรี เวลานั้นพระชนมายุ ๑๓ ปีพระองค์หนึ่ง เจ้าฟ้าเกดซึ่งภายหลังมาเปนเจ้าฟ้ากรมขุนอิศรานุรักษ์ เวลานั้นพระชนมายุ ๙ ขวบพระองค์หนึ่ง รวมเจ้าฟ้าซึ่งยังไม่ได้โสกันต์ ในปีต้นแผ่นดินพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกย์นั้น ๖ พระองค์ กับท่านผู้หนึ่งซึ่งจะออกนามไปไม่เปนมงคล ครั้งนั้นโปรดเกล้าให้เปนสมเด็จพระเจ้าหลานเธอเจ้าฟ้า มีพระชนมายุ ๓ ขวบองค์หนึ่ง แต่พระเจ้าลูกเธอในพระสนม เมื่อปีนั้นมีพระเจ้าลูกเธอพระองค์เจ้าชายสามพระองค์ แต่ไม่สู้โปรดอยู่สองพระองค์ ชนมายุเพียง ๔,๕, ขวบ อย่าให้ออกพระนามเลยไม่สู้เปนมงคล ในพระบวรราชวังมีพระองค์เจ้าในพระสนมอยู่ ๓ แต่จะออกพระนามไปไม่สู้เปนมงคล เวลานั้นพระชนมายุเพียง ๓,๔,๕, ขวบ ยังเจ้าพระวงษ์เธอ ซึ่งโปรดให้เปนพระองค์เจ้ามีอีก ในกรมพระราชวังหลัง ๕ พระองค์ ในกรมหมื่นนรินทรพิทักษ์พระองค์หนึ่ง ในกรมพระราชวังหลัง ๕ พระองค์นั้น มีพระองค์ใหญ่กว่าทั้งปวง คือพระองค์เจ้าปาน ซึ่งภายหลังเปนกรมหมื่นนราเทเวศร เวลานั้นพระชนมายุครบ ๑๓ ปีพระองค์หนึ่ง คือพระองค์เจ้าหญิงกระจับหนึ่ง คือพระองค์เจ้าบัว ซึ่งภายหลังมาเปนกรมหมื่นนเรศรโยธีหนึ่ง คือพระองค์เจ้าฉิม ลางปากเรียกว่าพระองค์เจ้าแตง ซึ่งภายหลังมาเปนกรมหมื่นแล้วเปนกรมหลวงเสนีบริรักษ์หนึ่ง สามพระองค์นี้มีพระชนมายุน้อยเปนลำดับลงมา กับพระองค์เจ้าซึ่งตั้งพระครรภมาแต่

เมืองนครราชสิมา มาประสูตร์ในกรุงธนบุรีในปีนั้น มีพระนามตามปากคนเรียกว่า พระองค์เจ้าโคราช แต่บาดหมายว่าพระองค์เจ้าปรฐมวงษ์หนึ่ง รวมเปน ๕ พระองค์ พระองค์เจ้าในกรมหมื่นนรินทรพิทักษ์นั้นคือพระองค์เจ้าฉิม ซึ่งภายหลังมาเปนกรมหมื่นนรินทรเทพย์หนึ่ง หม่อมเจ้าในเจ้าฟ้าต่างกรมเวลานั้น ยังมีอีกบ้าง คือหม่อมเจ้าเถื่อนในสมเด็จ-พระวงษ์เธอ ซึ่งในเวลานั้นเรียกว่าสมเด็จพระเจ้าหลานเธอ เจ้าฟ้ากรมหลวงธิเบศรบดินทรหนึ่ง หม่อมเจ้าม่วงในสมเด็จพระวงษ์เธอ ซึ่งเวลานั้นเรียกว่าสมเด็จพระเจ้าหลานเธอ เจ้าฟ้ากรมหลวงนรินทรรณเรศรหนึ่ง หม่อมเจ้าทั้งสองนี้ครั้งนั้นชนมายุก็เพียย ๕,๖, ขวบ ลางปากลางมืออ่านแลเขียนว่าพระองค์เจ้าไปก็มีบ้าง ยังหม่อมเจ้าหญิงอีก ๓ องค์ในสมเด็จพระองค์เธอครั้งนั้น เรียกว่าสมเด็จพระเจ้าหลานเธอเจ้าฟ้ากรมหลวงเทพยหริรักษ์ คือหม่อมเจ้าฉิม ๑ หม่อมเจ้ามาก ๑ หม่อมเจ้านิ่ม ๑ หม่อมเจ้าฉิมมีชนมายุเพียง ๘ ขวบ หม่อมเจ้าทั้งสองก็มีชนมายุลดเปนลำดับลงมา

รวมพระราชวงษานุวงษ์ ซึ่งเปนเจ้าฟ้า แลพระองค์เจ้าแท้ พระองค์เจ้าซึ่งโปรดให้เปน แลหม่อมเจ้า เปน ๒๔ ยังไม่ได้โสกันต์ในปีขานจัตวาศกนั้นเท่านี้

ปีนั้นราชการต่างๆมีมากมาย พระนครแลพระราชวังก็พึ่งตั้งใหม่เปนปีต้นแผ่นดิน แต่สมเด็จพระเจ้าลูกเธอ เจ้าฟ้าหญิงพระองค์ใหญ่นั้นทรงพระเจริญไวยได้ ๑๓ ปีแล้ว จะรอช้าไปกว่านั้นไม่ได้ จึ่งโปรดเกล้า

ให้ตั้งพระราชพิธีโสกันต์เปนการน้อย ไม่ได้แห่แหนสมโภชเปนการใหญ่ เต็มตามตำราเลย โสกันต์ครั้งนั้นเปนประฐมในพระบรมราชวงษ์นี้ ครั้นมาเมื่อปีมโรงฉศกศักราช ๑๑๔๖ มีการโสกันต์สมเด็จพระเจ้าหลานเธอเจ้าฟ้าจุ้ย ในสมเด็จพระเจ้าพี่นางเธอกรมพระศรีสุดารักษ์ ซึ่งภายหลังเปนเจ้าฟ้ากรมหลวงพิทักษ์มนตรีนั้นพระองค์หนึ่ง พระวงษ์เธอพระองค์เจ้าปานในกรมพระราชวังหลังพระองค์หนึ่ง สองพระองค์นี้พระชนมายุ ๑๕ การก็เปนแต่สังเขปไม่เปนการใหญ่ ครั้นล่วงมาเมื่อปีมเสงสัปตศกศักราช ๑๑๔๗ ก็ได้มีการโสกันต์ สมเด็จพระเจ้าลูกเธอเจ้าฟ้าชายพระองค์น้อย ซึ่งภายหลังมาเปนเจ้าฟ้ากรมหลวงเสนานุรักษ์ แล้วปลายมือเปนกรมพระราชวัง ในแผ่นดินพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาไลยนั้นพระองค์หนึ่ง สมเด็จพระเจ้าหลานเธอเจ้าฟ้าเกด ในสมเด็จพระเจ้าพี่นางเธอกรมพระศรีสุดารักษ์ ซึ่งภายหลังมาเปนเจ้าฟ้ากรมขุนอิศรานุรักษ์นั้นพระองค์หนึ่ง สองพระองค์มีพระชนมายุ ๑๓ การก็เปนแต่สังเขปเหมือนกัน ครั้นล่วงมาเมื่อปีรกาเอกศกศักราช ๑๑๕๑ ก็ได้มีการโสกันต์สมเด็จเจ้าลูกเธอ เจ้าฟ้าประภาวะดี ซึ่งภายหลังมาเปนเจ้าฟ้ากรมหลวงเทพยวดีนั้น ในพระบรมมหาราชวัง แลสมเด็จพระเจ้าบวรวงษ์เธอ ซึ่งครั้งนั้นบาดหมายว่า สมเด็จพระเจ้าหลานเธอเจ้าฟ้าพิกุลทอง ซึ่งภายหลังมาเปนเจ้าฟ้ากรมขุนศรีสุนทรนั้น ในพระบวรราชวัง การก็เปนแต่สังเขปไม่ได้ทำการใหญ่เหมือนกัน ครั้นมาเมื่อปีกุนตรีศกศักราช ๑๑๕๓ ก็ได้มีการโสกันต์ท่านที่ได้เปนสมเด็จพระเจ้าหลานเธอเจ้าฟ้าใน

ครั้งนั้นอิกครั้งหนึ่ง ก็เปนแต่การสังเขป ก็ในจำพวกพระองค์เจ้าแลหม่อมเจ้าอื่น ๆ จากเจ้าฟ้าบันดาที่มีพระชนมายุครบ ๑๓ ครบ ๑๕ ก่อนแต่บีกุนตรีศกไปนั้น ก็โสกันต์ในการพระราชพิธีสัมพัจฉรฉินบ้างโสกันต์ในวังนั้น ๆ บ้าง ไม่ได้มีการใหญ่ ถึงการทรงผนวชนั้นก็มีแต่เจ้าฟ้าแลพระองค์เจ้า ที่โสกันต์แล้วทรงผนวชเปนสามเณร ไม่ได้มีการทรงผนวชเปนการวิเสศ อย่างเช่นมีในการใกล้เข้าพรรษาทุกบีนั้น มีแต่เมื่อบีวอกสัมฤทธิศกศักราช ๑๑๕๐ พระชนมายุพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาไลย ครั้งนั้นเปนสมเด็จพระเจ้าลูกเธอ เจ้าฟ้ากรมหลวงอิสรสุนทรครบ ๒๑ พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกย์ ทรงพระราชศรัทธาจะให้ทรงผนวชถวายพระราชกุศล เพราะทรงเห็นว่าในรดูฝนบีนั้นว่างราชการ ไม่มีข่าวทัพศึกพม่ามา ครั้งนั้นสมเด็จพระวงษ์เธอ ซึ่งเรียกว่าสมเด็จพระเจ้าหลานเธอ ๒ พระองค์ คือเจ้าฟ้ากรมหลวงนรินทรรณเรศรในสมเด็จพระเจ้าพี่นางเธอ กรมพระเทพสุดาวดี พระองค์หนึ่ง เจ้าฟ้ากรมหลวงเทพยหริรักษ์ ในสมเด็จพระเจ้าพี่นางเธอ กรมพระศรีสุดารักษ์พระองค์หนึ่ง สองพระองค์นี้ทรงเจริญพระชนมายุ ๓๐ บีเสศ แล้วยังหาได้ทรงผนวชเปนภิกษุไม่ ครั้นทราบว่าพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกย์มีพระราชประสงค์จะโปรดให้สมเด็จพระเจ้าลูกเธอทรงผนวชการเปนโอกาศก็มีศรัทธากราบทูลถวายบังคมลาจะทรงผนวชด้วย สมเด็จพระเจ้าพี่นางเธอทั้งสองพระองค์ ทรงชื่นชมยินดียอมอนุญาตด้วย พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกย์ จึ่งโปรดให้ทรงผนวชพร้อมกัน

เปนสามพระองค์ด้วยกัน การทรงผนวชในพระอุโบสถวัดพระศรีรัตน-ศาสดาราม ซึ่งในเวลานั้นเรียกว่าวัดพระศรีสรรเพชดาราม ครั้งนั้นเปนประฐมก่อนกว่าทั้งปวง ท่านเสนาบดีผู้ใหญ่แลเจ้าพนักงานก็ปฤกษาไต่ถามหาระบอบแบบแผนโบราณ ก็จัดการไปให้สมควรแก่อย่างธรรมเนียมโบราณ ทั้งเวลาสมโภชแลทรงผนวชครั้งนั้นพร้อมกันเห็นว่า สมเด็จพระ-เจ้าลูกเธอเจ้าฟ้า เปนต่างกรมทรงศักดินา ๔๐๐๐๐ สมเด็จพระเจ้าหลานเธอเจ้าฟ้าเปนต่างกรมทรงศักดินาเพียง ๑๕๐๐๐ ก็สมเด็จพระเจ้าลูกเธอถึงมีพระชนมายุอ่อนกว่าสมเด็จพระเจ้าหลานเธอ ก็ไม่ควรจะให้อยู่เบื้องหลัง ควรจะยกเปนนาคเอกออกน่า จึ่งจะต้องกับเยี่ยงอย่างซึ่งมีมาแต่โบราณ จึ่งให้พร้อมกันจัดการดังนั้นเมื่อวันสมโภชการก็สงบอยู่ ครั้นมาเมื่อเวลาทรงผนวช เจ้าพนักงานเชิญเสด็จสมเด็จพระเจ้าลูกเธอให้เสด็จเข้าไปทรงขอบรรพชาก่อน สมเด็จพระเจ้าพี่นางเธอกรมพระเทพย-สุดาวดี พระไทยมีทฤฐิมานะมาก พระวาจาก็มักร้ายแรง เสด็จอยู่ในฉากใกล้ที่พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกย์เสด็จประทับอยู่ เมื่อทอดพระเนตรออกมานอกฉากเห็นดังนั้น ก็ทรงขัดเคืองบ่นด้วยพระวาจาต่าง ๆ เกิน ๆ ไปตามวิไสย พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกย์ได้ทรงสดับก็รำคาญพระราชหฤทัย จึ่งมีพระราชโองการดำรัสซักถามเสนาบดีแลเจ้าพนักงานออกไป ว่าเหตุไฉนจึงมาจัดผู้น้องให้มาออกน่าผู้พี่ดังนี้เล่า จึ่งเสนาบดีผู้ใหญ่กราบทูลพระกรุณาว่า อย่างธรรมเนียมโบราณเคยทำเคยประพฤติมาอย่างนี้ ซึ่งจะให้สมเด็จพระเจ้าหลานเธอ

ทรงผนวชก่อนสมเด็จพระเจ้าลูกเธอนั้นเยี่ยงอย่างไม่มี กรมพระเทพยสุดาวดีได้ทรงฟังดังนั้น ก็ยิ่งทรงขัดเคืองก็ทรงบ่นต่าง ๆ มากไป พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกย์ได้ทรงสดับก็ทรงโทรมนัศ จนถึงมีน้ำพระเนตร จึงมีพระราชโองการดำรัศไปว่า ถึงอย่างธรรมเนียมเก่าไม่มี ก็ธรรมเนียมใดที่ท่านทั้งหลายว่าดี ธรรมเนียมนั้นให้ยกเลิกเสียเถิดอย่าใช้ จงเอาธรรมเนียมอย่างไพร่ ๆ มาประพฤติเถิด ให้จัดลำดับตามอายุเถิด ใครแก่ให้ไปน่าใครอ่อนให้ไปหลัง ฤๅตามบรรพบุรุศที่นับตามบุตรพี่บุตรน้องนั้นเถิด เพราะเราเกิดมาเปนไพร่ ได้มาเปนเจ้าเปนนายเมื่อเวลาเปนเบื้องปลายอายุแล้ว ด้วยเหตุนี้เมื่อเวลาทรงขอนิสัยแลทรงผนวชเปนภิกษุ เจ้าพนักงานก็จัดสมเด็จพระเจ้าหลานเธอสองพระองค์ให้เปนนาคเอกนาครอง สมเด็จพระเจ้าลูกเธอต้องทรงผนวชต่อภายหลังตามพระราชโองการดำรัสสั่ง การทรงผนวชครั้งนั้นก็ยังไม่ได้มีแห่แหนเปนการใหญ่ แลตั้งแต่ปีขานจัตวาศักศักราช ๑๑๔๔ มาจนปีชวดจัตวาศักศักราช ๑๒๕๔ การแห่แหนลงสรงโสกันต์แลทรงผนวชเปนการใหญ่ไม่ได้มีเลย ทั้งในพระบรมมหาราชวังแลพระบวรราชวัง เพราะราชการต้องไปทัพจับศึกทำสงครามกับอ้ายพม่าฆ่าศึก มีมากมายหลายครั้งติดพันกันไป ครั้นถึงปีฉลูเบญจศักศักราช ๑๑๕๕ พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกย์เสวยราชสมบัติมา ถึงปีเปนที่ ๑๒ แล้ว พระชนมายุเต็ม ๕๗ แล้ว กรมพระราชวังพระชนมายุครบ ๕๐ ถ้วน ข้าราชการผู้ใหญ่ผู้น้อยทั้งฝ่ายน่าฝ่ายในในพระบรมมหาราชวัง แลพระบวรราชวัง

เมื่อเห็นว่าพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทั้งสองพระองค์ ทรงพระเจริญพระชนมายุมากแล้ว ก็พากันบ่นว่า การมงคลคือลงสรงโสกันต์ทรงผนวช เปนการใหญ่โดยอย่างธรรมเนียมโบราณ เปนแต่ได้ฟังคนเก่า ๆ เล่าขานกันมาว่าอย่างนั้นอย่างนี้ มีครั้งกรุงศรีอยุทธยาเก่า แต่ในกาลบัดนี้ยังหาได้มีไม่ คนเปนอันมากไม่มีใครได้เห็นต่อตา ถ้าไม่ให้มีขึ้นบัดนี้เปนเยี่ยงอย่าง นานไปภายน่าผู้ที่ได้เห็นก็จะไม่มี เมื่อพระเจ้าแผ่นดินมีพระราชประสงค์จะให้มีขึ้น จะหาผู้ซึ่งเปนที่ไต่ถามแลแนะนำให้จัดการให้ถูกต้องอย่างธรรมเนียมโบราณก็จะไม่มี ก็บัดนี้เจ้าฟ้าพินทวดีเคยลงสรงโสกันต์ด้วยพระองค์ แลเคยเห็นการงานมามาก ก็ยังทรงพระชนม์อยู่ ผู้ใหญ่ฝ่ายน่าฝ่ายใน ที่เปนผู้ได้เคยเห็นเคยรู้เข้าใจอย่างธรรมเนียมก็ยังมีอยู่มาก ถ้าหากว่าจะได้มีการแห่ลงสรงโสกันต์ฤๅทรงผนวช ปฤกษาหาฤๅเจ้าฟ้าพินทวดี แลผู้ใหญ่ฝ่ายน่าฝ่ายใน ที่เคยภบเคยเห็นเข้าใจขนบธรรมเนียมช่วยแนะนำจัดการทั้งปวง ให้ถูกต้องอย่างธรรมเนียมโบราณ ให้เปนมงคลการอุทาหรณ์แบบอย่างขึ้นไว้ได้ จะงามดีสมควรแก่พระบารมีนักหนา ได้เสด็จปราบดาภิเศกเถลิงถวัลยราชสมบัติ ครอบครองไพร่ฟ้าอาณาประชาราษฎรมานานแล้ว มีพระเดชานุภาพปกแผ่ไปในนานาประเทศทั่วทิศ การลงสรงโสกันต์ทรงผนวช เปนการมงคลกิจสำหรับประดับพระบารมี ก็ถ้าไม่ได้มีในครั้งนี้ ให้เปนที่เล่าฦๅรบือไปในภายน่าได้แล้ว ก็ดูไม่สมควรเลย ความที่ข้าราชการบ่นปฤกษากันดังนี้ทราบถึงพระกรรณพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทั้งสองพระองค์ ในปีนั้น

พระเจ้าลูกเธอพระองค์เจ้าหญิงนุ่ม ซึ่งประสูตรในปีเถาะเบญจศกศักราช ๑๑๔๕ ถึงปีนั้นนับพระชนม์พรรษาว่า ๑๑ พระบาทสมเด็จพระพุทธ-ยอดฟ้าจุฬาโลกย์ มีพระราชโองการสั่งให้ตั้งการพระราชพิธีโสกันต์ ที่พระที่นั่งไพศาลทักษิณโดยอย่างสังเขป พระองค์เจ้าแต่งพระองค์ที่ตำหนัก ครั้นได้เวลาแล้วก็เปนแต่มีข้าหลวงเชิญเสด็จอุ้มมาให้ทรงฟัง สวดพระพุทธมนต์แลโสกันต์แลสมโภช ที่พระที่นั่งไพศาลทักษิณเท่านั้น ไม่ได้มีแห่ พระเจ้าลูกเธอพระองค์อื่น นอกจากพระองค์เจ้าหญิงนุ่มนั้น ก็มีแต่ที่ทรงพระเยาว์ลงไป ยังไม่ถึงกำหนดที่ควรจะโสกันต์ได้ในปีนั้น ฝ่ายในพระบวรราชวัง มีพระองค์เจ้าที่โปรดปราน ที่มีชันษาครบ ๑๓ ถึงกำหนดจะโสกันต์ได้นั้นอยู่สองพระองค์ อย่าให้ออกนามเลยไม่เปนมงคล ครั้งนั้นพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวกรมพระราชวัง จึงเสด็จลงมากราบทูลขอพระบรมราชวโรกาษ แต่พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกย์ ให้โปรดเกล้า ฯ ให้แห่แหนต้องตามแบบโบราณ ตามความประสงค์ของข้าราชการที่ว่าแล้วนั้น พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกย์ ก็ทรงพระกรุณาโปรดให้กรมพระราชวังทรงทำตามพระราชประสงค์ ครั้งนั้นพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวกรมพระราชวัง จึงได้เชิญเสด็จเจ้าฟ้าพินทวดีขึ้นไปไต่ถามแล้วมีพระราชบัณฑูรดำรัสสั่ง ให้เจ้าฟ้าพินทวดีทรงแนะนำแลจัดเครื่องแต่งพระองค์เจ้า แลเครื่องแต่งนางเชิญมยุรฉัตร นางเชิญดอกบัว นางเชิญพระแสง นางเชิญพัด เชิญเครื่องนางสระ แลการอื่น ๆ แลขบวรเดินทั้งฝ่ายน่าฝ่ายใน ครั้นการน้อยใหญ่

สำเร็จแล้ว จึงได้มีการโสกันต์ใหญ่ในพระบวรราชวังครั้งนั้นเปนประฐม พระองค์เจ้าในพระบวรราชวังสองพระองค์ หม่อมเจ้าเถื่อนในเจ้าฟ้ากรมหลวงธิเบศรบดินทร์ โปรดให้ไปสมทบโสกันต์ด้วยอีกองค์หนึ่งเปนสาม เมื่อวันสมโภชพระองค์เจ้าในพระบวรราชวังองค์หนึ่ง ซึ่งเปนเบื้องน่าทรงเครื่องต้น อีกองค์หนึ่งกับหม่อมเจ้าเถื่อนทรงแต่ชฎาเดินหนไม่มีจร เจ้าจอมอยู่งานในพระบวรราชวัง เปนนางเชิญมยุรฉัตรเชิญดอกบัว หม่อมราชวงษ์เชิญพระแสง แลเจ้าจอมอยู่งานบ้าง หม่อมราชวงษ์บ้างเชิญพัดเชิญเครื่อง แลมีนางสระเจ้าจอมอยู่งานหมู่หนึ่ง แล้วมีนางสระเชลยสักเกณฑ์มาแต่ภรรยาขุนนางหมู่หนึ่ง นางเชิญมยุรฉัตรครั้งนั้นคือเจ้าจอมมารดาตานี ยังมีตัวอยู่จนทุกวันนี้ โสกันต์ครั้งนี้เปนประฐม ฯะ

(หมดฉบับเท่านี้)

พระราชพิธีโสกันต์พระเจ้าลูกเธอ*

ในเดือนสี่ปีระกาตรีศกนี้จะมีการโสกันต์พระเจ้าลูกเธอพระองค์เจ้ายิ่งเยาวลักษณ ตั้งพระราชพิธีที่พระที่นั่งดุสิตมหาปราสาท พระสงฆ์จะได้สวดพระปริตพุทธมนต์ ๓ วัน ตั้งแต่วันอาทิตย์เดือนสี่แรมค่ำหนึ่งไป ครั้นวันพุธเดือนสี่แรมสี่ค่ำเวลาเช้าจะได้โสกันต์ เวลาบ่ายจะได้สมโภช ครั้นวันพฤหัสบดีคือเดือนสี่แรมห้าค่ำเวลาบ่าย จะได้ตั้งสวดพระพุทธมนต์เฉลิมพระนามพระเจ้าลูกเธอเจ้าฟ้าชายพระองค์ใหญ่ ครั้นวันศุกร์เดือนสี่แรมหกค่ำเวลาเช้า จะพระราชทานพระสุพรรณบัฏแล้วเวลาบ่ายสมโภชเวียนเทียนต่อการโสกันต์ไปเพียงเท่านี้ เป็นการแห่เสด็จพระเจ้าลูกยาเธอหกวันแปดเวลา ก็ในการโสกันต์พระเจ้าลูกเธอพระองค์เจ้ายิ่งเยาวลักษณ แลการตั้งพระนามในพระสุพรรณบัฏแก่พระเจ้าลูกเธอพระองค์เจ้าฟ้าชายพระองค์ใหญ่ ซึ่งจะทำในเดือนสี่ปีระกาตรีศกครั้งนี้นั้น ผู้ใดจะถวายของสมโภชก็ได้ไม่ถวายก็ได้ ถวายมากก็ได้ น้อยก็ได้ สุดแต่ใจของผู้นั้น ๆ จะชอบใจ ไม่ทรงพระราชดำริติเตียนเร่งรัดร้องขออะไร ขอเสียอย่าให้ปรึกษากันบ่นอู้ ๆ อี้ ๆ แลแลดูกันทำตามกันแลตามยศดังการกะเกณฑ์เลยเป็นอันขาดทีเดียว ใครจะสมโภชเท่าไร

---

*คัดจากประกาศการโสกันต์พระเจ้าลูกเธอ การเฉลิมพระนามสมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ ลงวันจันทร์ เดือน ๔ ขึ้น ๓ ค่ำ ปีระกาตรีศก จ.ศ. ๑๒๒๓

ก็จงทำตามใจเปนส่วนของตัวคนเดียว หรือจะไม่ทำก็ตามใจตัวเถิด อย่าถามกันแลดูกันปรึกษากันด้วยเรื่องนี้เลย การถวายของสมโภชเปนการมงคลไม่มีความผิดมีแต่ความชอบดอก โทษเพราะไม่สมโภชไม่มีเลย ผู้ใหญ่จะว่าผู้น้อยทำเกินหน้าก็อย่าว่ากันอย่าถือกัน เพราะการนี้มิใช่ราชการตกทอดกะเกณฑ์ ของถวายสมโภชนั้นก็จะไม่เก็บไว้เปนหลวงดอก จะเปนของพระเจ้าลูกเธอที่จะโสกันต์ แลรับพระสุพรรณบัฏนั้นแล ถ้าใครคุ้นเคยนับถือในพระเจ้าลูกเธอทั้งสองพระองค์นั้น โดยฉันญาติหรือคุ้นเคยชอบพออย่างไร ก็จงทำตามใจที่ชอบกับพระเจ้าลูกยาเธอทั้งสองนั้นเถิด ถ้าไม่รู้จักหรือรู้จักก็ดี ขัดขวางใจอยู่อย่างไร ไม่พอใจสมโภชก็แล้วไปเถิด อย่าวิตกกระดากกระเดื่องอะไรไปเลยไม่ต้องการ ถ้าท่านทั้งหลายทั้งปวงมารับราชการตามตำแหน่งที่เกณฑ์ให้มาทำมาแห่ แลมาเฝ้าทูลละอองธุลีพระบาท ตามกำหนดวันเวลาตามหมายกรมวังแลกรมพระสัสดีแลมารับพระราชทานของเลี้ยงเปนมงคล ในการพระราชพิธีนั้นไม่ขาดไม่กระดากหน้าไป ก็เปนดีเปนความชอบในราชการอยู่แล้ว ไม่มีผิดอะไรดอก ท่านทั้งปวงพอใจจะให้ประกาศไปหรือ ว่าการครั้งนี้อย่าต้องเข้าเนื้อเข้าหนังท่านเลย ใครอย่ามาสมโภชพระเจ้าลูกเธอเปนเงินทองสิ่งของสิ่งของผ้าผ่อนแต่สักสิ่งหนึ่งเลยเปนอันขาดทีเดียว ถึงใครเอามาก็จะไม่รับจะไม่ให้รับ ท่านทั้งปวงพอใจจะให้ประกาศอย่างนี้หรือจึงจะสบายใจ ซึ่งจะประกาศดังนี้ไม่ได้ด้วยเยี่ยงอย่างไม่เคยประกาศมา ของสมโภชนั้นในหลวงก็ไม่เคยเก็บไว้เปนของหลวง ดังการในราษฎรที่

มารดาบิดาเก็บเอาของขวัญของบุตรไว้เปนของตัว แล้วทำบุญซื้อขายวายล่องต่อไปนั้นเลย ก็ถ้าจะประกาศดังนี้ในหลวงก็ชื่อว่าทำอันตรายลาภของพระเจ้าลูกเธอไป คนทั้งปวงเปนอันมากซึ่งเขานับถือพระเจ้าลูกเธอพระองค์นั้น ๆ โดยฉันที่เปนญาติฝ่ายข้างเจ้าจอมมารดานั้นก็มี การก็เคยมาแต่ก่อน ซึ่งประกาศดังนี้ก็หาต้องที่ไม่ ครั้งแผ่นดินก่อน ๆ การโสกันต์ใหญ่ ๆ ก็เคยมีมาเปนหลายครั้ง พระเจ้าอยู่หัวท่านก็ไม่ได้ประกาศห้ามว่าอย่าให้ใครสมโภชก็ดี อย่าให้พระเจ้าลูกเธอรับของขวัญก็ดีเลย พระเจ้าลูกเธอของท่านก็เคยได้รับของขวัญมากบ้างน้อยบ้าง ตามพระบารมีของพระเจ้าลูกเธอพระองค์นั้น ๆ เป็นอย่างมา ก็ในเวลาแผ่นดินก่อน ๆ นั้นการโกนจุกลงท่าข้างนอกที่ไหน ๆ ทำ ถ้าเด็กผู้ซึ่งจะโกนจุกนั้นไม่ได้ถวายตัวเป็นข้าราชการก่อน จนเมื่อจะโกนจุกไม่ได้ถวายดอกไม้ธูปเทียนกราบถวายบังคมลาแล้ว ในหลวงก็ไม่ทราบการโกนจุกของผู้ใดเลย แต่ในแผ่นดินปัจจุบันนี้ ผู้ศีรษะจุกได้ถวายตัวเป็นข้าราชการแล้วเมื่อจะโกนจุกได้เอาดอกไม้ธูปเทียนมากราบถวายบังคมลาตามธรรมเนียมแล้วก็ดี ผู้โกนจุกไม่ได้เป็นข้าราชการ ไม่ทรงรู้จักเลยทีเดียวก็ดี เมื่อผู้ใดจะโกนจุกบุตรจะโกนจุกหลาน ก็จัดแจงสิ่งของที่เปนเครื่องคาวหวานอาหารต่าง ๆ ที่เรียกว่าของเลื่อนมาทูลเกล้า ฯ ถวายแทบทุกแห่งทุกรายทั้งวังเจ้าบ้านขุนนางผู้ใหญ่ผู้น้อย ก็ได้พระราชทานเงินบ้างทองบ้างเป็นของขวัญไปช่วยตามอย่างธรรมเนียมเหมือนข้าราชการแลราษฎรไปช่วยกัน ไม่เปนเหมือนการหลวง แต่ก่อนท่านทั้งปวงก็จะย่อมทราบอยู่

แล้ว ในปีหนึ่งมีเดือนโกนจุกอยู่ ๕ เดือน คือเดือน ๙ เดือน ๑๒ เดือน ยี่ เดือน ๔ เดือน ๖ ก็ในเดือนเหล่านี้แต่ละเดือน ๆ มีผู้นำเอาของเลื่อนมาทูลเกล้า ฯ ถวาย เดือนละสองรายสามรายสี่รายห้ารายไม่ขาด ก็ได้พระราชทานพระราชทรัพย์ให้ข้าราชการฝ่ายในคุมไปทำขวัญ ปีหนึ่งสิ้นหลายสิบชั่ง ถึงกระนั้นก็ไม่ได้ทรงพระราชดำริเสียดายพระราชทรัพย์ดอก เมื่อได้ช่องได้โอกาสที่จะได้ทรงสำแดงพระเมตตากรุณาแก่ท่านทั้งหลายทั้งปวงดังนี้ ก็ทรงพระโสมนัสด้วยพระเมตตากรุณาที่ได้ทรงสำแดงนั้นเปนดีอยู่แล้ว อนึ่งท่านทั้งหลายทั้งปวงเห็นจะวิตกไปว่า พระเจ้าลูกเธอในแผ่นดินปัจจุบันนี้มาก ตั้งแต่ปีระกาตรีศกนี้ไปก็เห็นจะต้องขลุกขลุ่ยด้วยการโสกันต์วุ่นไปทุกปี ถ้าท่านวิตกดังนี้ขอเสียทีเถิดอย่าวิตกเลย ทรงพระราชดำริไว้ว่า การโสกันต์ก็เปนการพิเศษดังนี้ จะทำก็แต่แก่พระ-เจ้าลูกเธอพระองค์ใหญ่ ๆ สำคัญ ๆ เมื่อเวลาว่างราชการพอจะทำได้ดอก จะไม่ทำไปทุกองค์ดอก เหมือนหนึ่งในพระบวรราชวัง เมื่อปีชวดจัตวาศก ก็ได้มีการโสกันต์พระเจ้าวรวงศ์เธอพระองค์เจ้ายอด แลพระ-องค์เจ้าสุดาสวรรค์ เปนการใหญ่ครั้งหนึ่ง ภายหลังพระเจ้าวรวงศ์เธอพระองค์อื่นก็ได้โสกันต์เปนการสามัญ มีในพระราชพิธีสัมพัจฉรฉินสืบมาจนบัดนี้ ก็ในพระบรมมหาราชวังนี้ การโสกันต์พระเจ้าลูกเธอพึงจะมีในปีระกาตรีศกนี้เปนปฐม จึงได้ทรงพระราชดำริเปนการพิเศษหน่อยหนึ่งคล้าย ๆ กันกับการในพระบวรราชวังเมื่อปีชวดจัตวาศก ก็ถ้าจะว่าไปถึงการในแผ่นดินที่ล่วงมาแล้วสืบดูเถิด การโสกันต์พิเศษมี

แผ่นดินหนึ่งหลาย ๆ ครั้ง มีทั้งในพระบรมมหาราชวัง พระบวรราชวัง แต่การมากบ้างน้อยบ้าง พระองค์เจ้าหม่อมเจ้า แลข้าราชการผู้ใหญ่ผู้น้อย ฝ่ายหน้าฝ่ายใน ผู้มีบรรดาศักดิ์ใด ๆ ที่ได้รับหมายประกาศนี้ ได้ทราบความดังประกาศมานี้แล้ว ถ้าไม่มีธุระป่วยไข้แลกิจการสำคัญ แลไม่กระดากกระเดื่องใจอย่างใดอย่างหนึ่งแล้ว ขอเชิญเสด็จแลเชิญท่านเข้ามาสโมสรในการโสกันต์ แลการเฉลิมพระนามพระเจ้าลูกเธอสักเวลาหนึ่งสองเวลาในวันทั้งหกวัน ตั้งแต่วันอาทิตย์เดือนสี่แรมค่ำหนึ่งไปจนวันศุกร์ในเดือนสี่แรมหกค่ำ พอให้เป็นสิริสวัสดิ์พิพัฒมงคล เพราะท่านทั้งปวงแต่ละพระองค์แต่ละองค์แต่ละนาย มีมงคลกุศลเหตุได้สร้างมา จึงได้มีบุญพาสนายศบรรดาศักดิ์ใหญ่บ้างย่อมบ้าง ดีกว่าสามัญมนุษย์ เมื่อมาสโมสรในการพระราชพิธีมงคลการ ก็จะได้เป็นสวัสดิมงคล สมควรที่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงพระเมตตากรุณาชุบเลี้ยง ไม่ได้ทรงชิงชังรังเกียจมุ่งร้ายหมายขวัญท่านผู้หนึ่งผู้ใดเลยเปนความจริงฯ

ประเพณีเกี่ยวกับ
โสกันต์แลพระเมรุท้องสนามหลวง[1]

ข้าพเจ้าได้ยินคนข้างน่าบ้างข้างในบ้างพูดกันว่า เมื่องานโสกันต์แห่ในพระบรมมหาราชวังนี้ แต่ก่อนเคยมีพลับพลาปลูกเปนที่ประทับรับเสด็จกรมพระราชวัง ก็เมื่อครั้งงานโกนจุกยิ่งเยาวลักษณ์เมื่อปีหลังข้าพเจ้าไม่ได้สั่งให้ปลูกพลับพลารับเสด็จวังน่า ๆ ท่านทรงเห็นว่าไม่มีที่สมควรจะประทับ จึงต้องบอกประชวรเสียไม่ได้เสด็จมา

อนึ่ง เมื่อการศพแม่เพอย[2] ข้าพเจ้าไปปลูกเมรุรุกขึ้นไปใกล้วังน่านัก จนไม่มีท้องสนามพลับพลาพระบวรราชวัง ไม่มีที่ตั้งพลับพลาไม่มีที่ประทับ จึงต้องบอกประชวรเสียทั้งงาน เปนแต่ให้ลูกเต้าท่านแลข้าราชการมาช่วย การที่เปนดังนี้เขายกโทษว่าข้าพเจ้าไม่คิดอ่านจัดการให้ปนพระเกียรติยศสมควรท่านจึงเสด็จไม่ได้

ในเรื่องการโกนจุกนั้นการแต่หลังข้าพเจ้าก็จำได้อยู่ไม่ลืม ครั้งลงสรงแลโสกันต์ข้าพเจ้าเมื่อปีระกาเบญจศก แลปีชวดอัฐศก[3] แผ่นดินพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาไลยนั้น มีพลับพลายาวปลูกต่อโรงนาฬิกามาข้างตะวันตก ที่ตรงศาลาโรงทองอยู่จนทุกวันนี้ ครั้งนั้น

---

๑. คัดจากพระราชหัตถเลขาถึงกรมหมื่นบวรวิไชยชาญ ปีกุญ พ.ศ. ๒๔๐๖

๒. คือ กรมสมเด็จพระเทพศิรินทราบรมราชินี

๓. ปีระกา พ.ศ. ๒๓๕๖ ปีชวด พ.ศ. ๒๓๕๙

เปนที่ว่างอยู่โรงทองไม่มี ช่างทองไปทำการอยู่ที่ศาลาแนวทิมคาบน่าพระมหาปราสาทดอก พลับพลานั้นยกพื้นสูงข้างด้านโรงนาฬิกา กรมพระราชวังเสด็จประทับ แลพลับพลามีมุขยาวข้างตวันตกเจ้านายนั่งดูแห่ แต่พระเจ้าอยู่หัวในพระบรมมหาราชวังนั้นท่านไม่เสด็จขึ้นพลับพลา ท่านเสด็จประทับอยู่ที่เกยคอยรับข้าพเจ้า แล้วเสด็จตามขึ้นไปบนพระมหาปราสาท แล้วเสด็จกลับลงมาคอยส่ง ครั้นแห่กลับแล้วก็เสด็จลงพระราชยานมาขึ้นข้างในคอยรับข้าพเจ้าทางเกยข้างในทีเดียวไม่ได้ขึ้นพลับพลา วันใดไม่ได้รับเสด็จออกรับส่งที่เกย ก็มีพระราชโองการให้เชิญเสด็จกรมพระราชวังเสด็จมาส่งแทนเสด็จ ที่เกยพระมหาปราสาทนั้นอยู่ในกั้นเปนข้างใน แต่ข้างในจืด ๆ ไม่มีเจ้าจอมมากีดขวางดอกมีแต่คุณพระญาติวงศ์มารับยุดมือข้าพเจ้าบ้าง แลหม่อมราชนิกูลมิใช่เจ้าจอมมาล้างเท้าข้าพเจ้า แลเดินตามข้าพเจ้าบ้างเหมือนอย่างครั้งนี้แล

แต่เมื่อการโสกันต์เมื่อปีมะโรงโทศก[๑] แผ่นดินพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาไลยนั้น กรมพระราชวังไม่มีแล้ว พลับพลาหาได้ตั้งไม่ เจ้านายมาดูอยู่ทิมดาบตำรวจซ้ายอย่างครั้งนี้

เมื่อโสกันต์แม่โสมนัศ[๒] นั้น พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวท่านไม่เสด็จรับส่งเองทีเดียว ท่านรับสั่งให้กรมวงศา[๓] รับส่งทุกวัน ครั้ง

---

๑. คราวโสกันต์พระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัว ปีมะโรง พ.ศ. ๒๓๖๓

๒. คือ สมเด็จพระนางโสมนัศ

๓. คือ กรมหลวงวงศาธิราชสนิท ยังเปนกรมหมื่น

นั้นมีพลับพลายกตั้งบนชลาพระมหาปราสาทริมกำแพงแก้ว ท่านเสด็จทอดพระเนตรอยู่บนพลับพลา ครั้งงานนั้นกรมพระราชวังไม่มี

ก็เมื่องานยิ่งเยาวลักษณ์[๑] นั้น ข้าพเจ้าได้นึกแล้วว่าจะทำอย่างไรดี จึงคิดว่าที่พลับพลาเก่านั้นเปนโรงทองก่ออิฐหลังคามุงกระเบื้อง แล้วจะรื้อทำพลับพลาก็จะยากไป ครั้นจะทำพลับพลารุกถนนออกมา หนทางก็จะแคบไป ครั้นจะเข้ามาปลูกข้างสนามที่ว่าง พลับพลายาวอย่างนั้นก็จะบังตาข้าพเจ้าเสียไม่เห็นแห่ ครั้นจะมานั่งพลับพลาเสียเหมือนอย่างพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้า ฯ จะให้แต่เจ้าฟ้ามหามาลา[๒] ไปรับส่งที่เกยก็มีผู้กล่าวว่าแม่โสมนัศก็ดี พระองค์เจ้าน้อยแลอื่นก็ดี ที่มีโสกันต์แห่ในพระเจ้าอยู่หัวไม่ได้เสด็จรับส่งเอง จึงไม่เปนมงคลตายเร็วไป เจ้านายที่พระเจ้าอยู่หัวทรงรับส่งเองนั้น อยู่ยั่งยืนยืดยาวเหมือนเจ้าฟ้ากุณฑลแลตัวข้าพเจ้า แลวังน่าบัดนี้นั้นแล ด้วยเหตุนี้ข้าพเจ้าจะต้องรับส่งบุตรข้าพเจ้าเองให้สิ้นวิตกอย่างนั้น

อนึ่งถ้าปลูกพลับพลาที่นั้น สนามก็จะแคบไปเลี้ยวกระบวนยากแลเครื่องเล่นก็จะต้องยกออกไปเสียข้างนอกหมด

อนึ่งครั้งก่อนโน้นศาลาทั้งสองข้างเกยก็ไม่มี บัดนี้มีศาลาขึ้น ที่ก็แคบเข้า อนึ่งในที่หว่างกลางต้นไม้เขาไกรลาศเก่าก็มีกรงนกใหญ่ มีเก๋งขึ้นทั้งสี่ด้านการแลกระบวนก็พอจุสนามอยู่แล้ว ครั้นจะให้ปลูกพลับ

---

๑. พระเจ้าลูกเธอพระองค์แรกที่โสกันต์ในรัชกาลที่ ๔

๒. คือ สมเด็จเจ้าฟ้ากรมพระยาบำราบปรปักษ์

พลาที่ประทับพระบวรราชวังแลเปนที่นั่งเจ้านาย แลคาดใบเปนที่นั่งขุนนางขึ้นก็อัดแอคับแคบสนามนักไป ข้าพเจ้าจึงคิดว่าในงานก่อนนั้นถ้าวังน่าเสด็จลงมาก็ จะเชิญเสด็จ ขึ้นไป ประทับ บนอาภรณ์ พิโมกข์ ปราสาทแห่งเดียวกับข้าพเจ้า จะได้ดูแห่ด้วยกันพูดจาไถ่ถามกันถึงการเก่า ๆ สบาย ๆ ดีกว่า ไม่มีพลับพลาอยู่ต่างหาก จะรังเกียจว่าใกล้ข้างในฤๅข้างในนั้นก็เช่นว่ามีแต่ แม่แขแม่ปุก แม่อรุณน้องคุณศรีสุริยวงศ์[๑] มาคอยรับจูงลูกที่จะโกนจุกไป ข้างในนั้นก็ไม่มีใครมาที่ปราสาทนั้น ถึงเมื่อข้าพเจ้าไปที่นั้นมหาดเล็กก็ใช้อยู่ หลังปราสาทก็ผูกม่านไม่แลเห็นเข้าไปข้างใน เมื่อท่านจะเสด็จทอดพระเนตรบนอาภรณ์พิโมกข์ปราสาทดังนี้ก็เห็นว่าสมควรนักด้วยพร้อมกับข้าพเจ้า ก็จะได้พูดถึงการเก่า ๆ สบาย ๆ แลการก็จะได้เหมือนครั้งโกนจุกกรมหมื่นบวรวิไชยชาญแลหญิงปุก[๒] นั้น ข้าพเจ้าก็ขึ้นไปดูแห่อยู่ที่บนพระที่นั่งคชกรรม์ประเวศน่าพระที่นั่งพุทไธสวรรย์ไม่ได้ร้องหาพลับพลา

อนึ่งถ้าท่านไม่โปรดที่อาภรณ์พิโมกข์ปราสาท เพราะมหาดเล็กตำรวจข้าราชการที่ตามเสด็จมาจะไม่ได้ตามเสด็จใช้สอยอยู่ใกล้พร้อม ก็ยังเห็นว่าเก๋งสำราญมุขมาตยาด้านเหนือกรงนก ฤๅเก๋งสมมุติเทพยสถานก็ควรเปนที่ประทับแทนพลับพลาทอดพระเนตรแห่ได้ การที่คิดดังนี้ก็ได้บอกแก่ตุ้ยไป แลได้สั่งกรมวังตำรวจให้คอยทอดที่ถวายที่เก๋งสำราญ

---

๑. คือ สมเด็จเจ้าพระยาบรมมหาศรีสุริยวงศ์ ยังเปนเจ้าพระยา น้อง ๓ คนนั้นเปนเจ้าคุณ

๒ คือ พระองค์เจ้าสุดาสวรรค์

มุขมาตรให้สมควรแทนพลับพลา การที่ไม่ได้ปลูกพลับพลาตามเคยอย่างแต่ก่อนนั้น ด้วยว่าพลับพลาเปนของสดของเถื่อน เมื่ออาภรณ์พิโมกข์ปราสาทแลเก๋งเปนของดีกว่าพลับพลา มีสำหรับวัง สำหรับ (รับ) เสด็จอยู่จึงไม่ได้ทำตามอย่างที่เคย ก็คำที่โจทกันดังว่า แต่ก่อนนั้นต้นความจะมาแต่ข้าราชการในพระบวรราชวังว่าก่อน ฤๅจะมาแต่ราษฎรอย่างไรไม่ทราบเลยจงยกไว้ ถ้าเห็นพลับพลาเปนของต้องประสงค์ เปนพระเกียรติยศให้ได้ก็จะรับทำได้แต่เพียงพลับพลายกจะทำใหญ่ยาวก็จะคับคั่งที่สนาม ถ้าจะควรทำแล้วจะทำที่ไหนจะดี ทำอย่างไรท่านจึงจะโปรดจะชอบพระไทย ก็ช่วยแนะนำให้จะได้ให้เขาทำเสียเร็ว ๆ ให้ทันการ

ฤๅอย่างหนึ่ง ถ้าเห็นว่าชั้นในคับแคบ แล้วจะให้ทำชั้นกลางหว่างโรงปืนตรงข้างโรงลครวัดพระแก้วมาข้างตวันตกริมถนนก็ได้ ถึงกระนั้นจะทำพลับพลายาวอย่างเก่าก็ไม่ต้องการ ด้วยเจ้านายเธอทั้งปวงเธอเคยดูอยู่ข้างในแล้วก็เห็นจะมาอยู่ตามเดิม ถ้าเสด็จประทับทอดพระเนตรชั้นนอกก็เห็นจะมีเจ้านายเล็ก ๆ ที่ตามเสด็จมา พลับพลาก็จะพอดอกเปนแต่ดาดใบออกมากว้าง ๆ ก็ได้ ให้พอข้าราชการที่ตามเสด็จ ถ้าเสด็จประทับชั้นกลางก็จะดีอยู่อย่างหนึ่งกระมัง จะได้ทอดพระเนตรแห่ตลอดกระบวนแต่ต้นจนปลาย ทหารที่ตามเสด็จมาจะได้ยืนล้อมวงเปนพระเกียรติยศ ต่อแห่เข้ามาแล้วจึงเสด็จเข้ามาพบกับข้าพเจ้า เมื่อเวลาฟังสวดตัดจุกรดน้ำทำขวัญทีเดียวก็ได้ การควรอย่างไรก็ให้แนะนัด

มาตรง ๆ อย่าเปนชั้นเปนเชิง จะใคร่ประพฤติให้ต้องพระอัธยาไศรย แลไม่ให้คนติเตียนว่าคิดอ่านการงานไม่รอบคอบเท่านั้นแล

ถ้ามีการโสกันต์ที่บนเมื่อใด ถ้าข้าพเจ้าไม่ป่วยไข้จริง ๆ แล้ว คงจะขึ้นไปโดยสุจริต ถ้าไปก็จะไม่ต้องการพลับพลาเลยปราสาทใหม่ คชกรรม์ประเวศนั้นสมควรแก่ข้าพเจ้าอยู่แล้ว จะนั่งที่นั้นเช่นเคยมาแต่ครั้งก่อน อย่าต้องปลูกพลับพลาเลยไม่ต้องการ ถึงการครั้งวังน่าแผ่นดินพระพุทธเลิศหล้า ฯ โสกันต์กรมหมื่นกระษัตริย์ศรีศักดิเดช แลพระองค์เจ้าน้อยก็ไม่ได้มีพลับพลารับเสด็จวังหลวง เมื่อที่ล่างเสด็จขึ้นไปก็เสด็จเข้าในพระที่นั่งพุทไธสวรรย์ ทอดพระเนตรแห่ทางพระแกลทั้งสองพระ-องค์ด้วยกัน ข้าพเจ้าจำได้แน่ แลเมื่อการศพแม่โสมนัศแลแม่เพอยทั้งสองครั้งนั้น ข้าพเจ้าคิดว่าแม่โสมนัศแลแม่เพอยเปนแต่เจ้าเล็กน้อยแปลงมาเปนพระองค์เจ้า แลเมื่อตายลงได้ทำศพที่ท้องสนามเพราะเปนเมียข้าพเจ้า ๆ เปนเจ้าภาพผู้เดียวทำการงานมากไป เพราะถูกฝรั่งอังกฤษยกยอว่าเปนกวิน ๆ แม่โสมนัศแม่เพอยเปนผู้หญิงสาวมีผัวคือข้าพเจ้าเปนเจ้าภาพผู้เดียวจึงควร ไม่เปนอย่างพระบรมศพพระเจ้าอยู่หัวสามพระองค์ที่ล่วงแล้ว แลพระศพกรมสมเด็จพระเดชาดิศรแลอื่น ๆ ซึ่งเปนเจ้าใหญ่นายโตเปนที่นับถือกลางวังหลวงวังน่าด้วยกัน การพระศพเช่นนั้นควรมีพลับพลา มีสนามมวย สนามม้า สองด้าน สองน่า ก็การศพแม่โสมนัศแม่เพอยนั้น ถึงทำมากก็เปนการของข้าพเจ้าฝ่ายเดียวจึงควรจะงามคิดดูเถิด

อนึ่งการก็เคยมา เมื่อครั้งศพกรมหมื่นสนิทนเรนทร์ พระองค์เจ้ากัณฐาแลศพคุณปราสาท คุณตามี พระนายศรีเอี่ยม พลับพลาแลสนามก็เปนพลับพลาเดียวสนามเดียว เหมือนศพทำที่ป่าช้าวัดต่าง ๆ ก็มีพลับพลาเดียวเปนการน้อยฉันใด ข้าพเจ้ารักว่าศพแม่โสมนัศแม่เพอยควรจะมีพลับพลาเดียวสนามเดียวดังศพคุณปราสาทนั้นจึงจะงาม ในงานศพแม่โสมนัศแม่เพอยไม่มีพลับพลาสนามข้างบนนั้น ข้าพเจ้าเข้าใจว่าเปนพระเกียรติยศ ข้างบนไม่เปนเกียรติยศแก่ข้าพเจ้า เพราะผู้ตายไม่เปนที่คำนับกลางวังหลวงวังน่าเสมอกัน ดังกรมสมเด็จพระปรมานุชิต กรมสมเด็จพระเดชาดิศร กรมหมื่นสุรินทรรักษ์ พระสังฆราช แลอื่น ๆ นั้นเลย การเปนแต่การศพเมียข้าพเจ้า วังน่าควรแต่จะเสด็จสมทบช่วยบังสกุลแลประทานเพลิง ถ้าการเปนศพเจ้านายใหญ่ ๆ เปนกลาง ๆ เปนที่นับถือเสมอกันเท่ากันแล้วเปนสองสนามก็ควร

อนึ่งเพราะปากราษฎรฤๅเล่ากันแต่ก่อน การพระศพการศพที่ท้องสนามทุก ๆ งาน ตั้งแต่แผ่นดินก่อน ๆ มาจนแผ่นดินปัจจุบันนี้ว่าวันชักเขาจะเอา วันเผาจะเล่นนั้นได้ช่องได้โอกาศ ก็การที่ว่านี้ก็เปนแต่ว่ากันนั้นแล แต่รำพึงไปถึงการหลัง ๆ มา การศพที่ท้องสนามก็เคยมีมาหลายครั้ง นับครั้งดูก็เห็นประจักษ์ว่าการที่มีแต่สนามเดียวนั้นมากกว่าสองสนาม

แลการแต่โบราณกรุงเก่าสืบมา ในการศพทุกครั้งคำที่ฦๅกันว่าวันชักเขาจะเอาวันเผาและจะเล่นดังนี้มีแทบทุกงาน แต่เมื่องานมีขึ้นก็

ไม่มีใครเอาใครเล่นสักงานหนึ่งเลย ครั้งแผ่นดินเจ้าตากสินก็มีการศพหลายครั้งที่ท้องนาทเลตมบ้าง ที่วัดบางยี่เรือบ้าง เจ้าตากก็มีแต่ตัวไม่ได้มีสองสนามเลย เจ้าตากนั้นขุนนางแลราษฎรก็ชังมากกว่าข้าพเจ้าสัก ๑๐๐ เท่า ถึงกระนั้นในการศพเหล่านั้น วันชักก็ไม่มีใครเอา วันเผาก็ไม่มีใครเล่น พระยาสรรค์มาเอามาเล่นเจ้าตากเมื่อเวลาคะแก่นอนอยู่ในวังไม่มีการศพเมรุอะไรไม่ใช่ฤๅ ฯ

(พระราชหัตถเลขา ในต้นฉบับเปนร่างหมดความเพียงนี้ จึงสงไสยว่าจะเปนแต่ทรงร่างหาได้มีไปไม่ เรื่องต่อไปเปนพระบรมราชาธิบายเรื่องวัดหงษ์ เห็นจะทรงร่างสำหรับประกาศแต่อยู่ในต้นฉบับอันเดียวกัน)

นิพนธ์ของพระอมราภิรักขิต

(อมโร เกิด ป.ธ. ๙)

วัดบรมนิวาส

ลำเนาจดหมาย

ถึงสมเด็จพระสุคนธาธิบดี ประเทศกัมพูชา

อิทํ มยา อมราภิรกฺขิเตน นาม ปรมนิวาสวิหารวาสินา กมฺโพชรฏฺเจ ภิกฺขุสงฺฆาธิปติโน อายสฺมโต ปญฺญาสีลสฺส เอตรหิ สุคนฺธาธิปตินาเมน ปญฺญาตสฺส ปฏิสนฺถารกรณตฺถํ ปหิตนฺติ ทฏฺฐพฺพํ ฯ

จีรสฺสํ โข มยา อายสฺมโต สนฺติกา ปวตฺติ น สุตา อหญฺจ อายสฺมา ทานิ ยถาปุพฺเพ สุขํ วสติ วา โน วาติ จ กมฺโพชรฏฺเจ พุทฺธสาสนกิจฺจํ เอตรหิ สมฺมา ปวตฺตติ วา โน วาติ จ ตตฺตโต ญาตุกาโม อถ ปนาหํ สทฺทหนารหํ อุชุกํ ปวตฺติยา อาโรจนํ น ลภามิ ติฏฺฐเตตํ เอวํ สทฺทหามิ อายสฺมาเยว โอกาสํ ลภมาโน มม ปุราณสพฺรหฺมจารีภูตสฺส ยถาภูตํ สกปวตฺติญฺเจว พุทฺธสาสน-ปวตฺติญฺจ อาโรเจสฺสตีติ ฯ

อตฺถิ โข มชฺฌิมนิกายสฺส มูลปณฺณาสเก จุลฺลธมฺมสมาทานสุตฺตํ[๑] นาม อาคตํ ตทายสฺมตา โอโลกิตปุพฺพํ นุ โข สลฺลิกฺขิตตฺถปุพฺพํ นุ โข ตสฺส ปาจสฺส โปฏฺฐจโก อิทานิ อายสฺมโต หตฺเถ อตฺถิ วา โน วาติ น ชานามิ ฯ อปิจ ตตฺเถตํ ปาจํ อุทฺธริตฺวา อิธ ลิขิยเต ฯ

---

๑. ม. มู. ๑๒/๕๕๖.

เสยฺยถาปิ ภิกฺขเว คิมฺหานํ ปจฺฉิเม มาเส มาลุวาสิปาฏิกา ผเลยฺย ฯ อถ โข ตํ ภิกฺขเว มาลุวาวีชํ วา อญฺญตรสฺมึ สาลมูเล นิปเตยฺย อถ โข ภิกฺขเว ยา ตสฺมึ สาเล อธิวตฺถา เทวตา สา ภีตา อุพฺพิคฺคา สนฺตาสํ อาปชฺเชยฺย อถ โข ภิกฺขเว ตสฺมึ สาเล อธิวตฺถาย เทวตาย มิตฺตามจฺจา ญาติสาโลหิตา อารามเทวตา วนเทวตา รุกฺขเทวตา โอสธิติณวนปฺปตีสุ อธิวตฺถา เทวตา สงฺคมฺม สมาคมฺม เอวํ สมสฺสาเสยฺยุํ มา ภวํ ภายิ มา ภวํ ภายิ อปฺเปวนาเมตํ มาลุวาวีชํ โมโร วา คิเลยฺย มิโค วา ขาเทยฺย ทวฑาโห วา ฑเหยฺย วนกมฺมิกา วา อุทฺธเรยฺยุํ อุปจิกา วา อุฏฺฐเหยฺยุํ อวีชํ วา ปนสฺสาติ ฯ

อถ โข ตํ ภิกฺขเว มาลุวาวีชํ เนว โมโร คิเลยฺย น มิโค ขาเทยฺย น ทวฑาโห ฑเหยฺย น วนกมฺมิกา อุทฺธเรยฺยุํ น อุปจิกา อุฏฺฐเหยฺยุํ วีชญฺจ ปนสฺส ตํ ปวุสฺสเกน เมเฆน อภิวุฏฺฐํ สมฺมเทว อภิรูเหยฺย สาสฺส มาลุวาลตา ตรุณา มุทุกา โลมหํสา วิลมฺพินี สา ตํ สาลํ อุปนิเสเวยฺย ฯ

อถ โข ภิกฺขเว ตสฺมึ สาเล อธิวตฺถาย เทวตาย เอวมสฺส กึ สุ นาเมเต โภนฺโต มิตฺตามจฺจา ญาติสาโลหิตา อารามเทวตา วนเทวตา รุกฺขเทวตา โอสธิติณวนปฺปตีสุ อธิวตฺถา เทวตา มาลุวาวีชํ วา อนาคตภยํ สมฺปสฺสมานา สงฺคมฺม สมาคมฺม เอวํ สมสฺสาเสสุํ มา ภวํ ภายิ มา ภวํ ภายิ อปฺเปว นาเมตํ มาลุวาวีชํ โมโร วา คิเลยฺย มิโค วา ขาเทยฺย ทวฑาโห วา ฑเหยฺย วนกมฺมิกา

วา อุทฺธเรยฺยุํ อุปจิกา วา อุฏฺฐเหยฺยุํ อวีชํ วา ปนสฺสาติ ฯ สฺโข อิมิสฺสา มาลุวาลตาย ตรุณาย มุทุกาย โลมหํสาย ลมฺพินิยา สมฺผสฺโสติ ฯ

สา ตํ สาลํ อนุปริวาเรยฺย สา ตํ สาลํ อนุปริวาเรตฺวา อุปริ วิฏภึ กเรยฺย อุปริ วิฏภึ กริตฺวา โอฆนํ ชเนยฺย โอฆนํ ชเนตฺวา เย ตสฺส สาลสฺส มหนฺตา มหนฺตา ขนฺธา เต ปทาเลยฺย ฯ อถ โข ภิกฺขเว ตสฺมึ สาเล อธิวตฺถาย เทวตาย เอวมสฺส อิทํ โข เต โภนฺโต มิตฺตามจฺจา ญาติสาโลหิตา อารามเทวตา วนเทวตา รุกฺขเทวตา โอสธิติณวนปฺปตีสุ อธิวตฺถา เทวตา มาลุวาวีชํ อนาคตภยํ สมฺปสฺสมานา สงฺคมฺม สมาคมฺม เอวํ สมสฺสาเสสุํ มา ภวํ ภายิ มา ภวํ ภายิ อปฺเปว นาเมตํ มาลุวาวีชํ โมโร วา คิเลยฺย มิโค วา ขาเทยฺย ทวฑาโห วา ฑเหยฺย วนกมฺมิกา วา อุทฺธเรยฺยุํ อุปจิกา วา อุฏฺฐเหยฺยุํ อวีชํ วา ปนสฺสาติ ฯ สฺวาหํ มาลุวาวีชเหตุ ทุกฺขา ติพฺพา ขรา กฏุกา เวทนา เวทิยามีติ ฯ

เอวเมว โข ภิกฺขเว สนฺเตเก สมณพฺราหฺมณา เอวํวาทิโน เอวํทิฏฺฐิโน นตฺถิ กาเมสุ โทโสติ เต กาเมสุ ปาตพฺยตํ อาปชฺชนฺติ เต โข โมลีพนฺธาหิ ปริพฺพาชิกาหิ ปริวาเรนฺติ เต เอวมาหํสุ กึ สุ นาม เต โภนฺโต สมณพฺราหฺมณา กาเมสุ อนาคตภยํ สมฺปสฺสมานา กามานํ ปหานมาหํสุ กามานํ ปริญฺญํ ปญฺญเปนฺติ สุโข อิมิสฺสา ปริพฺพาชิกาย ตรุณาย มุทุกาย โลมหํสาย พาหาย สมฺผสฺโสติ เต

กาเมสุ ปาตพฺยตํ อาปชฺชนฺติ เต กาเมสุ ปาตพฺยตํ อาปชฺชิตฺวา กายสฺส เภทา ปรมฺมรณา อปายํ ทุคฺคตึ วินิปาตํ นิรยํ อุปปชฺชนฺติ เต ตตฺถ ทุกฺขา ติพฺพา ขรา กฏุกา เวทนา เวทิยนฺติ เต เอวมาหํสุ อิทํ โข เต โภนฺโต สมณพฺราหฺมณา กาเมสุ อนาคตภยํ สมฺปสฺสมานา กามานํ ปหานมาหํสุ กามานํ ปริญฺญํ ปญฺญเปนฺติ อิเม หิ มยํ กามเหตุ กามนิทานํ ทุกฺขา ติพฺพา ขรา กฏุกา เวทนา เวทิยามาติ ฯ อยํ ตสฺส สุตฺตสฺส ปาเฐกเทโส ฯ

มาลุวาสิปาฏิกาติ ทีฆสณฺฐานํ มาลุวาปกฺกํ ฯ ผเลยฺยาติ อาตเปน สุสฺสิตฺวา ภิชฺเชยฺย ฯ สาลมูเลติ สาลรุกฺขสฺส สมีเป ฯ สนฺตาสํ อาปชฺเชยฺยาติ กสฺมา อาปชฺชติ ภวนวินาสภยา ฯ รุกฺขมูเล ปติตมาลุวาพีชโต หิ ลตา อุปฺปชฺชิตฺวา รุกฺขํ อภิรูหติ สา มหาปตฺตา เจว โหติ พหุปตฺตา จ โกวิฬารปตฺตสทิเสหิ ปตฺเตหิ สมนฺนาคตา อถ ตํ รุกฺขํ มูลโต ปฏฺฐาย วินทฺธมานา สพฺพวิฏปานิ ฉาเทตฺวา มหนฺตํ ภารํ ชเนตฺวา ติฏฺฐติ ฯ สา วาเต วา วายนฺเต เทเว วา วสฺสนฺเต โอฆนํ ชเนตฺวา ตสฺส รุกฺขสฺส สพฺพา สาขา ปสาขา ภญฺชนฺติ ภูมิยํ นิปาเตติ ฯ ตโต ตสฺมึ รุกฺเข ปติเต วิมานํ ภิชฺชติ วินสฺสติ อิติ สา ภวนวินาสภยา สนฺตาสํ อาปชฺชติ ฯ อารามเทวตาติ ตตฺถ ตตฺถ ปุปฺผารามผลาราเมสุ อธิวตฺถา เทวตา ฯ

วนเทวตาติ อนฺธวนสุภวนาทีสุ วเนสุ อธิวตฺถา เทวตา ฯ รุกฺขเทวตาติ อภิรกฺขิเตสุ นเพรุปูจิมนฺทาทีสุ รุกฺเขสุ อธิวตฺถา เทวตา ฯ โอสธิติณวนปฺปตีสูติ หริตกีอามลกีอาทีสุ โอสธีสุ ตาล-นาฬิเกราทีสุ ติเณสุ วนเชฏฺฐเกสุ จ วนปฺปติรุกฺเขสุ อธิวตฺถา เทวตา ฯ วนกมฺมิกาติ วเน กสฺสนลายนทารุหรณโครกฺขาทีสุ เกนจิเทว กมฺเมน วิจรณกมนุสฺสา ฯ อุฏฺฐเหยฺยุนฺติ ขาเทยฺยุํ ฯ วิลมฺพินีติ วาเตน ปหฏฺฐาเน เกลึ กโรนฺตี วิย วิลมฺพินี ฯ สุโข อิมิสฺสาติ อิมิสฺสา เอวรูปาย มาลุวาลตาย สมฺผสฺโสปิ สุโข ทสฺสนํปิ สุขํ ฯ อยํ เม ทารกานํ อาปานมณฺฑลํ ภวิสฺสติ กีฬนภูมิ ภวิสฺสติ ทุติยํ เม วิมานํ ปฏิลทฺธนฺติ ลตาย ทสฺสเนปิ สมฺผสฺเสปิ โสมนสฺสชาตา เอวมาห ฯ วิฏภึ กเรยฺยาติ สาขานํ อุปริ ฉตฺตากาเรน ติฏฺเฐยฺย ฯ โอฆนํ ชเนยฺยาติ เหฏฺฐา โอฆนํ ชเนยฺย อุปริ อารุยฺห สกลรุกฺขํ ปลิเวเฐตฺวา ปุน เหฏฺฐา ภสฺสมานา ภูมึ คเณฺหยฺยาติ อตฺโถ ฯ ปทาเลยฺยาติ เอวํ โอฆนํ กตฺวา ปุน ตโต ปฏฺฐาย ยาว มูลา อุตฺติณฺณสาขาหิ อภิรุยฺหมานา สพฺพสาขาสุ ปลิเวเฐนฺตี มตฺถกํ ปตฺวา เตเนว นิยาเมน ปุน โอโรหิตฺวา จ อภิรูหิตฺวา จ สกลํ รุกฺขํ สํสิพฺพิตฺวา สพฺพสาขา เหฏฺฐา กตฺวา สยํ อุปริ ฐตฺวา วาเต วา วายนฺเต เทเว วา วสฺสนฺเต ปทาเลยฺย ภินฺเทยฺยาติ อตฺโถ ฯ ขาณุมตฺตเมว ติฏฺเฐยฺย ตตฺถ ยํ สาขฏฺฐกํ วิมานํ โหติ ตํ สาขาสุ ภิชฺชมานาสุ ตตฺถ ตตฺเถว ภิชฺชิตฺวา สพฺพสาขาสุ

ภินฺนาสุ สพฺพํ ภิชฺชติ รุกฺขฏฺฐกวิมานํ ปน ยาว รุกฺขมูลมตฺตํปิ ติฏฺฐติ ตาว น นสฺสติ อิทํ ปน วิมานํ สาขฏฺฐกํ ตสฺมา สพฺพสาขาสุ ภินฺนาสุ ภิชฺชิตฺถ เทวตา ปุตฺตเก คเหตฺวา ขาณุเก ฐิตา ปริเทวิตุํ อารทฺธาติ อยเมตฺถ อฏฺฐกถา[๑] ฯ

อายสฺมโต กิร ทานิ ราชา สามจฺโจ สปรชโน สา เทวตา วิยาติ พหูหิ มญฺญิโต ตถา มญฺญนํ เอตรหิ วุจฺจมานํ อสทฺทหิตเมวสฺส กาเล คจฺฉนฺเต ตถารูปํ ผลํ ทิฏฺฐํ สิยา เย อายสฺมโต รญฺโญ มิตฺตาทิภูตา อนาคตภยํ สมฺปสฺสมานา อิทานิ ตํ ราชานํ ยถาทิฏฺฐํ ยถาสลฺลกฺขิตํ วชฺชุํ สพฺเพ เต อายสฺมโต รญฺโญ อิทานิ อติวิย วิมฺหยปตฺตา ตสฺมา สาลรุกฺขเทวตาย มิตฺตามจฺจา ญาติสาโลหิตา อารามเทวตา วนเทวตา รุกฺขเทวตา โอสธิติณวนปฺปตีสุ อธิวตฺถา เทวตา วิย ตาย สาลรุกฺขเทวตา มาลุวาลตาย วิภูตึ วิรุฬฺหึ ปฏิจฺจ อติวิย วิมฺหปตฺตาย มญฺญิตาเยวาสฺสุ อิทเมว อิมสฺมึ สุตฺเต อาคตํ สาลเทวตาวตฺถุํ สนฺธาย ธมฺมปเท วุตฺตา อยํ คาถา

ยสฺส อจฺจนฺตทุสฺสีลฺยํ	มาลุวา สาลมิโวตฺถตํ
กโรติ โส ตถตฺตานํ	ยถา นํ อิจฺฉตี ทิโสติ ฯ

๑. ปปญฺจสูทนี ๒/๕๐๑ ฯ

เอวํ วทนฺโตหํ นมฺหิ อายสฺมตา อายสฺมนฺตํ ฆเฏมีติ มญฺญิตพฺโพ ฯ อปิจ ตุณฺหี โหตุ อายสฺมา ปกติเยเวสา อายสฺมโต รฏฺเฐ ราชูนํ ยถา อญฺเญสํ อานุภาวสมฺปนฺนานํ อานุภาเว ทิสฺวา จ สุตฺวา จ ขิปฺปเมว อติวิย วิมฺหยปตฺติ นนุ อิโต ปุพฺเพ นาติจิรํ เตสํ เอโก ปรานุภาวํ วิมฺหยนฺโต อปรภาเค มหาสมฺพาธปตฺโต อยํ ปน สามจฺโจ สปริชโน ตสฺส โปราณราชสฺส มหาสมฺพาธปตฺตตํ ชานนฺโตปิ อิทาเนว ตถา ปรานุภาวํ สยํ วิมฺหยนฺโต อญฺญถา มญฺเญยฺย ฯ

วิสุทฺธิมคฺเค อสุภกมฺมฏฺฐานนิทฺเทเส อุปมากาเรน วุตฺตา สิงฺคาลานํ โกวิฬารรุกฺเขสุ จนฺทิกาย รตฺติยา ปฏิปตฺติ โอโลเกตพฺพา ฯ อปิจ โถกํ วิเสสํ วทาม ฯ เสยฺยถาปิ นาม สิงฺคาลา ปกติยา มํสาหารา มํสาภิโรจกา จนฺทิกาย รตฺติยา วเน จรนฺตา สุปุปฺผิตํ โกวิฬารรุกฺขํ ปสฺเสยฺยุํ เต มํสรุกฺโข อมฺเหหิ ลทฺโธติ หฏฺฐตุฏฺฐา ตํ ปริวาเรยฺยุํ ปุปฺเผสุ ปติเตสุ อุปธาวิตฺวา ขาทิตุํ อุปกฺกเมยฺยุํ มํสรสสฺสาทํ อลทฺธา ตโต ปกฺกมิตฺวา ตทญฺญํ มหนฺตตรํ วิปุลตรํ นทิยา ปาริมตีเร จิตํ กึสุกรุกฺขเมว ทิสฺวา เอส มํสรุกฺโขเยวาติ ปุน มญฺญิตฺวา นทีโสเต ปติตานิ กึสุกปุปฺผานิ นทีโสเต วุยฺหมานานิ ขาทิตุํ อุปกฺกเมยฺยุํ อิทานิ อจฺจนฺตํ มํสรุกฺโขติ ฯ

เอวํ สมฺปทมิทํ เวทิตพฺพํ ฯ อิมาย โข สิงฺคาโลปมาย ขมตุ อายสฺมา อญฺญํ อนุรูปํ อุปมํ อลทฺธา ตํ อาหรึ อิมํ สุตฺวา อายสฺมา ตุณฺหี โหตุ มา กสฺสจิ อิมมตฺถํ กเถตุ เกวลมหํ อายสฺมโต ปวตฺตึ โสตุกาโม กจฺจิ อายสฺมา เอตรหิ อายสฺมโต รฏฺฐวาสีหิ สห ปรานุภาเว วิมฺหยปตฺโต นุ โขติ ฯ

อิทํ พุทฺธสฺส ภควโต ปรินิพฺพานโต จตุสตาธิกานํ ทฺวินฺนํ สหสฺสานมุปริ นวสุ สํวจฺฉเรสุ อติกฺกนฺเตสุ พฺยคฺฆสํวจฺฉเร วสฺสานานํ ตติยมาสภูตสฺส โปฏฺฐปทมาสสฺส สุกฺขปกฺขจาตุทฺทสิยํ สุริยวาราย ปหิตนฺติ ทฏฺฐพฺพนฺติ ฯ

คำแปลจดหมาย

พึงเห็นว่าจดหมายนี้ ผมชื่อ "พระอมราภิรักขิต" อยู่วัดบรมนิวาส ส่งมาเพื่อทำการปฏิสันถารท่านผู้มีอายุ "บัญญาสีล" อธิบดีสงฆ์ในประเทศกัมพุชา เดี๋ยวนี้ปรากฏชื่อว่า "สมเด็จพระสุคนธาธิบดี"

ผมไม่ได้ฟังความเป็นไปจากสำนักของท่านผู้มีอายุนานแล้ว และผมอยากทราบตามความเป็นจริงว่า บัดนี้ท่านฯ อยู่เป็นสุขเหมือนก่อนหรือไม่ และกิจการพระพุทธศาสนาในประเทศกัมพุชาเดี๋ยวนี้ เป็นไปโดยชอบหรือไม่ ทั้งนี้เพราะผมไม่ได้รับคำบอกเล่าถึงความเป็นไปโดยตรงที่ควรเชื่อถือ ข้อนั้นก็ช่างเถิด ผมเชื่ออยู่อย่างนี้ว่า ท่านฯ เองเมื่อได้โอกาส จักบอกความเป็นไปของตนและความเป็นไปของพระพุทธศาสนาตามเป็นจริง แก่ผมผู้เป็นเพื่อนสพรหมจารีแต่เก่าก่อน

ยังมีพระสูตรชื่อจุลธัมมสมาทานสูตร มาในมัชฌิมนิกาย มูลบัณณาสก์ ผมไม่ทราบว่า พระสูตรนั้น ท่านฯ เคยดูหรือไม่ เคยสังเกตเนื้อความหรือไม่ คัมภีร์แห่งพระบาลีนั้น บัดนี้ มีอยู่ในมือของท่านฯ หรือไม่ เอาเถอะ ผมจะยกพระบาลีตอนหนึ่ง ในพระสูตรนั้นมาเขียนไว้ในที่นี้

"ภิกษุทั้งหลาย ในเดือนท้ายแห่งฤดูร้อน ฝักย่านทรายจะพึงแตกออก ภิกษุทั้งหลาย ลำดับนั้นแล เม็ดย่านทรายนั้นจะพึงหล่นลงที่โคน

ต้นสาละต้นใดต้นหนึ่ง ภิกษุทั้งหลาย ลำดับนั้นแล เทวดาองค์ใดสิงสถิตอยู่ที่ต้นสาละนั้น เทวดาองค์นั้นจึงกลัว ตกใจ ถึงความหวาดหวั่น ภิกษุทั้งหลาย ลำดับนั้นแล อารามเทวดา วนเทวดา รุกขเทวดา เทวดาผู้สิงสถิตอยู่ที่ต้นไม้สมุนไพร ต้นไม้ใบหญ้า และต้นไม้เจ้าป่า ซึ่งเป็นมิตรอำมาตย์ญาติสาโลหิตของเทวดาผู้สิงสถิตอยู่ที่ต้นสาละนั้น จะพึงไปมารุมกันปลอบว่า ผู้เจริญ อย่ากลัว ผู้เจริญ อย่ากลัว ถึงอย่างไรเสีย นกยูงก็คงจิกกินเม็ดย่านทรายนั้นเสียบ้าง เนื้อคงเคี้ยวกินเสียบ้าง ไฟป่าคงไหม้เสียบ้าง คนทำงานในป่าคงถอนเสียบ้าง ตัวปลวกคงก่อรังขึ้นบ้าง หรือว่ามันคงไม่มีเม็ด

ภิกษุทั้งหลาย ลำดับนั้นแล นกยูงก็ไม่จิกกินเม็ดย่านทรายนั้น เนื้อก็ไม่เคี้ยวกิน ไฟป่าก็ไม่ไหม้ คนทำงานในป่าก็ไม่ถอน ตัวปลวกก็ไม่ก่อรังขึ้น ก็แลมันคงมีเม็ด มันถูกฝนตกรดจึงขึ้นงอกงาม เถาย่านทรายนั้น จะพึงเป็นรุ่นอ่อนชูยอดกวัดแกว่ง มันจะพึงเข้าไปเกาะต้นสาละนั้น ภิกษุทั้งหลาย ลำดับนั้นแล เทวดาผู้สิงสถิตอยู่ที่ต้นสาละนั้นจะพึงเอะใจอย่างนี้ว่า อารามเทวดา วนเทวดา รุกขเทวดา เทวดาผู้สิงสถิตอยู่ที่ต้นไม้สมุนไพร ต้นไม้ใบหญ้า และต้นไม้เจ้าป่าผู้เป็นมิตรอำมาตย์ญาติสาโลหิตผู้เจริญเหล่านั้น ทำอย่างไรกัน หรือว่าเห็นเม็ดย่านทรายว่าเป็นภัยที่ยังไม่มาถึง จึงไปมารุมกันปลอบอย่างนี้ว่า ผู้เจริญ อย่ากลัว ผู้เจริญ อย่ากลัว ถึงอย่างไรเสีย นกยูงก็คงจิกกินเม็ดย่านทรายนั้นเสียบ้าง เนื้อคงเคี้ยวกินเสียบ้าง ไฟป่าคงไหม้เสียบ้าง คนทำงานในป่า

คงถอนเสียบ้าง ตัวปลวกคงก่อรังขึ้นบ้าง หรือว่ามังคงไม่มีเม็ด ดังนี้ เขาเลยคิดเสียว่า การถูกต้องเถาย่านทรายรุ่นอ่อนซูยอดกวัดแกว่งนั้นก็สบายดี ดังนี้ เถาย่านทรายนั้นจะพึงห้อมล้อมต้นสาละนั้น ครั้นมันห้อมล้อมต้นสาละนั้นแล้ว ก็จะพึงปกคลุมกิ่งก้านข้างบน ครั้นมันปกคลุมกิ่งก้านข้างบนแล้ว ก็จะพึงบังเกิดความถ่วงท่วมทับ ครั้นบังเกิดความท่วมทับแล้ว ลำต้นใหญ่ ๆ ใดของต้นสาละมีอยู่ มันก็จะทำลายลำต้นนั้นเสีย

ภิกษุทั้งหลาย ลำดับนั้นแล เทวดาผู้สิงสถิตอยู่ที่ต้นสาละนั้นจะพึงสำนึกอย่างนี้ว่า อารามเทวดา วนเทวดา รุกขเทวดา เทวดาผู้สิงสถิตอยู่ที่ต้นไม้สมุนไพร ต้นไม้ใบหญ้า และต้นไม้เจ้าป่า ผู้เป็นมิตรอำมาตย์ญาติสาโลหิตผู้เจริญเหล่านั้น เห็นเม็ดย่านทรายนี้ว่า เป็นภัยที่ยังไม่มาถึง จึงไปมารุมกันปลอบอย่างนี้ว่า ผู้เจริญ อย่ากลัว ผู้เจริญอย่ากลัว ถึงอย่างไรเสีย นกยูงก็คงจิกกินเม็ดย่านทรายนั้นเสียบ้าง เนื้อคงเคี้ยวกินเสียบ้าง ไฟป่าคงไหม้เสียบ้าง คนทำงานในป่าคงถอนเสียบ้าง ตัวปลวกคงก่อรังขึ้นบ้าง หรือว่ามันคงไม่มีเม็ด ดังนี้ เรานั้นต้องเสวยเวทนาทุกข์ยากลำบากเดือดร้อน เพราะเม็ดย่านทราย ดังนี้แม้ฉันใด

ภิกษุทั้งหลาย มีสมณพราหมณ์พวกหนึ่ง มีวาทะอย่างนี้ มีทิฏฐิอย่างนี้ว่า โทษในกามทั้งหลายไม่มี สมณพราหมณ์เหล่านั้นจึงถึงความดูดดื่มอยู่ในกามทั้งหลาย เขาแวดล้อมอยู่ด้วยนางปริพาชิกาผู้เกล้า

มวย เขากล่าวอย่างนี้ว่า ทำไมสมณพราหมณ์ผู้เจริญเหล่านั้นเห็นว่าภัยในกามยังไม่มาถึง จึงกล่าวถึงการละกาม ตั้งข้อกำหนดรู้กาม เขาคิดเสียว่า เอาแขนเคล้าคลึงกับนางปริพาชิการุ่นสาวนุ่มนวลยวนสวาทนี้เป็นความสุข ดังนี้ เขาย่อมถึงความดูดดื่มในกามทั้งหลาย ครั้นเขาถึงความดูดดื่มในกามทั้งหลายแล้ว เบื้องหน้าแต่ตายทำลายร่าง ย่อมเข้าถึงอบายทุคติวินิบาตนรก เขาย่อมเสวยเวทนาทุกข์ยากลำบากเดือดร้อนในที่นั้น เขากล่าวอย่างนี้ว่า นี่แล สมณพราหมณ์ผู้เจริญเหล่านั้นเห็นว่ากามเป็นภัยที่ยังไม่มาถึง จึงกล่าวถึงการละกาม ตั้งข้อกำหนดรู้กาม ก็พวกเรานี้ต้องเสวยเวทนาทุกข์ยากลำบากเดือดร้อนเพราะมีกามเป็นเหตุ มีกามเป็นต้นเค้า ดังนี้ ฉันนั้นนั่นแล" นี้เป็นส่วนหนึ่งแห่งพระบาลีของพระสูตรนั้น

ที่ว่า "ฝักย่านทราย" คือฝักแก่ของย่านทราย มีขนาดยาว

ที่ว่า "แตกออก" คือแห้งด้วยความร้อนแล้วแตกออก

ที่ว่า "โคนต้นสาละ" คือในที่ใกล้ต้นสาละ

ที่ว่า "ถึงความหวาดหวั่น" คือถึง (ความหวาดหวั่น) เพราะอะไร แก้ว่า เพราะกลัวที่อยู่จะพินาศ อธิบายว่า จริงอยู่ เถาเกิดจากเมล็ดย่านทราย ซึ่งตกลงที่โคนต้นไม้ ย่อมเลื้อยขึ้นต้นไม้ มันมีใบใหญ่และมีใบมาก ประกอบด้วยใบ เช่นใบทองหลาง ต่อมาก็จะรัดรึงต้นไม้นั้น ตั้งแต่โคนปกคลุมกิ่งก้านทั้งปวง ทำให้เกิดความหนักมากตั้งอยู่ เถาย่านทรายนั้น เมื่อลมพัดหรือฝนตก ก็บังเกิดความท่วมทับ

กิ่งก้านทั้งปวงของต้นไม้นั้นจะหักร่วงลงมาที่พื้น แต่นั้น เมื่อต้นไม้ล้มแล้ว วิมานจะแตกพินาศ เทวดานั้นย่อมถึงความหวาดหวั่นเพราะกลัวที่อยู่จะพินาศ ด้วยประการฉะนี้

ที่ว่า "อารามเทวดา" คือ เทวดาผู้สิงสถิตอยู่ในสวนไม้ดอกในสวนไม้ผลนั้น ๆ

ที่ว่า "วนเทวดา" คือเทวดาผู้สิงสถิตอยู่ในป่า มีป่าทึบและป่าไม้งามเป็นต้น

ที่ว่า "รุกขเทวดา" คือเทวดาผู้สิงสถิตอยู่ที่ต้นไม้ มีต้นมะพลับและต้นสะเดาเป็นต้น ที่เขารักษา

ที่ว่า "ที่ต้นไม้สมุนไพรต้นไม้ใบหญ้าและต้นไม้เจ้าป่า" คือเทวดาผู้สิงสถิตอยู่ที่ต้นไม้สมุนไพร มีสมอและมะขามป้อมเป็นต้น ที่ต้นไม้ใบหญ้า มีต้นตาลและต้นมะพร้าวเป็นต้น และที่ต้นไม้เจ้าป่าซึ่งใหญ่ที่สุดในป่า

ที่ว่า "คนทำงานในป่า" คือคนผู้เที่ยวไปในป่าด้วยการงานอย่างใดอย่างหนึ่ง ในการขุด (มัน) การเกี่ยว (หญ้า) การหาฟืนและการเลี้ยงวัวเป็นต้น

ที่ว่า "ก่อรังขึ้น" คือกัดกิน

ที่ว่า "กวัดแกว่ง" คือกวัดแกว่งในที่ที่ถูกลมพัด เหมือนทำการหัวเราะ

ที่ว่า "เป็นความสุข...นี้" คือการถูกต้องเถาย่านทรายนี้ คือเห็นปานนี้ก็เป็นความสุข การเห็นก็ดี เป็นความสุข เขาเกิดความดีใจ

ในการเห็นบ้าง ในการถูกต้องบ้าง ซึ่งเถาย่านทราย จึงกล่าวอย่างนี้ว่า ที่นี่จักเป็นสนามหย่อนใจ คือจักเป็นสนามกีฬาสำหรับเด็กของเรา เราได้วิมานที่สองแล้ว

ที่ว่า "พึงทำหลังคา" คือพึงตั้งอยู่บนกิ่งด้วยอาการของร่ม

ที่ว่า "พึงบังเกิดความถ่วง" นั้น อธิบายว่า พึงบังเกิดความถ่วงข้างล่าง คือ มันขึ้นข้างบนพันทั่วต้นแล้วกลับห้อยลงมาข้างล่างจดพื้นดิน

ที่ว่า "พึงทำลาย" อธิบายว่า มันทำการถ่วงอย่างนี้ตั้งแต่นั้นลงมาถึงโคนย้อนขึ้นไปตามกิ่งที่ตั้งขึ้น รัดรึงทั่วทุกกิ่งถึงยอดแล้วห้อยลงมาและกลับขึ้นไปโดยทำนองนั้นเอง รัดรึงตรึงตราไว้ทั้งต้น เอากิ่งทั้งปวงไว้ข้างล่าง ตัวเองทับอยู่ข้างบน เมื่อลมพัดหรือเมื่อฝนตกก็ทำลายหักลง จะตั้งอยู่ได้ก็เพียงตอเท่านั้น ที่ต้นไม้นั้น วิมานใดตั้งอยู่บนกิ่ง วิมานนั้น เมื่อกิ่งทั้งหลายหักอยู่ ก็หักในที่นั้น ๆ เหมือนกัน เมื่อกิ่งทั้งปวงหักแล้ว ก็ชื่อว่าหักหมด ส่วนวิมานที่ตั้งอยู่บนต้นไม้ยังไม่พินาศตราบเท่าที่ตอยังพอตั้งอยู่ได้ ส่วนวิมานนี้ ตั้งอยู่บนกิ่ง เพราะฉะนั้น เมื่อกิ่งทั้งปวงหักแล้วก็หัก เทวดาจึงจูงลูกน้อยไปยืนร้องไห้อยู่ที่ตอ ดังนี้ นี่เป็นอรรถกถาในพระสูตรนี้

ได้ยินว่า บัดนี้พระราชาของท่านฯ พร้อมด้วยอำมาตย์ราชบริวารอันคนเป็นอันมากเข้าใจว่าเหมือนเทวดานั้น ความเข้าใจอย่างนั้น ที่ผมพูดอยู่ในเวลานี้ คงไม่มีใครเชื่อเลย เมื่อกาลเวลาดำเนินไป ผลอย่างนั้นจะพึงเห็นกันได้ คนเหล่าใดที่เป็นมิตรเป็นต้น ของพระราชา

ของท่านฯ เห็นว่าภัยยังไม่มาถึง จึงพูดถึงพระราชานั้นตามที่เห็นตามที่สังเกตในบัดนี้ คนทั้งปวงนั้นของพระราชาของท่านฯ บัดนี้เป็นผู้ถึงความพิศวงงงงวยเหลือเกิน เพราะฉะนั้น จึงเหมือนอารามเทวดา วนเทวดา รุกขเทวดา เทวดาสู้สิงสถิตอยู่ที่ต้นไม้สมุนไพรต้นไม้ใบหญ้าและต้นไม้เจ้าป่า ซึ่งเป็นมิตรอำมาตย์ญาติสาโลหิตของเทวดาผู้สิงสถิตอยู่ที่ต้นสาละ อันเทวดาผู้สิงสถิตอยู่ที่ต้นสาละนั้นถึงความพิศวงงงงวยอย่างยิ่ง เพราะอาศัยความเจริญงอกงามของเถาย่านทราย ก็เป็นอันเข้าใจกันแล้ว พระผู้มีพระภาคทรงหมายเอาเรื่องเทวดาผู้สิงสถิตอยู่ที่ต้นสาละอันมาในพระสูตรนี้ นี่เอง จึงตรัสคาถานี้ไว้ในธรรมบทว่า "ผู้ใดไร้ศีลโดยสิ้นเชิง ผู้นั้นย่อมทำตนตามที่ชุนโจรต้องการเขา เหมือนย่านทรายทำไม้สาละที่มันปกคลุมไว้แล้ว"

เมื่อผมกล่าวอย่างนี้ ท่านฯ ไม่พึงเข้าใจว่าผมกระทบกระเทียบท่านฯ อนึ่ง ขอท่านฯ โปรดนึงเสีย การเห็นและพึ่งอำนาจของผู้ประกอบด้วยอำนาจแล้วถึงความพิศวงงงงวยอย่างยิ่งโดยฉับพลันนี้ เป็นปกติของพระราชาทั้งหลายในรัฐของท่าน ฯ เหมือนคนเหล่าอื่น แต่ก่อนนี้ไม่นานนักมิใช่หรือ บรรดาพระราชาเหล่านั้น องค์หนึ่งพิศวงงงงวยอำนาจฝรั่ง จึงถึงความคับแค้นมากในภายหลัง ส่วนพระราชาพระองค์นี้พร้อมด้วยอำมาตย์ราชบริวารทรงทราบว่า พระราชาพระองค์ก่อนนั้นถึงความคับแค้นมากอยู่บ้าง บัดนี้ พระองค์เองทรงพิศวงงงงวยอำนาจฝรั่งอย่างนั้น ก็ควรเข้าพระทัยเสียโดยประการอื่น

พึงเห็นการปฏิบัติของสุนัขจิ้งจอกในคืนเดือนหงายที่ต้นทองหลาง ซึ่งท่านกล่าวไว้ด้วยการอุปมา ในอสุภกัมมัฏฐานนิทเทส ในวิสุทธิมรรค อนึ่ง ผมจะกล่าวเป็นพิเศษสักหน่อย อันว่าสุนัขจิ้งจอกทั้งหลาย โดยปกติมีเนื้อเป็นอาหาร ชอบกินเนื้อ เที่ยวไปในป่าในคืนเดือนหงาย เห็นต้นทองหลางดอกบานสะพรั่ง มันยินดีปลาบปลื้มว่า เราได้ต้นเนื้อแล้ว จึงเข้าล้อมต้นทองหลางนั้น เมื่อดอกหล่นลงมา ก็วิ่งเข้าไปกัดกิน ครั้นไม่ได้ความอร่อยเหมือนรสเนื้อ ก็หลีกไปจากนั้น เห็นต้นทองกวาวต้นอื่นจากนั้นใหญ่กว่า โตกว่า ตั้งอยู่ริมฝั่งนอกแห่งแม่น้ำ จึงเข้าใจอีกว่า นี่เป็นต้นเนื้อแน่แท้ พยายามกัดกินดอกทองกวาวที่หล่นลงในกระแสน้ำลอยมาในกระแสน้ำ โดยมั่นใจว่า คราวนี้ ต้นเนื้อแน่นอน ดังนั้นฉันใดก็ดี ข้ออุปไมยนี้ก็พึงทราบฉันนั้น

ขอท่านฯ โปรดอดโทษด้วยการอุปมาด้วยสุนัขป่านี้แล ผมไม่ได้อุปมาอื่นที่สมควร จึงนำอุปมานั้นมา ท่านฯ ฟังเนื้อความนี้แล้วโปรดนิ่งเสีย อย่าบอกเนื้อความนี้แก่ใคร ๆ ผมอยากฟังความเป็นไปของท่าน ฯ อย่างเดียวว่า ท่าน ฯ กับชาวเมืองของท่าน ฯ พิศวงงงงวยอำนาจฝรั่งเดี๋ยวนี้บ้างไหม

จดหมายนี้ พึงเห็นว่าส่งมาในวันอาทิตย์ ขึ้น ๑๔ ค่ำ เดือน ๑๐ อันเป็นเดือนที่ ๓ แห่งฤดูฝน ในปีขาล นับแต่พระผู้มีพระภาคพุทธเจ้าบรินิพพานล่วงมาแล้ว ๒๔๐๙ ปี.

อธิบาย

จดหมายฉบับนี้ มีข้อความกล่าวถึงสถานการณ์บ้านเมืองเขมร ในขณะที่ฝรั่งเศสเริ่มเข้ามามีอำนาจ ท่านจึงเปรียบสมเด็จพระนโรดม-ราชาวดีว่า เหมือนกับสาลรุกขเทวดา และเปรียบฝรั่งเศสว่า เหมือนกับเถาย่านทราย ในจุลธัมมสมาทานสูตร ฉะนั้น จะขอเก็บความในพระราชพงศาวดารและประวัติศาสตร์บางตอนมาเล่าประกอบ เพื่อให้ข้อความในจดหมายนั้นชัดเจนยิ่งขึ้น ดังต่อไปนี้

พระบาทสมเด็จพระหริรักษ์ ฯ เป็นพระราชบุตรองค์ที่ ๕ ในสมเด็จพระองเอง ขึ้นครองราชย์ ณ กรุงอุดง ประเทศกัมพุชา เมื่อ พ.ศ. ๒๓๘๔ ถึง พ.ศ. ๒๔๐๓ มีพระราชบุตรต่างมารดากัน ๓ องค์ คือ พระองค์ราชาวดี ๑ พระองค์ศรีสุวัตถิ ๑ พระองค์ศรีวัตถา ๑ เนื่องด้วยในรัชกาลของพระองค์เกิดการจราจลภายในและการสงครามกับญวนในภายนอก จึงส่งพระราชบุตรทั้ง ๓ พระองค์มาอยู่เสียในกรุงเทพ ฯ ตั้งแต่รัชกาลที่ ๓ ถึงรัชกาลที่ ๔ พระบาทสมเด็จพระ-นั่งเกล้า ฯ ได้ส่งเจ้าพระยาบดินทร์เดชานุชิต (สิงห์ สิงหเสนี) ยกกองทัพออกไปช่วยทำสงครามกับญวนอยู่ ๔ ปี จึงทำสัญญาสันติภาพกับญวน ในระหว่างรัชกาลนี้ได้มีนักสอนศาสนาโรมันคาทอลิกเข้ามาประกาศศาสนาหลายคณะ เมื่อ พ.ศ. ๒๔๙๖ บาทหลวงมงเส็ญญอร์มีส

ได้เขียนหนังสือเป็นภาษาฝรั่งเศสขึ้น ๑ ฉบับ แทนสมเด็จพระหริรักษ์ ฯ ส่งไปถึงพระเจ้านโปเลียนที่ ๓ ในพงศาวดารบางฉบับว่า พระองค์ทรงดำริให้ประเทศฝรั่งเศสมาเป็นผู้คุ้มครองประเทศกัมพุชา

พระองค์ราชาวดี พระองค์ศรีสุวัตถิ และพระองค์ศรีวัตถา มาประทับอยู่ที่วังเจ้าเขมร ข้างวัดสระเกษ ในกรุงเทพ ฯ ตั้งแต่ทรงพระเยาว์ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้า ฯ ทรงรับเป็นพระราชบุตรบุญธรรม ได้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ ให้พระองค์ราชาวดีและพระองค์ศรีสุวัตถิเป็นนาคหลวงทรงผนวชที่วัดพระศรีรัตนศาสดาราม และมาจำพรรษาอยู่ที่คณะกุฎิวัดบวรนิเวศวิหาร ๑ พรรษา เจ้านายเขมรทั้ง ๓ พระองค์นี้มีพระชายาเป็นไทย พระชายานั้นมีทั้งที่เป็นหม่อมเจ้า หม่อมราชวงศ์และบุตรีขุนนาง

เมื่อ พ.ศ. ๒๔๐๐ สมเด็จพระหริรักษ์ ฯ ทรงชรามากแล้ว จึงมีศุภอักษรมาทูลขอพระองค์ราชาวดี และพระองค์ศรีสุวัตถิกลับไปช่วยราชการแผ่นดิน พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้า ฯ ทรงอนุญาตและจัดให้ขุนนางผู้ใหญ่พร้อมด้วยไพร่พลออกไปส่งถึงกรุงอุดง ในการไปครั้งนี้พระองค์ราชาวดีได้ทูลขอนำผู้คนไปด้วยทั้งไทยและเขมร ๑๑๓ คน

สมเด็จพระหริรักษ์ ฯ ทิวงคตเมื่อ พ.ศ. ๒๔๐๓ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้า ฯ จึงทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ ตั้งให้พระองค์ราชาวดีเป็นพระเจ้าแผ่นดินกัมพุชา พระราชทานพระนามว่า “พระบาทสมเด็จพระนโรดม” และทรงตั้งพระองค์ศรีสุวัตถิเป็นพระมหาอุปราช ส่วน

พระองค์ศรีวัตถาทูลลาไปในงานพระศพพระราชบิดา เกิดทะเลาะกับพระเชษฐาจนกลายเป็นกบฏ

สมเด็จพระนโรดมเสด็จกลับไปเมื่อพระชนม์ได้ ๒๙ ตรัสภาษาเขมรไม่คล่องเหมือนภาษาไทย ฉะนั้น ในราชสำนักทั้งในกรุงอุดงและกรุงพนมเปญ จึงใช้ภาษาไทยพูดกันทั้งสิ้น พระชายาไทยนั้นมีพระโอรสพระธิดาสืบต่อมาจนถึงทุกวันนี้ เช่นเจ้าจอมมารดาเอี่ยม บุตรพระสุพรรณพิศาล น้องเจ้าพระยาอภัยภูเบศร ก็เป็นพี่สาวของคุณท้าวแก้ว ในกรุงเทพ ฯ นั้น มีพระโอรสชื่อพระองค์เจ้าสุทธารส (สมเด็จกรมพระยาวรจักรรณฤทธิ์) และเจ้าจอมมารดานวล มีพระธิดาชื่อพระองค์หญิงพังงางาม พระองค์เจ้าทั้งคู่นี้เป็นพระราชบิดาและพระราชมารดาของพระองค์เจ้าสุรามฤต ซึ่งต่อมาได้เสวยราชย์เป็นสมเด็จพระเจ้าสุรามฤต ประเทศกัมพูชา

ขอย้อนกล่าวถึงสมเด็จพระนโรดม เมื่อได้เสวยราชย์แล้ว ก็เข้ามาเฝ้าพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้า ฯ เมื่อเดือนสิงหาคม พ.ศ. ๒๔๐๔ และเสด็จกลับไปเมื่อเดือนมีนาคม พ.ศ. ๒๔๐๕ ครั้นถึงวันที่ ๑๑ สิงหาคม พ.ศ. ๒๔๐๖ ก็ลงพระนามทำสนธิสัญญากับฝรั่งเศส โดยมีพลเรือเอก ลากรองดิเยร์ เป็นผู้แทนรัฐบาลฝรั่งเศส ส่งสนธิสัญญาไปถวายพระเจ้านโปเลียนที่ ๓ มีการราชาภิเศกครั้งแรกในเดือนมกราคม พ.ศ. ๒๔๐๗ ครั้นแล้วได้เสด็จออกจากกรุงอุดงเพื่อจะมากรุงเทพ ฯ แต่ถูกเรือเอก ดูดารต์ เดอ ลาเกร เอาทหารเข้าล้อมพระราชวัง จึง

ต้องเสด็จกลับเมื่อเดือนมีนาคม พ.ศ. ๒๔๐๗ นั้นเอง พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้า ฯ ได้ส่งข้าราชการผู้ใหญ่นำเครื่องราชกุธภัณฑ์ และพระขรรค์อาญาสิทธิ์ไปพระราชทานในงานราชาภิเศก เมื่อวันที่ ๓ มิถุนายน พ.ศ. ๒๔๐๗

สมเด็จพระนโรดมได้ย้ายราชธานีจากกรุงอุดงไปตั้งที่กรุงพนมเปิญ เมื่อ พ.ศ. ๒๔๑๐ ถูกฝรั่งเศสบีบบังคับตลอดมา เช่นเมื่อวันที่ ๑๘ มิถุนายน พ.ศ. ๒๔๒๓ ชาร์ลส์ทอมสัน ผู้สำเร็จราชการไซ่ง่อน ได้นำเรือรบเข้ามาเตรียมยิงกรุงพนมเปิญ เข้าไปชักปืนจ่อพระอุระ (อก) สมเด็จพระนโรดม บังคับให้ลงพระนามในอนุสัญญามอบอำนาจให้ฝรั่งเศสปกครองอีกครั้ง ๑ เป็นต้น

เมื่อพฤติการณ์เป็นมาอย่างนี้ ก็แสดงว่า เมื่อเทวดา = พระมหากษัตริย์ ปล่อยให้เถาย่านทราย = ฝรั่งเศสขึ้นปกคลุมต้นสาละ = ราชอาณาจักร เมื่อกิ่งก้านต้นสาละหักแล้ว วิมาน = ราชบัลลังก์ ก็หัก เทวดา = พระมหากษัตริย์ก็คร่ำครวญตลอดมา ตั้งแต่วันที่ ๑๑ สิงหาคม พ.ศ. ๒๔๐๖ ถึง วันที่ ๙ พฤศจิกายน พ.ศ. ๒๔๙๖ รวมเวลา ๙๐ ปี ๒ เดือน ๒๙ วัน

อนึ่ง คำว่า "พระราชาองค์ก่อนพระองค์หนึ่ง ซึ่งพิศวงงงงวยอำนาจผู้อื่นหรืออำนาจฝรั่ง (ปรานุภาพ) นั้น อาจหมายถึงพระองค์จันท์ที่ ๒ (พ.ศ. ๒๓๔๙ – ๒๓๗๗) หรือสมเด็จพระหริรักษ์ (พระองค์ด้วง) ก็ได้ ไม่ทราบว่าท่านหมายถึงใคร ?

อักษรนิติ

ของ

พระอมราภิรักขิต (เกิด) วัดบรมนิวาส

อธิบาย

ของ

กรมศิลปากร

อักษรนิติ ที่พิมพ์นี้เป็นบทเรียนหนังสือไทย ของ พระอมราภิรักขิต (เกิด อมโร) เจ้าอาวาสวัดบรมนิวาส เข้าใจว่าท่านคงแต่งขึ้นในราวรัชกาลที่ ๔ เพื่อให้ศิษยานุศิษย์ของท่านได้เล่าเรียนเป็นแบบฉบับ เช่นเดียวกับพระเทพโมลี (ผึ้ง) แต่งประถมมาลา และพระยาศรีสุนทรโวหาร (น้อย) แต่งมูลบทบรรพกิจ จะต่างกันก็แต่การใช้ในวงการศึกษาเล่าเรียนกว้างแคบกว่ากัน

พระอมราภิรักขิต มีนามเดิมว่า เกิด นามฉายาว่า อมโร ภูมิลำเนาเดิมอยู่บางช้าง จังหวัดสมุทรสงคราม ได้เป็นพระปลัดของพระญาณรักขิต (สุข) เจ้าอาวาสองค์แรกของวัดบรมนิวาส พระอมราภิรักขิตได้เล่าเรียนพระปริยัติธรรม สอบไล่ได้เป็นเปรียญ ๙ ประโยค เป็นผู้มีชื่อเสียงในทางรจนามาก ท่านได้แต่งหนังสือสำคัญ ๆ ไว้หลายเรื่อง เช่นบุพพสิกขาวรรณนา ซึ่งนับถือกันมาแต่ก่อนเรียกว่า "วินัย ๑๐ ผูก" เข้าใจว่าของเดิมอาจจารไว้ในใบลานทั้งจบ มีรวม ๑๐ ผูก บุพพสิกขาวรรณนานี้ ได้ใช้เป็นหลักในการเล่าเรียนพระวินัยมาเป็นเวลานาน แม้สมเด็จพระมหาสมณะเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส ก็ได้

ทรงอ้างถึงไว้ในหนังสือวินัยมุขของพระองค์ท่าน นอกจากนั้นพระอมราภิรักขิตยังได้แต่งหนังสือบทมาลาไวยากรณ์ภาษาบาลี ซึ่งสมเด็จพระมหาสมณเจ้าได้ทรงอ้างถึงในบาลีไวยากรณ์เหมือนกัน และยังได้แต่งปคลธรรม และความตอนท้ายในหนังสือมูลบทบรรพกิจ ซึ่งว่าด้วยการนับสังขยา ที่พระยาศรีสุนทรโวหาร (น้อย) นำไปลงไว้ เข้าใจว่าท่านคงจะมีอายุอยู่มาจนถึงต้นรัชกาลที่ ๕ น่าจะถึงแก่มรภาพเมื่อราว พ.ศ. ๒๔๑๕ เป็นอย่างช้า.

อักษรนิติ

คำนมัสการ

๏ ศรีศุภสวัสดิ์ ทวิหัดถเทริดเศียร วจีเพียรพากยพจน์ มน-จรดจอมโลกย์ บทโมกษมรรคา อีกอัษฎาริยสงฆ์ แสองค์แรกรังรัก พรรณักษรพิเศษ ด้วยเดชประนามนมัส พึงพิพรรฒนฤๅไทย ข้อยขอไข คำขำ นำนิเทศนิทัศน์ อรรถอักษรนิติ์ ดังนี้แลนา ฯะ

๏ นโม พุทธาย สิทธํ ı า ิ ี ึ ื ุ ู ฤ ฤๅ ฦ ฦๅ เ แ ไ ใ โ เ า ำ เ ะ ๏ กขฃคฅฆง จฉชซฌญ ฎฏฐฑฒณ ดตถทธน บปผฝพฟภม ยรลวศษสหฬอฮ ฯะ

จำแนกอักษรเป็นสวระและพยญชนะ

๖๔ ตัวตั้งแต่ ı จนถึง ฮ นี้ชื่ออักษร ๏ ı า ิ ี ึ ื ุ ู ฤ ฤๅ ฦ ฦๅ เ แ ไ ใ โ เ า ำ เ ะ ๒๐ ตัวนี้ชื่อสวระ ๏ า ี ื ู ฤๅ ฦๅ เ แ ไ ใ โ เ ำ ๑๓ ตัวนี้ชื่อทีระฆะ เ ิ ึ ุ ฤ ฦ เ ะ ๗ ตัวนี้ชื่อ หรัสวะ ฯะ

๏ กขฃคฅฆง จฉชซฌญ ฎฏฐฑฒณ ดตถทธน บปผฝพฟภม ยรลวศษสหฬอฮ ๔๔ ตัวนี้ชื่อพยญชน ๏ พยญชนกับสวระประสมกันจึ่งเรียกอักษร เพราะพยญชน อาไศรยสวระ จึ่งอ่านออก ฯะ

แบ่งพยญชนะเปนวราค

๏ กขฃคฅฆง ๗ ตัวนี้ชื่อ ตอน กอ จฉชซฌญ ๖ ตัวนี้ ชื่อ ตอน จอ ฎฏฐฑฒณ ๖ ตัวนี้ ชื่อ ตอน ฎอ ดตถทธน ๖ ตัวนี้ ชื่อ ตอน ดอ บปผฝพฟภม ๘ ตัวนี้ ชื่อ ตอน บอ ยรลฅษสหฬอฮ ๑๑ ตัวนี้ ชื่อตอน ปลาย ฯะ

๏ นโม พุทธาย นี้เปนคำไหว้พระ แปลว่า นโม ความนอบน้อม พุทธาย แก่พระพุทธเจ้า ฯะ

๏ สิทธํ นี้คำอธิฐาน แปลว่า สิทธํ ความสำเร็จในการเรียน อัตถุ จงมี ฯ

เครื่องหมายใช้กับอักษร

	ไม้ค้อน	่	เอก
	ขอ	้	โท
	เลขเจ็ด	๊	ตรี
	ตีนกา	๋	จัตวา
	เลขแปด	๘	ตายคู้
สัณฐานเหมือน	หางรอก	์	ชื่อ ทัณฑฆาฏ
	หางกังหัน	ั	หันอากาศ
	ไข่	ํ	ฟองดัณฑ

หยาดน้ำ ํ นฤคหิต

พื้นหนู ฺ ฺ ฝนทอง

นมนางทั้งคู่ ะ วิสันชนี

ตานกแก้ว ๏ ฟองมันฑ

มูตรวัว ๛ โคมูตร

๏ ไ นี้ไม้มลาย ใ นี้ไม้ม้วน ไม้มลายแลไม้ม้วน ให้อ่านเสียงเสมอกันอย่าให้แปลกกัน ๏ ที่ว่าไว้ว่าสวระ ๒๐ ตัวนั้นว่าด้วยสัณฐานต่างกัน ถ้าว่าโดยสำเนียงแล้ว สวระมี ๑๙ ตัวเท่านั้น ฯะ

จำแนกอักษรตามเสียงสูงเสียงกลาง

๏ ก ขฃ คฅฆง จ ฉ ชซฌญ ฎฏ ฐ ฑฒณ คต ถ ทธน บป ผฝ พฟภม ยรลว ศษสห พอฮ อักษร ๔๔ ตัวนี้ ให้อ่านแต่สองเสียง ๆ อักษร ๑๑ ตัวอยู่บนบันทัดนั้น คือ ขฃฉฐถผฝศษสห ให้อ่านเสียงสูงเสมอกันไป ๆ อักษร ๓๓ ตัว อันเหลือนั้น ให้อ่านเสียงกลางเสมอกันไปดุจ กคฅฆงจชซ เป็นต้น ๏ อักษร ๙ ตัว คือ กจฎฏคตบปอ นี้ตัวเบามิก้อง เมื่อแจก กกา ให้อ่าน เบาสูงขึ้นทีละสี่ตัวคือ กิ กึ กุ กะ จิ จึ จุ จะ ฯลฯ อิ อึ อุ อะ

๏ ก กา กิ กี กึ กื กุ กู เก แก ไก ใก โก เกา กำ กะ ฯลฯ อ อา อิ อี อึ อื อุ อู เอ แอ ไอ ใอ โอ เอา อำ อะ ฯ อักษรสูง ๑๑ ตัวนั้น บมิ ก้องให้อ่านหนักลงทีละสี่ตัว คือ ขิ ขึ ขุ ขะ ฯลฯ หิ หึ หุ หะ ๏ ข ขา ขิ ขี ขึ ขื ขุ ขู เข แข ไข ใข โข เขา ขำ ขะ ฯลฯ ห หา หิ หี หึ หื หุ หู เห แห ไห ให โห เหา หำ หะ ๏ อักษรกลาง ๒๔ ตัว อันเหลือจากนั้น ตัวก้องต่ำให้อ่านทุ้มลงทีละสี่ตัว คือ คิ คึ คุ คะ ฯลฯ ฮิ ฮึ ฮุ ฮะ ๏ ค คา คิ คี คึ คื คุ คู เค แค ไค ใค โค เคา คำ คะ ๏ ฮ ฮา ฮิ ฮี ฮึ ฮื ฮุ ฮู เฮ แฮ ไฮ ใฮ โฮ เฮา ฮำ ฮะ ๏ ที่แจกมานี้ เป็นคำต้น ฯะ

ผันอักษรสูง

๏ ทีนี้จะให้อ่านผันไปตามไม้เอกไม้โท อักษรเสียงสูง ๑๑ ตัว ให้อ่านสูงขึ้นแล้วให้ลดลงตามไม้เอกไม้โท ดังหางโค ดังนี้ ฯะ

๏ ข ข่ ข้ ขา ข่า ข้า ขิ ขี ขี่ ขี้ ขึ ขื ขื่ ขื้ ขุ ขู ขู่ ขู้ เข เข่ เข้ แข แข่ แข้

ไข ไข่ ไข้ ใข ใข่ ใข้ โข โข่ โข้ เขา เข่า เข้า ขำ ข่ำ ข้ำ ขะ ฯ

ขอทาน นี้คำสุภาพ ข่อ ใส่ไม้เอก ในภาษาไทยไม่มีพูด ข้อไม้ข้อมือ ใส่ไม้โท ขาแข้ง นี้คำสุภาพ ข่าขิง นี้ใส่ไม้เอก ข้าพเจ้า นี้ใส่ไม้โท ต่อไปสังเกตเหมือนกัน

◎ ฉ ่   ถ ่   ผ ่   ฝ ่   ศ ่   ห ่
ฉ่ ้   ถ่ ้   ผ่ ้   ฝ่ ๊   ศ่ ้   ห่ ้ ฯ
ฉ้   ถ้   ผ้   ฝ้   ศ้   ห้

◎ ขง ่   ขัง ั้   ขาง ่   ◎ หยอดไข่ขาง นี้
ข่ง ้   ขั่ง ๊   ข่าง ้
ข้ง   ขั้ง   ข้าง

คำสุภาพ ดาวข่าง นี้ใส่ไม้เอก ลิงข้าง นี้ใส่ไม้โท ฯ ขน ่
ข่น ้
ข้น

ขนนก นี้คำสุภาพ ข่น ใส่ไม้เอก ภาษาไทยไม่มี ข้นเหลวนี้ใส่ไม้โท

◎ ขม ่   ขัม ั้   คำ ขัม นี้คำสุภาพ ขั่ม นี้ใส่ไม้เอก คำไทย
ข่ม ้   ขั่ม ๊
ข้ม   ขั้ม   ไม่มี ขั้มมืด นี้ใส่ไม้โท ฯ

◎ เขอย ่   ขาย ่   ฯลฯ เขีย ี่
เข่อย ้   ข่าย ้   เขี่ย ๊
เข้อย   ข้าย   เขีย ี่
เขี่ยะ

เขือ ื่   เขอ ่   ขัว ั้   เขะ แขะ
เขื่อ ๊   เข่อ ้   ขั่ว ๊
เขือ ื่   เข้อ   ขัว ั้
เขื่อะ   เขอะ   ขั้วะ

โขะ เขาะ ขุ ่   ขรรม ่   ขอ ่   ขัย ั้   ขือ ื่
ขุ่ ๊   ขรรม ้   ข่อ ้   ขั่ย ๊   ขื่อ ๊
ขุ้   ข้รรม   ข้อ   ขั้ย   ขื้อ

◎ ค้าขาย คำนี้สุภาพ ข่ายดักนก นี้ใส่เอก ข้ายรบศึก นี้ใส่โท ฯะ

◎ ซฉฐถผฝศษสห ๑๐ ตัวนี้ให้ผันเหมือนกัน ฯ

ผันอักษรกลาง

๏ อักษรกลาง ๙ ตัวนั้น คือ ก จ ฎ ฏ ด ต บ ป ต อ นี้คำต้นให้อ่านเป็นคำกลาง แล้วจึ่งอ่านขึ้นไปตามไม้เอก แล้วจึ่งอ่านไปตามไม้โทดังรูปจั่วนั้น

๏ ก ก่ ก้ กา ก่า ก้า กิ กี่ กิ่ กิ้ กึ กื่ กึ่ กึ้ กุ กู กู่ กู้ เก เก่ เก้ แก แก่ แก้ ไก ไก่ ไก้ ใก ใก่ ใก้ โก โก่ โก้ เกา เก่า เก้า กำ ก่ำ ก้ำ กะ ฯ กอไม้กอย่านี้คำสุภาพ ก่ออิฐก่อความ นี้ใส่เอก ไก่ก้อพูดก้อ นี้ใส่โท ๏ จ จ่ จ้ ด ด่ ด้ ต ต่ ต้ บ บ่ บ้ ป ป่ ป้ อ อ่ อ้ ๏ กง ก่ง ก้ง กัง กั่ง กั้ง ฯ เสียงกัง ๆ นี้คำสุภาพ กั่ง นี้ใส่เอก ในคำไทยไม่มี กุ้งกั้ง นี้ใส่โท ฯ

๏ กน ก่น ก้น เล่ห์กล นี้คำสุภาพ ก่นตัด นี้ใส่เอก ก้นนั่ง นี้ใส่โท

๏ กม ก่ม ก้ม กัม กั่ม กั้ม กัมมือ นี้คำสุภาพ สีแดงกั่ม นี้ใส่เอก กั้มเกิน นี้ใส่โท ๏ เกอย เก่อย เก้อย กาย ก่าย ก้าย กาว ก่าว ก้าว ฯ กาวเหนียว คำนี้สุภาพ ก่าว นี้ใส่เอก ในคำไทยไม่มี ก้าวเดิน นี้ใส่โท ฯ จ ฎ ฏ ด ต บ ป อ ๘ ตัวนี้ผันเหมือนกัน ฯะ

ผันอักษรต่ำ

๏ อักษรเสียงกลางก้อง ๒๔ ตัวนั้นคือ คฅฆง ชซฌญ ฑฒณทธน พฟภม ยรลวฬฮ คำต้นให้อ่านเป็นคำกลาง แล้วอ่านทุ้มลงไปตาม

ค้ ค้า
ไม้เอก แล้วสูงขึ้นไปตามไม้โท ดังเดือยไก่ ๏ ค คา คอบ่า
ค่ ค่า

ง้ ช้
นี้คำสุภาพ ค่อไม้ค่อมือ นี้ใส่เอก บ้านบางค้อ นี้ใส่โท ๏ ง ช
ง่ ช่

ซ้ ท้ น้ พ้ ฟ้ ภ้ ม้ ย้ ร้
ซ ท น พ ฟ ภ ม ย ร
ซ่ ท่ น่ พ่ ฟ่ ภ่ ม่ ย่ ร่

ล้ ว้ ฬ้ ฮ้ ค้ คั้ง
ล ว ฬ ฮ ๏ คง คัง
ล่ ว่ ฬ่ ฮ่ ค่ คั่ง

ค้าง
คาง ลูกคาง นี้คำสุภาพ ค่างขวา นี้ใส่เอก ติดค้าง นี้ใส่โท
ค่าง

ค้น
๏ คน คนผู้ นี้คำสุภาพ ค่นเหลว นี้ใส่เอก ค้นคว้าหา นี้ใส่
ค่น

ค้ม คั้ม
โท ๏ คม คัม คัมเข้า นี้คำสุภาพ คั่มมืด นี้
ค่ม คั่ม

เค้อย ค้าย
ใส่เอก คั้มจุน นี้ใส่โท ฯ ๏ เคอย คาย
เค่อย ค่าย

คายคัน นี้คำสุภาพ ค่ายรบศึก นี้ใส่เอก ค้าย นี้ใส่โท คำไทยไม่มี ฯ

๏ ฅ ฆ ง ช ซ ฌ ญ ฑ ฒ ณ ท ธ น พ ฟ ภ ม ย ร ล ว ฬ ฮ
๒๓ ตัวนี้ให้ผันเหมือนกัน

ว่าด้วยอักษรมี ห นำและกล้ำ

๏ อักษรปลายตอน ๕ ตัว คือ ง ญ ณ น ม กับอักษรตอนปลาย ๕ ตัว คือ ย ร ล ว ฬ นี้ชื่ออักษรสองกลับ ถ้ามีหอนำน่าให้อ่านสูงเสมอตัวหอ แล้วให้ลดลงไปตามไม้เอก ไม้โท เหมือนหางโค ดังนี้

หง ห่ง ห้ง หงา หง่า หง้า หงึ หงึ่ หงึ้ หงอ นี้คำสุภาพ คำไทยไม่มี ทำหง่อนหง่อ ใส่เอก หง้อ นี้ใส่โท ๏ หน ห่น ห้น

หม ห่ม ห้ม หย ห่ย ห้ย หร ห่ร ห้ร หล ห่ล ห้ล หว ห่ว ห้ว

๏ หงง ห่งง ห้งง หงัง หงั่ง หงั้ง เสียงหงัง ๆ คำสุภาพ ระฆังเสียงหงั่ง ใส่เอก หงั้งคู่กับแร่ ใส่โท ฯ

๏ หงน หง่น หง้น หงม หง่ม หง้ม เหงอย เหง่อย เหง้อย ฯะ

๏ หญ หณ หน หม หย หร หล หว หฬ ๙ ตัวนี้ให้ผันเหมือนกัน ฯ

๏ อักษรเมื่อควบกันให้อ่านเบาหนักตามตัวต้น ดังนี้

◎ กร ขร ฃร คร ฅร ฆร จร ฉร ชร ซร ฌร ตร ถร ทร ธร ปร ผร ฝร พร ฟร ภร สร ศร ษร ◎ กล ขล ฃล คล ฅล ฆล ฉล ชล ถล ทล ปล ผล ฝล พล ฟล ◎ สง สญ สณ สน สม สย สร สล สว สฬ ◎ กร กร่ กร้ กรา กร่า กร้า กรง กร่ง กร้ง กรน กร่น กร้น กรม กร่ม กร้ม เกรอย เกร่อย เกร้อย ◎ จร ตร ปร แจกเหมือนกัน ฯ ◎ ขร ขร่ ขร้ ขรา ขร่า ขร้า ขรง ขร่ง ขร้ง ขรน ขร่น ขร้น ขรม ขร่ม ขร้ม เขรย เขร่ย เขร้ย ◎ ฉร ถร ผร ฝร สร แจกเหมือนกัน ฯ ◎ คร คร่ คร้ ครง คร่ง คร้ง ครน คร่น คร้น ครม คร่ม คร้ม เครอย เคร่อย เคร้อย ◎ ชร ทร พร ฟร แจกเหมือนกัน ◎ กล กล่ กล้ ปล ปล่ ปล้ ฯ ขล ขล่ ขล้ ฉล ถล ผล สล แจกเหมือนกัน ◎ คล คล่ คล้ พล พล่ พล้ ฯ กว กว่ กว้ ขว ขว่ ขว้ ฉว ถว ผว สว แจกเหมือนกัน ◎ คว คว่ คว้ ฯะ

ว่าด้วยคำตาย

๏ ในแม่ กกา สี่คำ คือ กิกึกุกะ ในแม่เกอยแปดคำ คือ เกียะเกือะเกอะกัวะเกะแกะโกะเกาะ นี้เปนคำตาย ผันเอกโทไม่ได้ ให้สังเกตอักษรสูงแลกลางในคำดังนี้ ๏ ขะโมย ต้นมะคะ ไม้ผุ น้ำพุ ริเล่น ทรงตำริห บูตแฉะ กะแชะ บี่เถาะ กระเทาะไม้ เมาะหมอน เหมาะงาม ฯ อุสาห์ เสนห์ น่าราหู สนเท่ห์ ไมตรี ประมาณ คำเหล่านี้ เปนมคธพากย์ อย่าใส่ไม้เอกไม้โทเลย เปนด้วยหอชัก แลอ่านวิปะลาสเอง ฯ

๏ กก กด กบ สามแม่นี้เปนคำตาย ผันเอกโทไม่ได้ ให้สังเกตแต่สำเนียงในอักษรสูงแลกลางดังนี้ ฯ ชากสะเลด ขก ขัก ขาก ฯ ตัวขึ่งกาก กก คัก คาก ฉกลัก ชกต่อย ถกลอก กะทก ผันผก พก ผ้า พั่กแฟง ผั่กมีด ซักผ้า สักแทง หักไม้ หอบฮัก ๆ ฯ ตัวสั้น งก เดิรหงก ๆ นักปราช หนักหนา มักได้ หมักแฉ้ ยกย่อง เดิร-

ฯ

หยก ๆ ช่อลัก บั่กหลัก วักน้ำ จะหวัก ฯะ ขัดสี คัดง้าง ฉัตรธง รกชัฏ ถดถอย ทดแทน ผดแดด พดเบ็ด ผั่ดเข้า พั่ดเหวี่ยง ซดน้ำ สดชื่น ยานัด ขนัดสวน มดปลวก หมดม้วย ยศศักดิ์ หยดย้อย ลด ถอย สลดใจ วัดวา โรคหวัด ๏ ขบกัด คบเพื่อน ดังฉับ กำชับ เบี่ดถบ ทบหัก ต่อยผับ พับผ้า ซบน่า ศพผี ปิ้งงบ สงบสงัด นับ หนึ่ง เหนียวหนับ ๆ ยับเยิน อ่อนหยับ รับรอง เต้นหรับ บุตรลบ

หลบหลีก ผลักล้ม เดือดพลัก ๆ ผลัดเปลี่ยน พลัดตก เลียผลับ ๆ ลูกมะพลับ ฯ ประโยค ประโยชน์ ประมาท ศักราช กิเลศ อัประยศ ประรอท คำเหล่านี้อย่าเอา หอ นำน่าเลย ด้วยเปนมคธพากย์ สำเนียงอ่านวิประลาสเอง ฯะ

ว่าด้วยลำผันด้วยไม้ ตรี จัตวา

๏ ก จ ฎ ฏ ด ต บ ป อ ๙ อักษรนี้ ถ้าใส่ไม้ตรี ให้อ่านเสียงสูงเสมอ ค ช ท พ ที่ใส่โท ถ้าใส่จัตวาให้อ่านเสียงสูงเสมอ ข ฉ ฐ ถ ผ ฝ ส ห ดังนี้ ฯ

ก๋ จ๋ อ๋ ที่ใส่ไม้ตรีในสยามพากย์ไม่มีชัด มิชัด
ก่ ก๊ จ่ จ๊ อ่ อ๊
ก ก้ จ จ้ อ อ้

แต่ในคำตาย ดังนี้ สามก๊ก ก๊กเล่นถั่ว น้ำไหลโจ๊ก ไก่ร้องโอ๊ก แม้นในอักษรอื่นก็ใช้ได้บ้าง แต่ไม้จัตวามีชัดดังนี้ เก่งก๋า น่าจ๋อ น่าจิ๋ว เดี๋ยวนี้ ตีตั๋ว ไม้โตร๋น นกบินปร๋อ ฯะ

๏ อักษรอื่น นอกจาก ๙ ตัวนี้สำเนียงไม้ตรีไม้จัตวาอยู่เองดังนี้

ค ข่ ข้ ค้ ข ง หง่ ง้ หง ฯ

ค่ ๊ ๋ ง่ ๊ ๋

ว่าด้วยเครื่องหมายประกอบคำอื่น ๆ

๏ ไม้ตายคู้ ชักคำที่ยาวให้สั้น ดังนี้ เป็นตาย แลเห็น เวลาเย็น เก็งพั้งเรือ ลูกเล็กเด็กน้อย สมเด็จ เห็ดโคน ก็ดี ๏ ไม้ทัณฑฆาฏ ใช้ฆ่าอักษรไม่อ่านดังนี้ บาญชีย์ อาทิตย์ จันทร์ วันเสาร์ แก่นจันทน์ สัตย์ธรรม์ ยักษ์ เผ่าพันธุ์ ฯะ

๏ ไม้หันกาศ ให้ผัดบนหลัง กก กง กด กบ กม เกอย ดังนี้ กัก กัง กัด กัน กับ กัม กัย หนังสือเก่าท่านใช้ตัวสกด สองตัวแทนหันอากาศตัวหนึ่ง ดังนี้ กกก กงง กดด กนน กบบ กมม กยย ฯ

๏ ฟองดัณฑ์ใช้แทนงอในแม่เกอยดังนี้ กุํ ขุํ ชุํ นุํ ฯะ

๏ นฤคหิตใช้แทน งอ มอ แลอยู่บนพิน แทน งอ มีใน มคธพากย์ดังนี้ สิทธํ พุทธํ สรณํ ฯะ แทน มอ ดังนี้ สํเดจ ชํชื่น กำ ขำ อำ ฯ อยู่บนพินดังนี้ กี กึก กึง กึด กึน กึบ กึม กึย ฯ

๏ ฝนทองใช้บนพินดังนี้ กี กีก เกือก เกีก กีง เกือง เกีง กีด เกือด เกีด กีน เกือน เกีน กีบ เกือบ เกีบ กีม เกือม เกีม กีย เกือย เกือ เกือะ กือ ฯะ

๏ วิสันชนีใช้ประคำตาย แลที่สุดคำปลายบันทัด ดังนี้ กะ เกียะ เกือะ กัวะ เกะ แกะ โกะ เกาะ ฯะ

๏ ฟองมัณฑ์ใช้ต่างต้นบทแทนคั่นดังนี้ ๏ ฯ โคมูตร ใช้ สุดสิ้นบท ดังนี้แล ฯ๛

ว่าด้วยสวระ ๔ ตัวมาแต่สังสกฤต

๏ ฤ ฤๅ ฦ ฦๅ สวระ ๔ ตัวนี้มาแต่สังสกฤษต์ ในสยามพากย์ ล้วนจะใช้ก็ได้ แต่มคธพากย์แผลงเป็นสังสกฤษต์ให้รู้จักใช้ ชอบ ฤ ฤๅ ฦ ฦๅ ให้ใช้ ฤ ฤๅ ฦ ฦๅ ชอบ ริ รี ลิ ลี ให้ใช้ ริ รี ลิ ลี เหมือนอย่าง อิทธิ เปน ฤทธิ อิสี เปน ฤๅษี อุตุ เปน ฤดู แต่ ฦ ฦๅ ๒ ตัวในสังสกฤษต์ไทยไม่เห็นใช้ แต่ในสังสกฤษต์แท้มีอยู่ดังนี้ กฦบตัม ฯะ

โคลงให้จำคำใช้ไม้ม้วน

๏ ใฝ่ใจใคร่ให้ ใหลหลง
ในใหม่ใสใหญ่ยง ต่ำใต้
ใดใช้ใช่ใบบง ใยยึด
ใกล้ใส่สใภ้ใบ้ สิบม้วนสองหน ฯะ

ตัวอย่างคำใช้ไม้มลาย

๏ นักปราชพึงรู้จักไม้ม้วนญี่สิบดังกล่าวไว้ แล้วให้รู้จักไม้มลายที่คล้ายกันดังนี้ เปนไฝ บังไจย จะไจ่ ตะไคร่น้ำ ร้องไห้ น้ำไหล วิไนย หูกไน ไฉน ไสคอ ไญยธรรม ได้ไฟ บันได มีไชยชนะ ตรไบ ไยจึ่ง อยู่ไกลที่อื่น ไส้พุง โรคไภย เล่นไพ่ ทำปากไบ่ ๆ ไอจาม ฯะ

ตัวอย่างคำใช้ ศ

๑๖ อาไศรยศารทูลศรัทธา ปศุศาขา โศกศัลยศังขศิขี
๏ ศศิรคามพิธี ศพศกุณี มศุรศฤงคศวา
๏ มฤคทังศกศาลา ศิลปเกศา แลศีวิกาเกาไศย
๏ ศรุตินีศาศาฐูย วงศโศรตรไศล แลอติไศยไศยา
๏ เศียรกุเศศยทิศา ศุขศิขา ชลาไศรยศรับทศิขร
๏ ศาฎกแลศศิธร ศศีศุกร ธนูศรศรรพรี
๏ ศิตไพศาขราศี ศีลศุลี อาศรมบีศาจโกศา
๏ ศัตรูศุทธศฤงคา ฎกแลศิวา ศรีรศรีไพศาล
๏ ศีธุร์ศรูทร์ไศวาล ศุนัขศฤงคาล ศุภศูรรัศมี
๏ ศบถศาบศาบานศรี ดลนีเศรณี ศิผโสผศากา
๏ อิศวรศุภรอาศา ศตอัศวา ศตศุจิอัศจรรย์
๏ ไกศพศังกรศรวัณ ศรพอุปศัลย์ นิศารณศางคี
๏ ศักดิโศณิตเศรณี แลปลาศี กุศลอังศุองศา
๏ เวศมศรรกรา ศากยปาศา ศิกยศุนยศรัท
๏ ทัศนไวศยอัศน์ เศารีศกัฎ ศิฆรอาศรโศณฑา
๏ วิศวัมภรศรีลา โศณกรรกศา บั้ศจิมแลอาเวศน์
๏ นาศประกาศโลเกศ เวหาศเกลศ ศุกระเลศประลาศน์
๏ นิเวศประเทศศาตร เทศนากาศ นิกาศองกุศา

◎ ศาครทศตรึงศา ศอกอตำรา ประกาศประกอบด้วยดี

ตัวอย่างคำใช้ ษ

◎ ภูษาภูษิตรบักษี แลกระษัตรีย์ กฤษณวิจิกิตษา
◎ เมษมรรษบุษบา ฤาษีแลมา ษกมหิษเภษัชย์
◎ ไปรษษยกัลมัษ แลอุกษภัทร์ มุษิกมัญจุษา
◎ พฤษฎิดุษิตา มานุษยา การ์ษาปณพฤกษี
◎ ทูษณยักษินี แลพิษยี กรษกกฤษีกรรม์
◎ พฤษภโอษธหรร ษาภษกพรร ษเพษภาษิตรภาษา
◎ กาษายบุษยา ภิเษกแลปา ษาณวิไษยดุษณี
◎ พิษอุษาบดี แลลักษมี อภิลาษฤกษโรษ
◎ บุษกรอโกรษ กิลพิษโทษ โบษโกษโฆษา
◎ มหิษีอิษิกา กฤษภิษนา ภิษมปฤษภกลูษ
◎ อภิษพบิยูษ หฤษิกนิษูทน์ โมษกอักษรา
◎ วษมไชยษฐา พฤษอิษา แลบุรุษปารษณี
◎ เปรษณแลยษฎี ปรเมษฐี อุษณิษอิษฎา
◎ วิทเวษฅฤษณา แลกนิษฐา วิษณุกษมกษาร
◎ กษุทรเกษมกาล กษิราบาน ไกษยโกษมรักษา
◎ ปรโทษทักษิณา เษกอิษยา ภุชิษยบุษกล

◎ ประจักษนิษผล　จักษุพฤษล　ปฤษยทุษยา
◎ ทวิษทเวษคษา　ภิกษุอษฎา　อัธเยษณโอภาษ
◎ ษอบอแบบนั้นักปราช　ศึกษาอย่าคลาด　จึ่งจะนับในเมธี
ฯ

ตัวอย่างคำใช้ ส

◎ เสวตรสวรรค์สวามี　สมุทร์ทาสี　สารสาธุสัมประทา
◎ สกนธสนธยา　โชตยสนา　แลสีดาวาสุกรี
◎ รสสัตวสารถี　โสมสวัสดี　มัดสยาสถาพร
◎ สุกฤดีภาสกร　แลสีหไกรสร　ปราสาทสงฆสถาน
◎ สุภาพสิทธิสมภาส　เสพยสาธาร　ณสมพัดสรสิมา
◎ สังหารสุคนธ์สภา　ประสูตรสมา　คมสามัญสงสาร
◎ สุริยสัตย์สนาน　สังเคราะห์สังขาร　อุตสาหพิสมัย
◎ พสุธาสวาปตัย　สหัสนัยน์　สระโกสุมสังขยา
◎ สมาธิสธรรมา　สมปติอา　สนสนิทเสนี
◎ เสวกสุวรรณสัตรี　แลหัสดี　อุตราสงคหงสา
◎ สนเทหเสนหา　สินธพสงกา　สรรเพชรพสดุ
ฯ

◎ นมัสการสินธุ　สวภาณุ　มาสะสุราสมรรภ์
◎ นาสิกสาโรชสุบรร　ณเสนาสรร　พสดุดิสูตรสมร
◎ สงครามสวรสุนทร　สาหัสสังวร　ดาบสสมรรค์มานัส

◎ สอลอนี้หลายเหลือจัก ปรีชาชาญอรรถ จงกอบก่อต่ออรรถา

ข้อสังเกต ส สามตัว

◎ ศิษเศษศึกษา พิเศษอา ศิวิษศุษิรัง
◎ ศุศูรษาศรุษมัง เศกษศิรรษัง เศรษฐวิศริษฐา
◎ เศนาสนศาสดา ศัสดนี้นา ศอคอคำก่อนจงจำ
◎ โษฑศรากษสซ้ำ อิษวาสดำ นี้ษอบอก่อนกอบอรรถ
◎ สงกาศสงศัยสบัด ฏสุกษุมจัด สอลอลงน่าอย่าหลง
◎ หนึ่งโสดสอสามสมพงษ บังคับบคง ยากจะหยิบแยบอย่างยล
◎ แต่ขฏฐตอนต้น ณหสองฅน แลตถปนี้นา
◎ ยลอย่างยั่งยืนอยู่รา แต่จฉมา นี้บมิยืนอย่างยล
◎ ผิวลิกขิตคิดฉงล ศษสองฅน สอลอเปนหลักมคธ
◎ อย่าแผลงสอลอลงหมด บห่อนผิดพจน มคธพากยแลนา ฯะ

จบแม่ต้นแต่เท่านี้แล

ว่าด้วยอักษรที่ใช้ในภาษาต่าง ๆ

๏ จะกล่าวแม่สองต่อไป เ ะ า ิ ี ุ ู เ โ กขคฆง จฉชฌญ ฎฐฑฒน ตถทธน ปผพภม ยรลวสหฬอํ ๔๑ ตัวนี้ใช้ในคำมคธ คำสวดมนต์ ฯะ

๏ เ ะ า ิ ี ุ ู ฤฤๅฦฦๅ เ ไ โ เ า ๏ กขคฆง จฉชฌญ ฎฐฑฒณ ตถทธน ปผพภม ยรลวศษสหฬอํ ๔๙ ตัวนี้ใช้ในสังสกฤตแท้ ฯะ

๏ า ิ ี ึ ื ุ ู ฤฤๅฦฦๅ เ แ ไ ไ โ เ า ำ เ ะ ๏ กขฃคฅฆง จฉชซฌญ ฎฏฐฑฒณ ดตถทธน บปผฝพฟภม ยรลวศษสหฬอฮ ๖๓ ตัวนี้ใช้ในสังสกฤตไทยเปนของเก่า ฯ

๏ า ิ ี ึ ื ุ ู เ แ ไ โ เ า ำ เ ะ กขคง จฉชซ ดตถทน บปผฝพฟม ยรลวสหฬอฮ ๔๓ ตัวนี้ใช้ในภาษาไทยแท้ สำเนียงไทยมีเท่านี้ ฯะ

๏ ฃ ฅ สองตัวนี้ในสังสกฤตก็ไม่เห็นมี ในสำเนียงไทยก็เกินฤๅจะใช้ในภาษาอื่นก็ยังสงไสยอยู่ ฯะ

๏ ฆณญฎฐฑฒณธภศษฬ ๑๓ ตัวนี้ต้องใช้ด้วย เพราะสยามพากยติดมคธแลสังสกฤตมาก ฯ ฎดบ ๓ ตัวนี้เกิดแต่ ฎฐฑตถปผ เหมือน กุฎี ฎีกา อัษฎ อิษฎ บัณฑิต มณฑป คดี สวัสดี สดุดี จดุสดมภ บุญ บาป บุษบก บุตร บุษบา ๏ ถ้ามคธพากย ฑทพ

จะอ่านเป็น ฎดบ ก็ได้ ๏ ถ้าจะเขียนคำมคธสวดมนต์เป็นต้น ให้เขียนตาม กข ที่ต้น ฯ ถ้าจะเขียนสังสกฤตแท้ ให้เขียนตามอย่างที่สอง ฯ ถ้าจะเขียนสังสกฤตไทย ให้เขียนอย่างที่สาม ฯ ถ้าจะเขียนคำไทยล้วนไม่เจือภาษาอื่น ให้เขียนอย่างที่สี่ ฯ

๏ กา กิ กี กุ กู เก โก กะ ๘ ตัวนี้มคธ ฯ ๏ ก กา กิ กี กุ กู กฤ กฤๅ กฦ กฦๅ เก ไก โก เกา กุํ กึ กํ กะ ๑๘ ตัวนี้สังสกฤตแท้ ฯ ๏ ก กา กิ กี กึ กื กุ กู กฤ กฤๅ กฦ กฦๅ เก แก ไก ใก โก เกา กุํ กิง กํ กะ ๒๒ ตัวนี้ไทยล้วน ฯ

ว่าด้วยตัวสกดในแม่กก

กัก
๏ กก กาก กิก กีก กึก กืก กุก กูก เกก แกก โกก กอก
กกก

เกิก
กวก เกียก เกือก ฯะ
เกอก

๏ ขฃคฅฆ ๕ ตัวนี้โดยสำเนียงใช้สกดแทนกอได้ แต่เห็นใช้มีอยู่แต่สามตัวในคำที่เจือมคธแลสังสกฤต ฯ

๏ สกดตัว ก เจือมคธแลสังสกฤต ดังนี้ ฤกษ *ดาว* พฤกษ *ต้นไม้* ภักษ *ของกิน* ปักข ปักษ *ว่าปี* ศุกระปักษ *ข้างขึ้น* กาลปักษ *ข้างแรม* รักษ อารักษ *ว่าเผ้า* พิทักษ *ดู* ปรปักษ

ปฏิบักษ *ว่าข้าศึก* ประจักษ เสข เศกษ *ว่าผู้ศึกษา* วิโมกข วิโมกษ *ว่าพ้น* ทิศาปาโมกข ความทุกข ศักดิ์ ยศศักดิ์ วิภักด จำแนก ศากย *อาจ* โลกย ศุกร *ขาว* พากย *คำพูด* ฯะ

๏ สกดตัว ข ศุขสบาย เรียนเลข นัข *เล็บ* สุนัข *หมา* มุข *ว่าปาก ว่าน่า* ตรีมุข *สามน่า* จตุรมุข *สี่น่า* วิศาข ไพศาข *ว่าเดือนหก* ศิขรินทร์ *ขุนเขา* สัข *เพื่อน* พิสึข ฯ

๏ สกดตัว ค คือใช้ดังนี้ นาค *ว่างู ว่าช้าง* ราค *กำหนัด* โรค *ความไข้* โภค บริโภค พระผู้มีพระภาคย์ ภาค ภาคย์ *ว่าส่วน* บริจาค ปริตยาค *ว่าสละ* ยุค *คราว* กระลียุค *คราวชั่ว* มฤค *เนื้อป่า* วิโยค พิโยค *ว่าพลัดกัน* ประโยค สมโยค *ว่าประกอบ* สังเวค *สลดใจ* วิภาค พิภาค *ว่าแจก* คัคนานต์ *ท้องฟ้า* พยัคฆ *เสือ* อาโภค *คิด* มัค มรรค *ว่าทาง* วัค พัค พรรค *ว่าเหล่า* สมัค สมรรค *ว่าพร้อมเพรียง* อุปศัค อุปศรรค *ว่าขัดข้อง* อัคร์ *เลิศ* ภวคร *ยอดภพ* อัคนิ *ไฟ* ยาค *เส้นวัก* นัค *ภูเขา* วิหค *นก* ดอกบุนนาค ฯ

๏ สกดตัว ฆ คือใช้ดังนี้ พระภิฆเนศ เมฆ *ฝน* โอฆ *ห้วงน้ำ* โมฆ *เปล่า* มาฆ *เดือนสาม* มัฆวาน มัฆพาน *ว่าพระอินทร์* ฤดูนิทาฆ *รดูร้อน* ฯะ

ว่าด้วยตัวสกดในแม่กง

๏ กง กั้ง/กงง กาง กิง กึง กึง กึ่ง กุง กูง เกง แกง โกง กอง กวง เกียง เกือง เกิง/เกงง ฯะ ในแม่กงตัวอื่นใช้แทนงอไม่มี มีอยู่แต่ ฟองดัณ นฤคหิต จะเขียนแต่ที่สังเกตยาก หิงคุ มหาหิงคุ ลึงค องค จัตุรงค *องคสี่* เบญจางค *องคห้า* อัษฎางค *องคแปด* พระยา หงษ พงษ รพิพงษ สุริยวงษ สุริยพงษ *ว่าพระยา* หอยสังข พระ-สงฆ พระชงฆ *แข้ง* สิงฆ *เรว* สิงห ประสงค เวทางค์ สุรางค์ ภวังค ดาวดึงษ์ ไตรตรึงษ บัลลังก์ ฯ

ว่าด้วยตัวสกดในแม่กด

๏ กด กั้ด/กดด กาด กิด กีด กึด กืด กุด กูด เกด แกด โกด กอด กวด เกียด เกือด เกิด/เกอด ฯะ

๏ จ ฉ ช ซ ฌ ฎ ฏ ฐ ฑ ฒ ต ถ ท ธ ศ ษ ส ๑๗ ตัวนี้โดยสำเนียงแทน ดอ ได้แต่เห็นท่านใช้อยู่แต่ ๑๖ ตัว ฯ

๏ สกดตัว จ คือใช้ดังนี้ เสด็จ สมเด็จ เบ็จเสร็จ

สิ้นเสร็จ สำเร็จ ตรวจตรา ตำรวจ บำเหน็จ รวจเรว เกียจคร้าน ฉกาจฉกรรจ์ อาจหาญ ดุจดัง เดียจฉันท์ เหาะเหิจ เตร็จเตร่ อำนาจ พลิเพลิ็จ โสรจสรง มะตรูจ สิบเอ็จ ร้อยเอ็จ เขบ็จขบวน เผด็จตัด ขวจแก้ว ขมวจผูก ได้เสร็จ บาจสาจ ฯะ

◎ สกดตัว ช คือใช้ดังนี้ เถาบรเพ็ช หอกดาบกฤช คช ในหัวในตาช้างม้า ฯะ

◎ สกดตัว ฎ คือใช้ดังนี้ กฎ กำหนฎ คำนี้บางครูว่ามาแค่กัณฑ ฯะ

◎ สกดตัว ศ คือใช้ดังนี้ มาศ *ทอง* บำราศ คลาศคลาเริศร้าง ปูลาศ เลิศล้น เพริศพริ้ง พิศดู มอศม้วย ไพเพิศ ถนัศแน่ พระประสาศสั่ง ไม้กลัศ เลมิศ กรวศทราย ลวศลาย เกบียศ ผลัศเปลี่ยน รวศเรว วัศไม้ วาศเขียน กระดาศ รังเกียศ สลัศทิ้ง ผนวศ บวศ กระทศ อังคาศ *ถวาย* กระจาศ น้ำลศ ชมศ พระกลศกั้น บศละเอียด ทัศทาน ฉลาศ ลวาศลวน ชวศเรือน อาเภศ พยศ ฯ

◎ สกดตัว ษ คือใช้ดังนี้ ดาษดา เดียรดาษ เที่ยวประภาษ ถาษทอง ฯ

◎ สกดตัว ส คือใช้ดังนี้ ตรัส ดำหรัส จรัส จำหรัส อสูร เหล่านี้คำสยามพากย์เจือกัมภุชพากย์ ฯ

๏ มคธพากย์ดังนี้ สกดตัว ด คือใช้ดังนี้ หัตถี *ช้าง* นิตติ *ตำรา* พฤติ ปรพฤติ เกียรติ์ สมบัติ วิบัติ ฯ

๏ สกดตัว จ คือใช้ดังนี้ ปีศาจ *ผี* สัจ *จริง* โรจ ไพโรจ *ว่ารุ่งเรือง* นิจ *เที่ยง* อนิจ *ไม่เที่ยง* นีจ *ต่ำ* อุจ *สูง* กิจ *การ* ทุจริต *ชั่ว* ปรัจถรณ์ *เครื่องลาด* วินิจฉัย *ตัดสิน* ปัจจุส *จวนรุ่ง* อุทัจ *ฟุ้งซ่าน* กุกกุจ *รำคาน* พจน *คำพูด* มัจจุราช *ความตาย* พระอาทิจ ปัจจัย เวจ มัจฉา *ปลา* ฯ

๏ สกดตัว ฉ คือใช้ดังนี้ อัฉ *หมี* มัฉ *ปลา* คัฉ *กอ* พินิฉย์ *พิจารณา* โรคมุตรฅฤฉ ฯ

๏ สกดตัว ช คือใช้ดังนี้ ชัชวาลย์ *รุ่งเรือง* วาณิช พาณิช *พ่อค้า* ภุช *ขนดงู* ยัชุ *เส้นวัก* ขัช โภชน *ว่าของกิน* สาโรช บงกช *ว่าบัว* ธัช ธวัช *ว่าธง* รัช *ผง* เภสัชย์ *ยา* คช *ช้าง* นุช อนุช *ว่าน้อง* วัชชรินทร์ เพชรปาณี *ว่าพระอินทร์* มาลาช *ดอกไม้* ปราโมช *บันเทิง* ทางโยชน์ เปนประโยชน์ พืชผล โอชรศ เพชรนิล เพชบุรี ราชบุรี ราช พระยานาคราช ราชยาน ภาชน อวิชชา วัชฌา *จะต้องตาย* คิชฌ *แร้ง* ฯ

๏ สกดตัว ฌ คือใช้ดังนี้ มัฌ *ท่ามกลาง* คิฌ *แร้ง* วัฌ *จะต้องฆ่า* ฯ

๏ สกดตัว ฏ คือใช้ดังนี้ นางนาฏ พิฆาฏ *ฆ่า* อาฆาฏ

แค้นใจ เพชฆาฏ ปรากฏ รกชัฏ มกุฎ มงกุฎ เขาวงกฏ ไตรวัฏ สังสารวัฏ กุฏิ โกฏิ ทักขิณาวัฏ ฯ

๏ สกดตัว ฏ คือใช้ดังนี้ ทิฏฐิ *ความเหน* ปิฏฐิ *หลัง* อัฏฐิ *กระดูก* โอฏฐ *ปาก* ฯ

๏ สกดตัว ฐ คือใช้ดังนี้ ประเสริฐ อุฐ อิฐ คหรัฐ พัทบิฐ *ต่างนั่ง* โผฐพารมณ์ น้ำอัฐบาน ท้าวทศรฐ โอฐ *ริมฝีปาก* ทิฐ ฯ

๏ สกดตัว ฑ คือใช้ดังนี้ พระยาครุฑ เกษฑ *น้ำลาย* กุฑ *ฝาเรือน* โกรฑ *หมาจิ้งจอก* ทวิฑ *ฆ่าศึก* โขฑ *คนตาเหล่* ฯ

๏ สกด ฒ คือใช้ดังนี้ พฤฒ ผู้เถ้าพฤฒ ประพฤฒิ พิพรรฒ โปรฒ *ว่าจำเริญ* อุบั๋ฒ *ว่ากึ่ง* อาสาฒ *เดือนแปด* ฯ

๏ สกดตัว ต คือใช้ดังนี้ ภูษิตร วิภูษิตร *ว่าประดับ* นิตย์ *เที่ยง* สัตย *จริง* พัตร *ผ้า* เขตร กระเษตร *ว่าแดน* ยาตร *ไป* เสวตร *ขาว* โศตร *หู* สถิตย์ *ตั้งอยู* รัตน *แก้ว* บัตร *ใบไม้* สาตร มิตร ไสยสาสตร สวดพระปริต อมฤตย *ไม่ตาย* โชติ *รุ่งเรือง* บรรพต *ภูเขา* มุตร *เยี่ยว* บูชิตร *บูชา* ทิวงคต *ไปสุคติ* บพิตร ฉัตร *ร่ม* บาตรพระ นิบาต *นิยาย* จิตร รากจิตรมูล ไพจิตร พิจิตร วิจิตร วัตบั๋ฏิบัติ พรต มิตร *เพื่อน* ประจามิตร มาตร คนสบตร โคตรเค้า สูตรวินัย

ภาษิตร สุภาษิตร นิมิตร ขติย กระบัตร ชีวาตร ชีวิตร พระเนตร คาวุต คาพยุต โลหิต ครูปโรหิต ต้นเกต เปรต อัตโนมัติ ญาติ ชาติ เหตุ พระธาตุ พระเกตุ ธุมเกตุ *ดาวหาง* อำมาตย์ อาทิตย์ สัตว์ บุตร ฯ

๏ สกดตัว ถ คือใช้ดังนี้ โอสถ ยารถยา *ตรอก* รถวิ่ง มโนรถ *หวังใจ* สบถ *แช่ง* นารถ *ที่พึ่ง* อุโบสถศีล พระโลกนารถ มูตรคูถ อรรถ บั๋ถ *ทาง* ชลบถ *ทางน้ำ* สถลบถ *ทางบก* ฯ

๏ สกดตัว ท คือใช้ดังนี้ สุทธิ วิสุทธิ บริสุทธิ *ว่าหมดจด* สิทธิ ประสิทธิ *ว่าสำเรทธิ์* ยุทธ สัปยุทธ *ว่ารบ* พระพุทธเจ้า กรุงอยุทธยา ประดิพัทธ *ติดพันธน์* โกมุท กมุท *ว่าดอกบัว* สีหนาท นฤนาท *ว่าบันฦๅ* วิทยา *ความรู้* แพทย *หมอ* นิทรา *หลับ* ประเภท *ต่างกัน* พิณพาทย์ พระบาท บทบาท อุบาทว์ พยาบาท ประมาท ปราสาท พิพาท วิวาท บุทคล เวทมนตร์ อิทธิฤทธิ จัตุบท จัตุบาท *สัตว์สี่ท้าว* ชนบท *เมืองเล็ก* โจทน์ *ท้วง* ต้นโลท ฯ

๏ สกดตัว ธ คือใช้ดังนี้ วิวิธ พิพิธ *ว่าต่าง* ไตรพิธ *สามประการ* อาพาธ พยาธิ *ว่าเจ็บ* อาราธน์ *เชิญ* ปลิโพธิ *กังวล* มฤธุ *น้ำผึ้ง* สุเมธ *นักปราช* พิรุธ *ผิด* พิโรธ โกรธ

ฯ

อนุโรธ *ยินดี* โพธิ อนุโพธิ อวโพธิ *ว่าตรัสรู้* คูธ *อาจม* อาวุธ เพชราวุธ วันพุธ โยธ *ทหาร* ฯ

๏ สกดตัว ศ คือใช้ดังนี้ เวหาศ อากาศ *ว่าฟ้า* เทศ ประเทศ เทศนา นิเทศอุเทศ ประกาศ *ว่าสำแดง* นิกาศ สังกาศ ประฎิกาศ *ว่าเหมือน* นาศ พินาศ วินาศ *ว่าฉิบหาย* เกลศ *ความหมอง* เลศ *เล่ห์กล* กุเศศย์ *บัวผัน* ปลาศ *ใบไม้* ปละลาศน์ *หนี* บาศ *บ่วง* เวศม์ นิเวศ *ว่าเรือน* ทัศน *ดู* อัศน์ *กิน* อาเวศน์ *โรงเรือน* โลเกศ *พระอิศวร* ชาติเวศย์ เวศม์ *เรือน* เวศ เพศ เวศย *ว่าตรอก* โษฑัศ *สิบหก* ฯ

๏ สกดตัว ษ คือใช้ดังนี้ ภุชิษย์ *เป็นไทย* วันพฤหัษบดี ทวิษ ทเวษ *ว่าฆ่าศึก* บุรุษ *หยาบ* ภิษม ภิษน *น่ากลัว* ทุษย *ผ้า* ประโทษ *หัวค่ำ* ทุษน ประทุษร้าย เป็นโทษ อัธเยษน์ *เชิญ* ปฤษย *นักพรต* โฆษ อุโฆษ *ว่าถึกก้อง* พระโฆษ อุษณิษ *กรอบน่า* โอภาษ *แสงสว่าง* โกษ *ฝัก* เวษ เพษ เพษพรรค์ อโกรษ *ด่า* มานุษย มนุษ บุรุษ บุรุษย โบษ *ว่าชาย* อภิลาษ *ความหยาก* โรษ โกรษ กลมัษ กลุษ กิลพิษ *ว่าบาป* พฤษ *บุญ* ปียุษ *อาหารทิพย์* บุษบา *ดอกไม้* บุษย *ขาว* บุษบก *วิมาน* จตุษบถ *ทางสี่แจง* ตรัสประภาษ ราษีเมษ ดัษ *สดุ้งหยาก* บุษกล *ประเสริฐ* ยัษฎิ *ไม้เท้า* อัษฎาบท *หมากรุก* ฯ

๏ สกดตัว ส คือใช้ดังนี้ โอรส เอารส *ว่าลูก* รสอาหาร ดาบส *ชีไพร* ทาส *บ่าว* อาสน *ที่นั่ง* มาส *เดือน* สุมนัส *เทวดา* มานัส *ใจ* สมาส *ย่อ* สาหัส *สากรรจ์* สหัส *พัน* ท้าวสหัสไนยน์ รหัสย *ความลับ* หรัสว *สั้น* เขาไกรลาส ทิโพกส *เทวโลกย* ทิพัส *วัน* คำภีอิติหาส หัสด *มือ* พัสดุ *เข้าของ* ศัสด *บุญ* พระศาสดา ปรัสนา *คำถาม* รากษส *ยักษ* อิษวาส *นายขมัญธนู* อัษวาส *ลมหายใจ* พิษวาส *คนคุ้นเคย* ฯ

ว่าด้วยตัวสกดในแม่กน

กัน กอน
๏ กน กาน กิน กีน กึน กืน กุน กูน เกน แกน โกน
กนน กร

เกียน เกิน
กวน เกือน ฯ ญ ณ ร ล ฬ ๕ ตัวนี้แทนนอในแม่กน ฯ
กียน เกอน

๏ สกดตัว ญ คือใช้ดังนี้ เจริญ จำเริญ ชำนาญ ชาญไชย เชิญ อัญเชิญ วันเพ็ญ บำเพ็ญ ล้างผลาญ ครวญ คร่ำครวญ นงคราญ ผจัญบาญ แลลาญ ลาญใจ ชั่วสามาญ กองกูญ รอญราญ สำราญ บาญชีย์ บำนาญ ประมวญ เผอิญ ลำเคญ นายขมัญธนู เกลียวเขม็ญ เก้อเขอญ โรคมเร็ญ กระวาญ สกุญ ปีกุญ อัญขยม *ข้า* สรเสริญ เทิญนา ขมีขมัญ ยากเข็ญ ฯ

๏ สกดตัว ร คือใช้ดังนี้ เดิร ดำเนิร เจรจา จรรจา จำนรรจา ทหาร ช้างสาร สาร *หนังสือ* จำเนียร เจียรจะสิ้น เจียรบาด เดียรดาษ สมควร รันจวร ยวรใจ เยิรยอ หกเหิร หวรหัน กำจร ตระการ *งาม* ประยูร สร้อยสังวาร โดรสกุด ประสาร ประจาร ต้นขนุร งามงร โกรผม ขจร สรอบสรวร เรียกเกร่อร เฌนียร เฌมิรไพร ฉกรรจ์ บ้องกรร เฌาวรร พรรผักกาด รังสรรค์ บึกุร เชิงตกร ขี้ตกร พนักงาร กดาร จารหนังสือ ฯ

๏ สกดตัว ล คือใช้ดังนี้ ตำบล โดยยุบล ทำนูล แบกทูล เพททูล กราบทูล บันทูล เล่นภนัล เขนอยขนล กระหลกระหาย พังพาล เลือกสรัล ของคัล สำคัล โรงคัล เคียมคัล บังคมคัล ควาลช้าง ทราบทร่าล โคลไม้ ดุ้ลพื้น ถาก โกลล คิดฉงล ร่อลผ้ด ยลดู เล่นกล คำกล *งาม* โหยหล แห่งหล เพิ่มภูล จำนล *แพ้* ชลนก ต้นลำดวล ทรงพระสรวล โยลตัว บังเวียล มากมูล กังวล วังวล เวียลวล นางกำนัล ของกำนัล จรัลจรูล บังดาล ดาลอก ดงดาล อึงอล อลวล ถวัลเสวย ถวิลหวัง ลูกทวิล นวลงาม กระบิลความ สรวล สรัล นางนงพาล ทำงล ขวนขวาย อลเอง สร้อยสรล กระสัล ฉวัดเฉวียล ทนาล สขนาล ขนาลชื่อ ดิเดียล ขนอล โพลทนา กราบกราล นกกระเรียล โขลลมอน สรวล กระวลกระวาย

ตระหวล อำพล กโดล ผรลปจัล ร้าวราล พิศเพียล ตำนาล กำนล รนาล คำเหล่านี้สยามพากย์เจือพากย์อื่น ฯ

๏ มคธพากย์ดังนี้ สกดตัว น มหันต์ *ใหญ่* อนันต์ *ไม่มีที่สุด* สามนต์ *ใกล้* ทนต์ *ฟัน* นิมนต์ *เชิญ* นิพนต์ ประพันธ์ *ว่าผูก* สุคนธ์ *กลิ่นหอม* เผ่าพันธุ์ แก่นจันทน์ พระจันทร์ พระ-อินทร์ มนตร์ดล ปราสาทไพชยันต์ วันสงกรานต์ ทำบุนย นรินทร์ ฯ

๏ สกดตัว ญ คือใช้ดังนี้ หิรัญ *เงิน* กาญจน์ *ทอง* กุญชร *ช้าง* บัญชร *น่าต่าง* สัญจร *เที่ยว* สามัญ *เสมอ* อัญชลี *พนมมือ* ธัญ *เข้าเปลือก* ถัญ *น้ำนม* ยัญ *เส้นวัก* รามัญ *มอญ* เบญจ *ห้า* พระสรพัญญุ สูญ *เปล่า* ได้อภิญญา ทำบุญ สัญญา ปัญญา กุญแจ โกญจ นกเกรียล วัญฌา *หญิงหมัน* ฯ

๏ สกดตัว ณ คือใช้ดังนี้ ทารุณ *อยาบช้า* วรุณ พรุณ *ว่าฝน* มณเฑียร *เรือน* วสัณฑ์ *ป่า* โบราณ เบาราณ บูราณ *ว่าเก่า* เกาทัณฑ์ *ธนู* ทัณฑ *ปรับไหม* ญาณ *ความรู้* วิญญาณ *ใจ* อรุณ *แจ้ง* ช้างเอราวัณ วัณโรค *แผล* มีคุณ คุณบอก ดีดพิณ เครื่องกุกกุธภัณฑ์ รณรบ เสาโดรณ บัณฑิตย์ มณฑบ กามคุณ ทักษิณ *ขวา* สกุณ *นก* วารณ *ช้าง* ประมาณ ฯ

๏ สกดตัว ร คือใช้ดังนี้ ภูธร ภูดาธร *ว่าพระยา* ทิวากร ทิพากร ทินกร *ว่าตวัน* ศศิธร *ดวงเดือน* สังวร *สงวน* อาภรณ์ *เครื่องประดับ* อนุสรณ *รลึก* นิวรณ์ *กั้น* อาวร *หยาก* พานร วานร *ลิง* อมร *เทวดา* สมร *เมีย* ถาวร สถาพร *ว่ามั่น* นคร *เมือง* อุทร *ท้อง* อุทธรณ์ *รื้อเสีย* อัปษร *นางฟ้า* โตมร *หอกซัด* ภมร *แมลงภู่ หมุน* มาตร *แม่* บิดร *พ่อ* อัมพร *ฟ้า* อนาทร *ไม่เอื้อเฟื้อ* สังหร ประมวญ อักษร *หนังสือ* สโมสร *ประชุม* ชโลธร *แม่น้ำ* ราษฎร *ไพร่* พระเพศยันดร ชักอุทาหรณ ลีประภัสร พเนจร *พรานป่า* พระยาไกรสร เก็บอาหาร เรียก สงพสร งามบวร ถวายพระพร นิกร *หมู่* สุกร *หมู* กร *มือ* จร *ไป* ธนูศร นางกินนร ดัษกร *ให้สดุ้ง* พรหมจรรย์ วรรณ พรรณ *ว่าศรี* สุวรรณ สุพรรณ *ว่าทอง* กรรณ *หู* กรรฐ *คอ* สรรพ *ทั้งปวง* ทำกรรม์ พระธรรม์ บรรณ *ว่าหนังสือ ว่าใบไม้* พระขรรค์ ไปสวรรค์ ทรงครรภ์ กล่าวบรรยาย ผูก อาถรรพ์ พรรษ *ว่าฝน ว่าปี* ภรรยา *เมีย* ทวาร *ประตู* สังหาร *ผลาญ* ปริหาร *รักษา* บรรหาร ชลธาร *แม่น้ำ* ถ้อธาร สงสาร *เวียนเกิด* แก่นสาร มารอสูร พิหาร วิหาร บริพาร บริวาร กินอาหาร ตีประหาร สมภาร เครื่องปริกขาร สมรรถ *อาจ* มรรค *ทาง* ครูอาจาริย์ ทางกันดาร โอฬาร มโหฬาร

ว่ายิ่ง สักการบูชา เป็นวิการ พิการ อาการ สัตวสังขาร ปราการ *กำแพง* ประการต่าง ๆ ทำปราฏิหาร สาทร *เอื้อเฟื้อ* อาดูร *ดิ้นรน* สมบูรณ์ บริบูรณ์ *ว่าเต็ม* บุรรพ *ก่อน* พิสดาร *กว้าง* เครื่องบรรณาการ วิจารณ์ พิจารณ์ *ว่าตฤก* ศิร เศียร *ว่าหัว* กาษร โองการ ๆ

๏ สกดตัว ล คือใช้ดังนี้ วิกล พิกล *ว่าแปลก* ยุคล *คู่* สกล สากล *ว่าทั้งสิ้น* ชล *น้ำ* อสุชล *น้ำตา* วิมล พิมล นฤมล *ว่าผ่องใส* กุณฑล *ตุ้มหู* มณฑล *กลม* สกุล *บก* ผล *ลูก* พล *แรง* รี้พล กระมล *น้ำใจ* กุศล อกุศล เปนมงคล คลศรี ภูวดล *เจ้าแผ่นดิน* กัลป์ กัป จาบัลย์ โยกโคลง โศกศัลย์ อภิบาล พยาบาล *ว่าเฝ้า* นายนิริยบาล ท้าวยมบาล ท้าวโลกบาล โคบาล *คนเลี้ยงวัว* บทมาล *รอยท้าว* ใต้บาดาล วิศาล พิศาล ไพศาล ทวิศาล *ว่ากว้าง* คนพาล มหาศาล *มีทรัพย์มาก* กุมภิล *จรเข้* สถิล *แน่น* ถือศีล ศิลป *ความรู้* ชฎิล *ฤๅษี* วิบูลย์ พิบูลย์ ไพบูลย์ *ว่าเต็ม* มูล *รากเง่า* ชาติตระกูล อากูลย์ *เกลื่อนกล่น* อนุกูล *ตามควร* พระราหุล ดอกพิกุล อุบล *บัว* หรดาล สฤุล *หยาบ* ผาลไถ น้ำตาล แก้วประพาล จักกระวาล จักกวาล จักรพาล ฯ

๏ สกดตัว ฬ คือใช้ดังนี้ วาฬ พาฬ *ว่าสัตว์ร้าย* ปลาวาฬ จักกวาฬ จักภาฬ แก้วปพาฬ กาฬ *ดำ* คนทมิฬ เขฬ *น้ำลาย* เกาะสิงหฬ คนโลฬ ฯ

ว่าด้วยตัวสกดในแม่กบ

๏ กบ กับ กาบ กิบ กีบ กึบ กืบ กุบ กูบ เกบ แกบ โกบ กอบ กวบ เกียบ เกือบ เกิบ ฯะ

๏ ป ผ ฝ พ ฟ ภ ๖ ตัวนี้โดยสำเนียงใช้แทน บ ได้ในแม่กบ แต่เห็นมีใช้อยู่ ๔ ตัว ฯ

๏ สกดตัว บ คือใช้ดังนี้ ศับท *เสียง* บุบผ *ดอกไม้* สับต *เจ็ด* ฯะ

๏ สกดตัว ป คือใช้ดังนี้ พิลาป *บ่น* ศาป *แช่ง* กระษาปณ์ *เงิน* บาป *ชั่ว* อับ็ยศ *อดสู* อากปกริยา วิกัป *กำหนฏ* กัปกัลป พระกัสสป พระกัษยป ทวีป *เกาะ* ประทีป *ไฟ* รูปร่าง สถูป *เจดีย์* กูป *ความลับ* โกป *กำเริบ* สังเขป *ย่อ* สยป *หลับ* โกป *ตาตุ่ม* สัมผับลาป *พูดเพ้อ* สรูป *รวบ* สารูป *สมควร* วิรูป *แปลก* พระพุทธรูป อรูป *ไม่มีตัว* ประสอป สิป *ความรู้* กรลาป *กำ* อาลปน์ *เรียก* ฯะ

๏ สกดตัว ผ คือใช้ดังนี้ โศผ *บวม* กัผ *ดวงดี* ศิผ *ถีบ* ทริเรผ *ผึ้ง* ฯ

๏ สกดตัว พ คือใช้ดังนี้ ภพ พิภพ *ว่าที่เกิด* สมภพ *ความเปน* สภาพ สุภาพ *ว่าปกติ* อภัพ อภพ์ *จน* เปนภัพ เลขลัพภ์ นพ *ใหม่* นพ *เก้า* ศพ *ซากผี* คนธัพ คนธรรพ์ ท้าวไกรศพ ท้าววาสพ ท้าวทานพ พระขิณาสพ สัรพ *ทั้งปวง* ทรัพย์สมบัติ มานพ มโหรษพ ปรารพภ์ *ทำ* ม้าสินธพ อรรณพ *ทเล* รูปภาพ อนุภาพ อาตภาพ กาพย *คำเพราะ* ปราภพ *ฉิบหาย* ชีพย์ *ชีวิตร* ทิพย์ เทพยดา ทัพพี ทรพี ส้องเสพย์ ท้าววาสุเทพย์ ท้าวบุรพเทพย์ บุรพ บรรพ *ก่อน* ศัพท ลพบุรี ฯะ

๏ สกดตัว ภ คือใช้ดังนี้ นภ *ฟ้า* ธาตุโขภ *กำเริบธาตุ* นครโขภ *กำเริบเมือง* ศุภ *งาม* อศุภ *ไม่งาม* อุสุภ พฤษภ ปฤษภ *ว่าวัว* โลภ *ความอยาก* ได้ลาภ ฯ

๏ ข ฅ ซ ฝ ฟ ๕ ตัวนี้ใช้สกดในภาษาอื่น หากจะมีมาในมคธพากย์ที่สกด ฏฅป จะใช้ ฏดบ ฤๅ ฏฅป ก็ได้ แต่ในสยามพากย์ล้วน กก สกด ก กด สกด ด กน สกด น กบ สกด บ ฯะ

ว่าด้วยตัวสกดในแม่กม

๏ กม กัม กาม กิม กึม กืม กืม กุม กูม เกม แกม โกม กอม กวม เกียม เกือม เกิม ฯ

๏ อักษรในแม่กมซึ่งจะแทน ม ไม่มี มีแต่นคฤหิต จะเขียนแต่ที่สังเกตยากที่เปนมคธพากย์ พิมพ์ *แบบ* ถัมภ์ สดมภ์ *ว่าเสา ว่าคื้อ* อุปถัมภ์ อุปสดัมภ์ *ค้ำชู* จัตุสดม ประโลมภ์ กมภ์ *ม่อ* พราหมณ์ อารมณ์ อภิรมย์ ฯะ

๏ เกอย กาย กาว กิว กีว กึย กืย กุย กูย เกว แกว โกย กอย กวย เกียว เกือย เกีย เกียะ เกือ เกือะ เกอ เกอะ กัว กัวะ เกะ แกะ โกะ เกาะ กอะ กํุ กรรม กอ กัย กือ ฯ นี้ใช้ภาษาไทย ฯ

๏ เกอย กาย กาว กิย กีย กึว กืว กุว กูว เกย แกย โกว กอว กวว เกียว เกือว เกิว เกิวะ เกือ เกือะ เกอ เกอะ กัว กัวะ เกะ แกะ โกะ เกาะ กํุ กรรม กอ กัย กือ ฯ นี้ใช้ในภาษาอื่น ฯ

๏ ชร *แขง* ฆร *เรือน* ขล *ลานเข้า* คล *คอ* ฉายา *เงา* ชายา *เมีย* ทารา *เมีย* ธารา *ท่อน้ำ* ประทาน *ให้* ประธาร *เปนใหญ่* อาหาร *ถือเอา* อาธาน *ตั้งไว้* ทาดา *ผู้ให้* ธาดา *ผู้ทรงไว้* ทูต *ผู้นำข่าว* ธูต *ผู้ขจัด* พร *ประเสริฐ* ภร *เลี้ยง* พาร *หน* ภาร *ของหนัก* พิท เพท *ความรู้* ภิท เภท *แตก* เพรี ไพรี *ศัตรู* เภรี ไภรี *กลอง* ญาณ มรรคญาณ ยาน *เครื่องขี่* เข้าสาล โรงศาล ฆ่าให้ตาย ข้ามิให้ตาย ฯ รู้มลัก บั๊กหลัก มลังเมลือง เมล็ดเล็ดรอด เลื่องฦๅ เมลื่อยมล้า เลื่อยไม้ แมลบมลิ้น หงวั้นไหงว ฯ จรุงกลิ่น จรดจรง แจรงพุ้ง ทรวดทรง โทรมทรุด เทริดเกล้า

ทรงทราบ กรวดทราย กวางทราย ทรวงอก ทร้ายขวา แซรก แซรง ซร่อมแซรม ซรอกแซรก ซราวล้าง ซรวนเซร เซราะแซระ เบี่ยกโซรก ซรลูดเปลา คนตรง กรงนก ตฤกตรอง ตราบท้าวถึงยอด กราบเรือ กราบไหว้ ตรวจตรา ตีตรา เกรงกลัว เภตรา ตระเตรียม เตรียมไหม้ เกรียมกรอม ตราดน้ำ ตรลึง โสรจ สรง เบ็จเสรจ กำศรดสร้อย สร่างไข้ ก่อสร้าง ทเล ชรเล ชรอ่ำ ชอ่ำ ทลายมาก ชรลายมาก กัลปกลอก กรลัปกรอก กรอกช่อง จรอกช่อง จิงจัง จริง จึง จริ่ง ฯะ

๑ กกฏ กรกฏ ทุกกฏ ทุษกฤต สุกติ ศกฤติ กิส กฤษ ปกติ ปรกฤติ คหะ เคราะห์ วิคหะ พิเคราะห์ สังคห สังเคราะห์ เคห คฤห สีฆ ศีฆร์พยัคฆ์ พยัฆร์ นิจจ์ นิตย์ อาทิจจ์ อาทิตย์ มัจจุ มฤตยู มัจฉา มัตสยา บั่จฉิม ปรศจิม บั่จจุส ปรตยุษ วิจิกิจฉา วิจิกิตษา มิจฉา มิถยา นพ ศพ ชร ชวร มัชฌิม มธยม สัชฌา สนธยา สัชฌาย สาธยาย บุญญ บุนย หิรัญญ หิรนย์ กัญญา กันยา สูญญ ศุณย สามัญญ สามัณย บั๋ญญา ปราชา ปริญญา ปรีชา บุตต บุตร ติวิธ ตรีพิธ ไตรพิธ สัตตะ สัตว สัตต สับต ทิตติ ทิบตย สุตต ศุบติ วิภัตติ วิภักติ สัตติ ศักติ ภัตต์ ภักตร์ ยุตติ ยุกติ ถาน สถาน ถาวร สถาวร สถาพร ถูติ สตุติ ถัมภ สตมภ ถูล สถูล ทัพพ ทรัพย อินท อินทร

จันท จันทร สมุท สมุทร ธช ธวช ธังสี ธวังสี อิสสาส อิษวาส อสวาส อษวาส ปถม ปรถม เปม เปรม ปีติ ปรีติ ผุลลิงค์ สผุลลิงค์ ผัสส สปัศ วร พร อภ อภร์ รัสส หรสว มัสสุ มัศรุ สร สวร อสส อศว อิสร อิศวร ติณ ตฤณ ทสน ทฤษน นินาท นฤนาท พุฒิ พฤฒิ ภิงคาร ภฤงคาร อมต อมฤต วุตติ พฤติ สิงค์ สฤงค์ สิงคาร ศฤงคาร พหุล พหฤล หทัย หฤทย อิทธิ ฤทธิ อิสิ ฤาษี อิสสา อิษยา อุตุ ฤตู อุตู ฤตู อสุภ พฤกษภ ขณ กษณ ขีร กษิร ขุทท กษุทร นักขตต นักษัตร ทักขิณ ทักษิณ จักขุ จักษุ เสฏฐ เศรษฐ ปักขี ปักษี รักขา รักษา สมมาทิฏฐิ สมยัก ทฤษฎี มิจฉาทิฏฐิ มิถยาทิษฏ อุกัฏฐ อุกฤษฏ หัตถี หัสตี วัตถ พัสตร สัตถ ศาตร นิปผล นิษผล บุปผา บุษบา กัณห กฤษณ ชุณหา โชยตสนา ตัณหา ตฤษณา ปัญหา ปรัศนา ปัณหา ปฤษณา อาสาฬห อาสาฒ ทัฬห ทฤฒ มิลักข เมลฉ อาก อารก นาถ นารถ ทีฆ ทีฆร สัคค์ สวรรค์ วัณณ พรรณ ปุคคล บุทคล อัตถ อรรถ กิตติ กิรรติ กัตติกา กรรติกา สัปป สรรป กัปป กลป อากัปป อากัลป ปัพพ บรรพ ปัพพต บรรพต สัพพะ สรรพ สรพ คัพภ ครรภ สัทท ศัพท ศับท สุทธ สุพธ ลัทธ ลุบธ ลัพธ ลับธ กมม กรรม ธมม ธรรม กัมมาส กลมาส วัสส

วรรษ พรรษ วัคค์ พรรค อัคค อัคร์ ชุติ โชยติ เภสัชช เภษัชย วิชชา วิทยา เวชช แพทย์ สนังกุมาร สนัตกุมาร อุสสาห อุตสาหา อุยาน อุทยาน ทิพพ ทิพย บุสส บุษย อาวุธ อายุธ รัตติ ราตรี อทธา อรรยา กิพพิส กิลพิษ ผัคคุณ วิมหย พิสมย กังสตาล กำลยดาล วิสาล ทวิศาล สันต อัคคิ อัคนิ ศานต กันตา กานดา รุกข พฤกษ จุฬามณี จุฑามณี ฯ

๏ ให้รู้จักศัพทหกอย่างคือ นามศับท คุณศับท กริยาศับท สังขยาศับท สัรพนามศับท นิบาตศับท ฯ

๏ สพญญู พระสุคต ธรรมราช มารชิต โลกชิต มุนินทร สริฆัน ตถาคต ทศพลญาณ อชิตบพิตร ไตรโลกาจารย ตรีภพมกุฎ ตรีภูวนารถ ชิเนนทร ศรีสุคต ชินราช ชินศรี มุนิราช ไทรภพนารรถ ศาสดา จอมอาริย *ชื่อพระเจ้า* วิโมกษ วิมุติ อมฤตย บทโมกษ ทุกขไกษย นิพพาน นฤพาน อนาไลย มรรคผล *ชื่อพระธรรม* อาริย ขีณาสรพ เศข อเศข สักทาคามิ อนาคามิ วิตราค โสดาบนน อรหันต์ *ชื่อพระสงฆ์* ฯ

๏ ไตรทิพย ไตรทศาไลย สุริโลกย ไตรพิบฏบ อพยบ เทวโลกย์ ศิวโลกย์ สวรรค *ชื่อสวรรค์* ฯ

๏ อมร นิรชรา เทวา เทพา ไตรยศ ไตรทีเวศ ปรรวาณ สุร วิธ เทวดา *ชื่อเทพยดา* ฯ

๏ บิดมห พรหม ศิว ศุลี ปศุบดี มเหศวร สรรพอิศาน ศังกร จันทรเศขร ภูเดศ กฤดิวาส *ชื่อพระอินศวร* ฯ

๏ ชวย นิรทรุหิณ วิธาดา กมลาสน สรชดา ปรชาบดี วิสวสฤด *ชื่อพระธาดา* ฯ

๏ วิษณุ กฤษณ ไวกุณฐ ทาโมทโร หฤชิเกศ ไกษพ มาธพ สวภู พระจักรี ศางคี ไตรวิกรม *ชื่อนารายน์* ฯ

๏ กาตยายนี เคารี ไหมวดี ภวาณี รุทราณี สรรพาณี *ชื่อนางอุมา* ฯ

๏ โกษี อินทรา มรุตวาน ปากสาทน เทพาธิบด เทวินทร เทเวศร์ อำมรินทร อมเรศร วัชรินทร ตรีเนตร สหัสนัย สหัสไนย เพชรปาณี สุชัมบดี อินทราธิราช เจ้าสุราไลย ท้าวพันตา *ชื่อพระอินทร์* ฯ

๏ ท้าวธตรฐ ท้าวกุเวร ท้าวไวศวรรณ ท้าววิรุฬหก *ชื่อท้าวจัตุโลกบาล* ฯ

๏ เวนไตย ขเคศวร นาคานดก วิษณุรถ สุบรรณ บนบคาศน *ชื่อครุฑ* ฯ

๏ เวชยนต์ปราสาท เวชยนต์รถ ช้างเอราวัณ บัณฑุกัม พลศิลาอาศน โพยม โทยทิพย บุษกร อัมพร นภ คัคณานต์ เวหาศ อากาศ อันตฤกษ *ชื่อฟ้า* ฯ

๏ อภร์ สตนยี ธาราธร ชลธร ตฑิตวาน อมพุภฤห พรุณ วรุณ วลาหก อรรชุน *ชื่อเมฆ* ฯ

๏ หิมางสุ ศศิ ศศิธร โสม นิศาบดี นิศากร นิศานารถ กัษษากร ดวงเดือน แข *ชื่อจันทร* ฯ

๏ นักขต ฤกษ ดารา ดารก มหุรดี นฎย ดังตยาคม ดาว ผกาย *ชื่อดาว* ฯ

๏ สุริย สุร ภาสกร อหัสกร พรฆัน ประภากร ภานุมาน อุษณรศมัย ไพโรจน ทยุมณี ตระวัน ดวงแดด ไถง *ชื่อพระอาทิตย์* ฯ

๏ จิตร ไพศาข ไชยษฐ อาสาฒ สราวัณ โปรษฐ อัศวยุช กรรดิก มฤคศิร เบาษ มาฆ ผัลคุณ *ชื่อทวาทศมาศ* ฯ

๏ อาทิตย จันทร อังคาร พุธ ประหัสบดี ศุกร์ เสาร์ ราหู พระเกตุ *ชื่อเนาวเคราะห์* ฯ

๏ เจตร หฤทัย มานัส มโน วิญญาญ จิตร *ชื่อใจ* ฯ

๏ เมธา พุทธิ ญาณ ปรฏิพาณ ภูรี ปรีชา ปรชา *ชื่อปัญญา* ฯ

๏ อายุ ชีพิตร ชีพย ชีวาศ ชีวาไลย ชนม์ *ชื่อชีวิตร* ฯ

๏ ดัสนา กฤษณา อาศา อพิธยา กานดี อภิลาศ ราค อาไลย เปรม เสนหา ฤดี กำหนัด รักใคร่ สรลญ *ชื่อความรัก* ฯ

๏ กังขา สงกา สนเท่ห์ วิจิกิตษา วิมัติ เคลือบแคลง กินแหนง *ชื่อสงไสย* ฯ

๏ ศรีร อตภาพ ตนุ อไวยว อพยพ สกนธ กาย *ชื่อตัว* ฯ

๏ วาจา วจี วจน พจน ภาษิต พากย ถ้อย *ชื่อคำ* ฯ

๏ อโธภพ รสาดล กุหร ศุษิร นาคโลก *ชื่อบาดาล* ฯ

๏ นาคราช สรรปราช อุรค อลครรท ภุชงค์ ภุรรชงคม อหิ อศรพิศ เงี้ยว *ชื่องู* ฯ

๏ นิรย ทุคติ นารก นรก *ชื่ออบาย* ฯ

๏ ชล อุทก วารี กมล สลิล อาโป อัมพุ โตย ปาณิย น้ำ ทึก ทรึก *ชื่อน้ำ* ฯ

๏ สาคร อรรณพ สินธุ ลชที รัตนากร สมุทร ปาราวาร *ชื่อทเล* ฯ

๏ นที สุนธุ สริตา สวันดี แม่น้ำ สทึง *ชื่อแม่น้ำ* ฯ

๏ มัจฉ มัตสยา มิต ชลจร ปุถุโลม วารีชาติ อัมพุชา *ชื่อปลา* ฯ

๏ มหิ เมทณี ธรณี พสุธา พสุนธรา ธาราธารี ภูมิ ประถพี พสุมดี ภูวดล ภูตลา *ชื่อแผ่นดิน* ฯ

๏ เทศ ประเทศ อยน บั้นถ ปรถพี มรรค มารค หนทาง พลูว ลู่ หน *ชื่อทาง* ฯ

๏ บุรี บุร ราชธานีย ธานีย ปูฏเภทน สกานิย นคร *ชื่อเมือง* ฯ

๏ นิคม ชนบท รษฎ อาณาเขตร ธันธเสมา *ชื่อแดนจักร* ฯ

๏ ภูบาล ภูเบศร ภูเบนทร ภูวนารถ ภูวไนย ภูวมณฑล ภูวนัตไตร ภูวนิศวร ภูมินทร ภูบดี ภูธร ภูบดินทร์ ภูตลา ธรารักษ ธเรษตรี นรินทร นเรนทร ธราธิบดี นฤบดี นฤบาล นฤบดินทร นฤเบนทร นฤเบศ นฤปนารถ จุฬามณี จุมพล ธรณีศวร ราเชนทร ธารารักษ กระษัตราธิราช สุรชาติ ขัตติยวงษ สุริโยสดม มไหยสุรศักดิ์ มหันตราชา จอมจักรี จอมราช จอมยศราช จอมภพนารถ จอมโลกย จอมนารถ จอมกระษัตร ปิ่นเกล้าธาษตรี ท่านไท้ธรณี ท้าวธรณิศ ไทธเรศตรี ไทธรณี *ชื่อพระยา* ฯ

๏ มนุษย มานุศย มรรตย มนุช นร มานพ ชน *ชื่อคน* ฯ

๏ บุรุษ บุรุษย *ชื่อชาย* ฯ

๏ ตรุณ ยุพเยาว *ชื่อหนุ่ม* ฯ

๏ นารี สัตรี เยาวมาลย ยุไพ ยุพาล ธนู พนิดา วนิดา กัญญา กานดา กันยา นงคราน นงโพท นงพาล เพาพาล เพาโพท สร้อยสงสาร ออรไท *ชื่อนาง* ฯ

◎ วงษ พงษ ภิชน โคตร ตระกูล อปรัตย พันธุ ญาติ ญาติกา สายโลหิต เผ่าพันธุ์ เชื้อสาย ว่านเครือ บองผโอน *ชื่อพี่น้อง* ฯ

◎ บัณฑิต สุเมท สุเมธี วิธูร กระวี *ชื่อนักปราช* ฯ

ฯ

◎ มิตร สหาย สวัย วัยสัย สหา สุหฤท *ชื่อเพื่อน* ฯ

◎ ปรปั๊กษ เวรี ประจามิตร ริปุ อริ สบุตร ทวิฑ วิปั๊กษ ปรฎิปั๊กษ์ ศัตรู *ชื่อข้าศึก* ฯ

◎ มาตา มาตร ชนนี ชนิกา ชเนตรี *ชื่อแม่* ฯ

◎ บิดา บิดร บิตุเรศ ชนก *ชื่อพ่อ* ฯ

◎ บุตร ปรัตยา ตนุช ตไนย โอรส เอารส อัตรชาติ ลูก กูน *ชื่อลูกชาย* ฯ

◎ บุตรี ธิตา สุดา ทุหิตา *ชื่อลูกหญิง* ฯ

◎ สามี สวามี ภัสดา ธว วโรปริย ผัว ผดี *ชื่อผัว* ฯ

◎ ทาร ภรรยา ชายา ปริยา บาทปริจาริกา เทวี เทพี *ชื่อเมีย* ฯ

◎ นัดดา *ชื่อหลาน* ฯ

◎ ประนัดดา *ชื่อเหลน* ฯ

◎ มุข วทน ลบน อานน มัค *ชื่อปาก* ฯ

◎ เนตร จักษุ ไนยนา อักษี *ชื่อตา* ฯ

◎ โศตร กรรณ หู กรเจียก *ชื่อหู* ฯ

◎ นาสา นาสิก ฆาน *ชื่อจมูก* ฯ

◎ ชิวหา สัสนา อันดาก *ชื่อลิ้น* ฯ

◎ พาหา พาหุ ภุช *ชื่อแขน* ฯ

◎ กร หัตถ ปราณี *ชื่อมือ* ฯ

◎ ศีขรี ไศล คิรี ศีโลจย มัคา บรรพต ภนม ภูผา *ชื่อภูเขา* ฯ

◎ อฎพี อรันย กานัน วน พน วนสัณฑ ไพร *ชื่อป่า* ฯ

◎ ปราทบ ตรุ ไตรู ทรุมา รุกข พฤกษ ต้นไม้ เดิมณี *ชื่อต้นไม้* ฯ

◎ ไกรสี ไกรสร นฤเคนทร มฤคราช สีหราช *ชื่อราชสีห์* ฯ

◎ วิหค วิหงค สกุณี ศกุนตี ทวิชา บั๊กษี ศกุณ บั๊ตรยาน *ชื่อนก* ฯ

◎ หัสดี ทวิรัท กุนชร คช นาค กรี พารณ ช้างสาร ดำริ *ชื่อช้าง* ฯ

◎ พาชี สินธพ อาชาไนย ไหย อัศว สับไตย คุรงค และ *ชื่อม้า* ฯ

๏ พระพายุ วาโย สมิรน มาลุต ปรวัน วาตขยล *ชื่อลม* ฯ

๏ อัคนิ เตโช ชาตเวท อัศจิมานะ ปราพก เพลิง *ชื่อไฟ* ฯ

๏ ปรไลย อนตน มรณ มรณ กาลกิริยา วายชนม์ วายชีพ ดับจิตร *ชื่อความตาย* เหล่านี้ชื่อนามศับท ฯะ

๏ โสภณ เสาวภาค โศภา ศุภ สุนทร รจิเรข โอฬาร อุดม ประเสริฐ บวร บรมวร ปราโมกษ ประณีต วิศิษฎ์ อุกฤษฎ์ พงา แง่ โอเอี่ยม *ว่างามดี* ลามก หิน ลุข เกลษฎ์ นฤหิน *ว่าเลว* มหันต มหา มหิมา พรหา ไพบูลย์ พิบูลย์ ไพศาล *ว่ากว้างใหญ่* จุฬ กษุทฤร์ กฤษ สุขุม สุกษุม นิล *เขียว* ปริต *เหลือง* โอพาต ธวัล เสวตร บัณฑูร ศุกร ศุภร *ว่าขาว* กาฬ กฤษณ *ดำ* รัตต โลหิต *แดง* พิจิตร ขจิตร พฎุม พฎุล *กลม* ทีรฆ อายต *ยาว* หรสว *สั้น* เหล่านี้ชื่อคุณศับท ฯ

๏ คมนา ยาตรา จร สัญจร ไต่เต้า เต้า *ว่าไป* นิสัชชนา *นั่ง* นิปั๋ชชนา ศัยนา ไศยาสน์ ผทม *ว่านอน* ประฏิษฐาน ดำรง *ตั้งไว้* วันทน นมัสการ อภิวาทน *นอบน้อม* ทัศนา ยล *ดู แล เหน* ศวนา สดับ *ฟัง ยิน* ยาจน อายาจน *วิงวอน* ซอ โฉมนา สโดมนา ปสังสม เยียรยอ *ยกย่อง ชมเชย* วัฒนา

จำเริญ มา ถึง อยู่ กิน เข้า ออก คำเหล่านี้เรียกว่ากิริยาศับท ฯะ

๏ เอก *หนึ่ง* ทวิ ทุ โท *สอง* ติ ตรี ไตร *สาม* จัตุ จัตุร จัตว *สี่* บัญจ บั่งจ เบญจ *ห้า* ฉ *หก* สัตตะ สับต *เจ็ด* อัฐ อัษฎ *แปด* นว เนาว นพ *เก้า* ทศ *สิบ* เอกาทศ เอการศ *สิบเอ็จ* ทวาทศ พารศ *สิบสอง* เตรศ *สิบสาม* จุทศ โจทศ จตุทศ *สิบสี่* ปรรณรศ *สิบห้า* โสฬศ โสทศ *สิบหก* สตตรศ สบตรศ *สิบเจ็ด* อัฐารศ อษฎรศ *สิบแปด* เอกูนวิศ *สิบเก้า* วีศติ *ยี่สิบ* ตรึงศ ติงสติ *สามสิบ* จตตาลิศ จัตตารีศ โจตตาลิศ *สี่สิบ* บัญาส *ห้าสิบ* สัฐิ ศับฎิ *หกสิบ* สตติ สับตติ *เจ็ดสิบ* อศีติ *แปดสิบ* นวุติ นพุติ *เก้าสิบ* ศต *ร้อย* สหัส *พัน* ทศหัส นหุต *หมื่น* ศตสหัส สักข สักษ *แสน* ทศสตสหัส *ล้าน* โกฏิ ปโกฏิ นหุต นินหุต อโขภินี พินทุ อพพุท นิรพพุท อหห อนน อฏฏ โสคนทิก กมุท บุณฑรีก ปทุม กถาน มหาถาน อสงไขย ฯะ

๏ แต่ร้อย ถึงโกฏิ เอาสิบคูณ แต่โกฏิถึงอสงไขย เอาร้อยแสนคูณ ฯะ

๏ ปรถม *ที่หนึ่ง* ทุติย *ที่สอง* ตติย *ที่สาม* จตุถ *ที่สี่* บัญจม *ที่ห้า* ศษฎ *ที่หก* สษตม *ที่เจ็ด* อษฎม *ที่แปด* พนม *ที่เก้า* ทศม *ที่สิบ* เหล่านี้เรียกว่าสังขยาศับท ฯะ

๏ บรรพ *น่า* ทักษิณ *ขวา* ปรคจิม *หลัง* อุดร *ทร้าย* สรรพ *ทั้งปวง ทั้งมวญ* ใด อันใด นั้น นี้ อันนี้ โน้น นี่ อื่น ไหน อะไร เท่าไร คำเหล่านี้เรียกสรรพนามศับท ฯ

๏ ดุจ ดุจดัง ดัง เฉก เลห์ *คือ* กล ประหนึ่ง *เหมือน* ห่อน บ่ บ่ห่อน ไป่ ไม่ อย่า เฮ ฮา แฮ แลนา โอ้ โอ โอะ ฉิฉะ อะโห แนะ หนา สิ ฮีฮี เฮอย หฤา หฤาว่า และ แล อุเม่ ออ อ้า อือ เอ่อ แล้ แท้ เทียว ไซร้ คำเหล่านี้ชื่อนิบาตศับท ฯ หกอย่างดังกล่าวมานี้ มีในภาษาทั้งปวง บางภาษามีเจ็ดอย่าง คืออุปสรรคศับทด้วยเปนเจ็ด แต่ในภาษาไทยไม่มี มีแต่เอกโทเปนเหมือนอุปรสรรค

๏ อนึ่งให้รู้คำ ๆ เดียวมีเนื้อความหลายอย่างดังนี้

๏ บท ว่าส่วน ว่าท้าว ว่าคำ ว่าพระนฤพาน ว่ากลอน ฯ

๏ บาท ว่าเท้า ว่าเงินบาท ว่าบาทคาถา ฯ

๏ บั๊กษ ว่าบี๊กส่วน ว่าพวกพ้อง เหล่านี้ มคธ ว่าพากยล้วน ฯ

๏ มคธพากยเจือพากยอื่นดังนี้ สาร *ว่าแก่น ว่าหนังสือ ว่าช้าง* คล *ว่าพ้น ว่ามนตร์ ว่าเรว* กล *ว่าเสี้ยว ว่าเหมือน ว่าเล่ห์หลวง* ฯ

๏ **สยามพากยดังนี้ สัง** *ว่าทำ ว่าแต่ง ว่าสร้าง ว่าปิด ว่าที่อยู่นก* **แรม** *ว่าเดือนมืด ว่ามัดแช่ ว่าค้าง* **ท้าว** *ว่าตื่น ว่าเจ้านาย ว่าอิง ว่ากราน* **สิน** *ว่าตัดให้ขาด ว่าเข้าของเงินทอง* ฯะ

๏. อันนี้กล่าวแต่ย่อพอเปนกระทู้ความ ผู้มีปัญญาจงรู้ทั่วไปในคำอื่น ๆ ฯ หิร หิโร หิร หิรัง หิเรศ ฯ มาล มาลา มาลี มาลัย มาเลศ มาลาช ฯ เทว เทโว เทวา เทวัน เทเวศ เทวินทร์ ฯ นาค นาโค นาคัง นาคา นาคัน นาคี นาเค นาเคศ นาคินทร์ ฯ ราช ราโช ราไชย ราชา ราชี ราชัส ราเชนทร์ ฯ ชายา ชาเยศ ชาเยนทร์ ฯ ศุข ศุขัง ศุโข ศุขา ศุขี ฯ ยักษ ยักโษ ยักษา ยักษี ฯ เกศ เกศา เกศี ฯ พฤกษ พฤกษี พฤกษา ฯ ปั๋กษ ปั๋กษา ปั๋กษี ฯ ศกุณ ศกุณา ศกุณี ฯ ครุฑ ครุฑา ครุฑี ฯ สุบรรณ สุบรรณา สุบรรณี ฯ คช คชา คเชนทร์ ฯ ศิขร ศิขรา ศิขรี ศิขเรศ ศิขรินทร์ ฯ วาจ วาจา วาจัง วาจี ฯ บูร บูรัง บูรา บูรี บูรัม บูเรศ บูรินทร์ ฯ นคร นครัง นครา นคเรศ นครินทร์ ฯ ศาคร ศาครัง ศาคโร ศาคเรศ ฯ สุริย สุริโย สุริยา สุริเยศ สุริเยนทร์ สุริยัน ฯ บิดา บิดร บิดุเรศ บิดุรง ฯ ดาร ดารา ดารก ดาเรศ ฯ บุตร บุตรา บุตรี ฯ ทาส ทาสา ทาสี ฯ กาย กายา กายัง กาโย กาเย กายิ ฯ หิมวันต หิมวา หิมเวศ ฯ

โลกย โลกีย โลกา โลเก โลเกศ ฯ มหา มหันต์ ฯ โสภ โสภา โสภี โสภณ ฯ ผล ผลา ผลัง ฯ อรรถ อรรถา อรรถัง ฯ มัชฌ มัชฌา ฯ ศรีร ศรีรา ฯ กนิษฐ กนิษฐา ฯ อนุช อนุชา ฯ สาร สารา ฯ ธาร ธารา ฯ วน วนา ฯ นข นขา ฯ มรรค มรรคา ฯ ศับทเหล่านี้กล่าวตามกระวีผู้เล่นกาพยโคลงพากย์ฉันท์ หันหากลอน แต่จะถือเอาอรรถตามมคธพากย์ได้บ้างเสียบ้าง ๚ะ

๏ ในแม่ ก กา เพียญชนตัว ๑ สวรตัว ๑ ประสม เปนคำหนึ่งดังนี้ ฯ

๏ ก์ ก์า ก์ิ ก์ี ก์ึ ก์ื ก์ุ ก์ู ก์เ ก์แ ก์ไ ก์ใ ก์โ ก์เา ก์ำ ก์ะ เมื่ออ่านเรวประสมเปนคำเดียวเปน ก กา กิ กี กึ กื กุ กู เก แก ไก ใก โก เกา กำ กะ ฯ

๏ ด้วยว่าอักษรไทย แลขอมใช้สวร อ อา อยู่หลังเพียญชน อิ อี อึ อื อยู่บนเพียญชน อุ อู อยู่ใต้เพียญชน เอ แอ ไอ ใอ โอ อยู่น่าเพียญชนอย่างนี้พาให้งง แต่ดีอยู่บ้างได้รู้เปนคำเดียวกัน ถ้าเพียญชนอยู่น่า สวรอยู่หลังอย่างเขียนไว้ก่อนไม่งง แต่เสียอยู่บ้างด้วยหลายตัวเรียงกันอยู่ ไม่รู้ว่าคำเดียวกัน ฯ อักษรบางภาษาเพียญชนอยู่น่า สวรอยู่หลังสิ้นหนึ่งดูเหมือนอย่างรูปสวรไทย จะขาดอยู่สักตัวหนึ่ง คือ อะ เขียนประวิสรรชนีดังนี้ ดูเหมือนอย่างจะไม่ถูกด้วยคำสังสกฤตเขาไม่อ่านอย่างนั้น สำเนียงอ่านเขาอย่างนี้ อห์ กห์ ขห์ รูปสวร อะ ในมคธแลสังสกฤตมีต่างหาก ๚

ในแม่ กก เป็นต้นจนถึงเกอย มีเพียญชนสอง สวรหนึ่งบ้าง สองบ้าง สามบ้าง มีเพียญชนสาม สีสวรสองบ้าง สามบ้าง มีแต่เพียญชนล้วนบ้าง มีเพียญชนหนึ่ง สวรสองบ้าง เปนคำหนึ่ง ฯ

๏ ก น กัน กาน กิน กีน กึน กืน กุน กูน เกน แกน โกน กอน ฯ

๏ กาน กาว กิว กีว กึย กืย กุย กูย เกว แกว โกย กอย อย่างนี้มีเพียญชนสอง สวรหนึ่ง กีเน กอเย กิเย กีเย อย่างนี้มีเพียญชนสอง สวรสอง ฯ กือเอน กือเย อย่างนี้มีสวรสาม ฯ

๏ กีเยน กีเยว อย่างนี้มีเพียญชนสาม สวรสาม ฯ กวน กวย อย่างนี้มีเพียญชนล้วน กิเยน กิเยว อย่างนี้จะว่ามีเพียญชนสอง สวรสามก็ได้ ด้วยว่า อ อา อุ อู โอ เอา สวรหกตัวนี้สำเนียงแทน วอ ได้ วอ สำเนียงแทนสวรหกตัวนั้นได้ อิ อี เอ แอ ไอ ใอ สวรหกตัวนี้สำเนียงแทนเพียญชน คือ ยอ ได้ ยอ สำเนียงแทนสวรหกตัวนั้นได้ ด้วยเหตุนี้แล ยอ ใน กีเยน กีเยว จะเปนอีฤๅเอ ไอฤๅไอก็ได้ แต่ว่าเขียนยาก จึ่งใช้ย่อ ฯ หนึ่ง กวน กวย คำนี้จะเพียญชนสอง สวรหนึ่งฤๅสองก็ได้ ด้วยว่าเขียนอย่างนี้ โกาน โกาย กาุน กาุย จะอ่านเปน กวน กวย ก็ได้

กอน กวน เกียน เกือน เกิน โกาน กูาน แกึน กียน เกือน เกอน ฯ

๏ กโาน๎ กูาน๎ กีแน๎ กิแน๎ กือน กอเน บันทัด ๒ เหมือนบันทัด ๑ บันทัด ๓ แยกออกให้เหน กิว กีว กีย กีย เกว แกว กอย กวย กูิ กูี เกึ เกึ เกู แกู โกาย กูาย กิบ กึบ กึเ กึเ กเู กแู กไาย๎ กูาย๎ บันทัด ๒ อ่านเหมือน บันทัด ๑ บันทัด ๓ แยกออกให้เหน เกียว เกีย เกียะ เกือ เกือะ กัว กัวะ เกาะ แกีว กีา กีาะ กูือ กูือะ กูว กูวะ กอะ กีแว๎ กีา กิาะ กือ กูือะ กุว กุวะ ก อะ บันทัด ๓ อ่าน เหมือนบันทัด ๑ บันทัด ๓ แยกออกให้เหน ตัวสกดควรจะใส่ทัณฑฆาฏ ทั้งสิ้นตามสังสกฤต ด้วยว่าเพียญชน ปราศจากสวรมิใช้อักษร กร ดังนี้อ่านว่ากอน ด้วยตัว รอ สกด ถ้าตัวอื่นสกดไม่อ่านอย่างนั้น ที่เขียนไว้ ๓ แถว จะให้รู้ว่าอ่านได้เหมือนกัน แต่ว่าอย่าอ่านเลย ผู้ไม่เคยเหนจะอ่านไม่ออก ใช้แต่อย่างเก่าเถิด ฯ

๏ เลข ๑ เปนตีนอันหนึ่ง เลข ๒ เปนตีนค้ เลข ๓ ตัว หนึ่งเปนเอ สองตัวเปนแอ เลข ๔ เปนฝนทอง เลข ๕ เปน หันอากาศ เลข ๖ เปนไอ เลข ๗ เปนพินหัว เลข ๘ เปนโอ เลข ๙ เปนลากข้าง ดังนี้ชื่ออักษรเลข ฯ

โคลง

๏ เอกโทแทนเท้าอีก เอตรี
สี่พื้นหนูห้ามี ผัดไม้
หกไอเจ็ดรูจี พินพ่อ
โออัษฎาเก้าไซร้ เลขอ้างอักษร ฯ

๗ ๗ ๕ ๗
๏ ๓สยสนสงวนศกด์๖ว้ วงศหงส์

๗ ๕ ๗ ๗
๓สยศกด์สัปรสงค์ สงร้
๒ ๒

๗ ๕ ๗
๓สยร้๓ร่งด๋๙รง สตยอย่๙ ๓สยน๙
๒

๗ ๕ ๗ ๗
๓สยสตยอย่๙๓สยส้ ชพม้วยมรณ๙ ฯะ
๒

๕ ๕
๏ สงข๙รหวผ้ว่๙ ตนทนง
๒

๕ ๕
ทรพย์ย่อมหวผ้จง ว่๙๓ขิ้๙
๒

๗ ๕
หญิงหว๓๓ก่ช๙ยหลง ชมลก
๒
๕ ๕ ๕
มจร๙ชหวผ้๓ถ้๙ บ่ร้วนต๙ย ฯะ
๑ ๒
๔'
๕ ๗
◎ ธรรมต๙ย๙๖ซ้ รรส ขนขม
๗ ๕
กนก็๓บ๙บลม ๖ล่๖ข้
๔' '
๗ ๗ ๗
คนซอกล่๙วนยม ๖คร่ว๙ดน๙
' '
๗ ๗๕
ค๖บ่ดนน๖ซ้ร ผ่๙ยหน้๙น๙น๓หน ฯะ

◎ กขคฆง จฉชฌ ฎฐฑฒณ ตถทธ ยรลวสหฬ ชื่อนพสังขยา ฯ

◎ ปผพภม ชื่อเบญจะสังขยา ฯ

◎ อา อา อิ อี อุ อู เอ โอ ญน ชี่สูญย์ ฯะ

โคลง

◎ กฎยอยู่ต้น　　สับดเนาว
นามนพสังขยาเรา　　เรียบไว้
แต่ปตราบมเหมา　　ห้าหมู่ เบญจนา
สวรญูนไซร้　　เหล่าล้วนเลขสูญย์ ๚ะ

◎ อายุ ประมาณ กญน บี่เปน คออา ฤดูเปน กขญน เดือนเปน ฐฌอิอี กึ่งเดือนเปน ลหอุอูเอ ราตรีเปน ฉชญนโอ ภัตรเวลา อธิกกมาศอธิกกวาร ปั๋กษถ้วนปั๋กษขาด ไม่คิด คิดแต่ สามสิบวันเปนเดือน สิบสองเดือนเปนบี่เท่านั้น ๚ะ

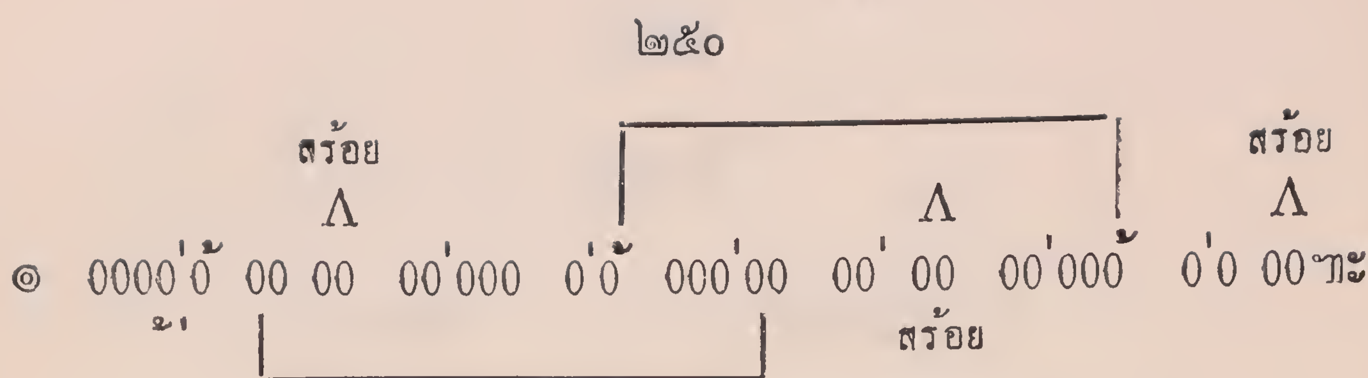
สร้อย

◎ 0000'0้ 00 00 00'000 0'0้ 000'00 00'00 00'000้ 0'0้00 ๚ะ

สร้อย

◎ กิกึกุกำกะ แล กก กด กบ เกียะ เกือะ กัวะ เกะ แกะ โก เกาะ ต่างเอกได้ พึงรู้ดังนี้เถิด ๚ะ

◎ ยามเด็กเรียนเร่งรู้　　วิทยา
ยามใหญ่หาสินมา　　สู่เหย้า
ยามกลางแก่ศรัทธา　　ทำแต่ บุญนา
ยามแก่กายวอกเว้า　　ห่อนได้เปนการ ๚ะ

◎ เกิดกายเกิดทุกขพร้าม พรูมา
เกิดจิตรเกิดบาปเติม ต่อช้ำ
เกิดเมียเกิดบุตรา ตรึงมั่น แม่เฮอย
ดับหมดมีศุขล้ำ ยิ่งโลกย์ ฯ

◎ เราอมรเชื้อบรร พชิตร
รังอักษรนิตต์ หนึ่งนี้
แม้คำขาดเขียนผิด ผิวปราช เห็นแฮ
เชิญช่วยเติมตัดชี้ ชอบล้ำเลอฉิน ฯะ

อักษรนิติ จบเพียงนี้

พิมพ์ที่ พุทธอุปถัมภ์การพิมพ์ ๑๑๕๐/๓๙ ซอยพระวุฒิฯ ถนนจันทน์
สะพาน ๒ ยานนาวา กรุงเทพมหานคร
นายปถัมภ์ เรียนเมฆ ผู้พิมพ์ผู้โฆษณา ๒๕๑๖ โทร. ๘๗๐๙๖๙

